

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«ГРОДЗЕНСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ ЯНКІ КУПАЛЫ»

М.А.Даніловіч

ЛІНГВІСТЫЧНАЕ КРАЯЗНАЎСТВА
ГРОДЗЕНШЧЫНЫ

Д а п а м о ж н і к

па спецкурсах «Лінгвістычнае краязнаўства Гродзеншчыны»,
«Праблемы беларускай дыялектнай фразеалогіі»,
па курсе «Беларуская дыялекталогія» для студэнтаў
спецыяльнасці
1-21 05 01 – Беларуская філалогія

Гродна 2008

УДК 81'28:811.161.3(476.6)

ББК 81.411.3

Д18

Рэцэнзенты:

Рагаўцоў В.І., загадчык кафедры беларускай мовы,
доктар філалагічных навук, прафесар
(Установа адукацыі «Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А.А.Куляшова»);

Лепешаў І.Я., доктар філалагічных навук, прафесар.

Рэкамендавана Саветам філалагічнага факультэта
ГрДУ імя Я. Купалы.

Даніловіч, М. А.

Д18

Лінгвістычнае крязаўства Гродзеншчыны : дапам. /
М.А.Даніловіч. – Гродна: ГрДУ, 2008. – 227 с.
ISBN 978-985-515-093-1

Упершыню разглядаюцца формы, напрамкі і змест лінгвістычнага крязаўства. Аналізуюцца дасягненні дзяржаўнага (навуковага) лінгвістычнага крязаўства Гродзеншчыны. Прапануюцца метадыка арганізацыі лінгвакрязнаўчай працы ў школе. Змяшчаюцца заданні і практыкаванні, скіраваныя на сістэматызаванае вывучэнне рэгіянальных адметнасцей гаворак Гродзеншчыны. Адрасавана студэнтам спецыяльнасці «Беларуская філалогія». Можа быць карысна навукоўцам, аспірантам, магістрантам, выкладчыкам, настаўнікам школ і ліцэяў.

УДК 81'28:811.161.3(476.6)

ББК 81.411.3

© Даніловіч М.А., 2008

© Установа адукацыі

«Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Янкі Купалы», 2008

ISBN 978-985-515-093-1

ОІ Т ; І ŪВ ÑĒÀÐÀ×ŸІ І ²

Астр. – Астравецкі раён
Ашм. – Ашмянскі раён
Бераст. – Бераставіцкі раён
Ваўк. – Ваўкавыскі раён
Воран. – Воранаўскі раён
Ганц. – Ганцавіцкі раён
Гродз. – Гродзенскі раён
Дзятл. – Дзятлаўскі раён
Жыт. – Жыткавіцкі раён
Зэльв. – Зэльвенскі раён
Їеў. – Їеўскі раён
Карэл. – Карэліцкі раён
Лід. – Лідскі раён
Маст. – Мастоўскі раён
Навагр. – Навагрудскі раён
Петр. – Петрыкаўскі раён
Свісл. – Свіслацкі раён
Сл. – Слоні́мскі раён
Смарг. – Смаргонскі раён
Шчуч. – Шчучынскі раён

0N001

Беларускае краязнаўства мае даўнія традыцыі. У XIX ст. абудзілася незвычайная цікавасць да гісторыі, культуры, быту беларускага народа як з боку тутэйшых даследчыкаў, так і з боку інтэлігенцыі Расіі і Польшчы. Была разгорнута маштабная збіральніцкая дзейнасць, у выніку якой сабраны шматлікі рэгіянальны матэрыял, апублікавана мноства фактаграфічных прац і навуковых апісанняў.

Асабліва плённа беларускае краязнаўства развівалася ў пачатку XX ст. пасля бальшавіцкай рэвалюцыі 1917 г., што абумоўлена нацыянальным уздымам, выкліканым утварэннем БССР. Яно было досыць арганізаваным і ўсяляк падтрымлівалася дзяржаўнымі структурамі. У лістападзе 1924 г. адбылася I Усебеларуская краязнаўчая канферэнцыя, у 1926 г. – I Усебеларускі краязнаўчы з’езд, у 1927 г. – II з’езд краязнаўцаў Беларусі, у 1929 г. – II Усебеларуская краязнаўчая канферэнцыя. Да пачатку 1930 г. у тагачаснай БССР (яна была тэрытарыяльна значна меншай за сучасную Беларусь, бо заходняя частка ўваходзіла ў склад Польшчы) налічваліся 333 краязнаўчыя арганізацыі, якія аб’ядноўвалі 10500 членаў [25, с. 24]. З 1925 г. выходзіў спецыяльны краязнаўчы часопіс «Наш край». Праводзілася інтэнсіўная праца ў розных галінах краязнаўства, у тым ліку і лінгвістычнага. Так, да пачатку 1927 г. у Цэнтральнае бюро краязнаўства БССР было даслана з розных мясцін 87230 картак з дыялектнымі словамі, 9632 фальклорныя запісы і інш.

Аднак у пачатку 30-х гадоў краязнаўчая справа была рэзка абмежавана. Тагачасныя прадстаўнікі дзяржаўнай камуністычнай наменклатуры ўбачылі, што масавае і ўсебаковае вывучэнне роднага краю тоіць у сабе сур’ёзную небяспеку афіцыйнай ідэалогіі, бо, насуперак ёй, раскрывае вочы на сапраўдную гісторыю, выхоўвае пашану да сваёй малой радзімы, пачуццё ўласнай годнасці.

У канцы студзеня 1930 г. адбылася III Усебеларуская краязнаўчая канферэнцыя, на якой была абвешчана пераарыентацыя краязнаўчага руху. У рашэннях канферэнцыі адзначалася: «Краязнаўчая праца толькі тады будзе карыснай, калі яна будзе дапамагаць сацыялістычнаму будаўніцтву найбольш поўна абслугоўваць патрабаванні нашага часу» [43, с. 3]. Заклікалася мабілізаваць краязнаўчыя арганізацыі вакол канкрэтных задач партыі: выканання прамфінплана, разгортвання спаборніцтва і ўдарніцтва, рацыяналізацыі вытворчасці, абмену практыкай, вынаходніцтва, політэхнізацыі школы і г. д.

Рабіліся актыўныя дзеянні па згортванні краязнаўчага руху. Так, з лістапада 1930 г. часопіс «Наш край» стаў выходзіць пад назвай «Савецкая краіна», а ў 1933 г. наогул перастаў выдавацца. Было распушчана Цэнтральнае бюро краязнаўства, кіраўніцтва краязнаўчай працай узяў на сябе Народны камісарыят асветы. Народны камісарыят асветы СССР выдаў дырэктыўнае пісьмо «Аб пастаноўцы і арганізацыі краязнаўчай працы» ад 25 красавіка 1938 г., у якім гаварылася, што няма ніякай неабходнасці ствараць спецыяльныя і асобныя краязнаўчыя арганізацыі, што ўсю краязнаўчую працу дастаткова праводзіць пад навукова-метадычным кіраўніцтвам мясцовых краязнаўчых музеяў [24, с. 14].

Аматарскае краязнаўства «заглохла» цалкам, захавалася ў асноўным дзяржаўнае краязнаўства, але развівалася яно аднабокова. Захвочвалася праца ваенна-патрыятычнага характару, прычым дазвалялася вывучаць нядаўнюю гісторыю: факты апошніх войнаў, рэвалюцый, партыйных з'ездаў, а таксама жыццё і дзейнасць партыйных і савецкіх работнікаў. Такія раздзелы краязнаўства, як гістарычнае, літаратурнае, фальклорнае, этнаграфічнае і пад., развіваліся нераўнамерна, у залежнасці ад таго, у якой ступені яны адпавядаюць афіцыйным палітычным устаноўкам. Лінгвістычнае краязнаўства не прапагандавалася наогул: па сваёй сутнасці яно супярэчыла бальшавіцкім планам, паводле якіх беларускай і іншым нацыянальным мовам (акрамя рускай) было запланавана знікнуць. Нават сам тэрмін «лінгвістычнае краязнаўства» ў тагачасных даведніках адшукаць немагчыма.

Яшчэ горшыя ўмовы для свайго развіцця мела тады краязнаўства Гродзеншчыны. Афіцыйныя колы Польшчы, у складзе якой знаходзілася Заходняя Беларусь, не былі зацікаўлены ў разгортванні краязнаўчай працы. Актыўна праводзілася паланізацыя краю. У такіх умовах асноўныя сілы заходнебеларускай інтэлігенцыі былі задзейнічаны ў нацыянальна-вызваленчым руху.

Пасля Вялікай Айчыннай вайны назіралася значнае ажыўленне краязнаўчага руху. Асаблівае месца адводзілася школьнаму краязнаўству. Выкарыстоўваліся разнастайныя формы і метады краязнаўчай працы ў школе, скіраваныя перш за ўсё на ваенна-патрыятычнае выхаванне вучняў.

Разгарнулася вывучэнне беларускіх гаворак. Інтэнсіўнае абследаванне іх праводзілася ў канцы 40-х і ў 50-я гады ў сувязі са стварэннем дыялекталагічнага атласа беларускай мовы. Збіраннем фактычнага матэрыялу для атласа былі ахоплены вучоныя, выкладчыкі ВНУ, студэнты, настаўнікі і інш. больш чым у 1200 населеных пунктах Беларусі. Развіццю лінгвістычнага краязнаўства

спрыяла і тое, што ў 1952 г. быў адноўлены Інстытут мовазнаўства АН БССР, у межах якога створаны сектар дыялекталогіі. Ён стаў ініцыятарам і каардынатарам навуковай дыялекталагічнай працы ў Беларусі і яе рэгіёнах. Гэтую функцыю ён (цяпер Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы) выконвае і сёння.

За апошнія паўстагоддзе лінгвістычнае краязнаўства Гродзеншчыны атрымала значныя набыткі. Сабрана шмат фактаў дыялектнай мовы. Наспела неабходнасць іх абагульнення і сістэмнага асэнсавання.

Лінгвістычнае краязнаўства – раздзел агульнага краязнаўства, у задачу якога ўваходзіць вывучэнне на навуковай аснове моўных фактаў пэўнага рэгіёна (вёскі, сельсавета, раёна, вобласці і г.д.), як правіла, прадстаўнікамі гэтага рэгіёна.

Паводле форм правядзення лінгвістычнае краязнаўства падзяляецца на дзяржаўнае (навуковае), грамадскае (аматарскае) і школьнае.

Дзяржаўнае краязнаўства ажыццяўляецца спецыялістамі дзяржаўных устаноў: вучонымі навукова-даследчых інстытутаў, выкладчыкамі вышэйшых навучальных устаноў, супрацоўнікамі архіваў, бібліятэк, музеяў і інш. Вывучэнне гаворак у гэтым выпадку ажыццяўляецца на прафесійнай аснове, з'яўляецца працоўным абавязкам даследчыкаў.

Грамадскае краязнаўства знаходзіць сваё ўвасабленне ў дзейнасці мясцовага насельніцтва: краязнаўцаў-аматараў, членаў аматарскіх клубаў і аб'яднанняў, прадстаўнікоў народных музеяў і г.д. Краязнаўства для іх не з'яўляецца прафесійнай неабходнасцю, а выступае як захапленне, занятак па інтарэсах у вольны ад работы час.

Спецыфіка *школьнага* краязнаўства ў тым, што яно скіравана на вывучэнне роднай гаворкі сіламі вучняў і настаўнікаў. Мэта яго пераважна адукацыйна-выхаваўчая. Сабраны вучнямі моўны матэрыял выкарыстоўваецца на ўроках і ў пазакласнай працы па мове.

Вывучэнне трох форм лінгвістычнага краязнаўства ў пэўнай ступені ўмоўнае і адноснае, таму што ўсе яны маюць аднолькавую мэту – вывучэнне народных гаворак.

Напрамкі лінгвакраязнаўчай дзейнасці самыя розныя. Найбольш пашыраныя сярод іх наступныя: 1) збіранне і апісанне дыялектнай лексікі і фразеалогіі; 2) збіранне і апісанне анамастычных назваў, у першую чаргу тапонімаў і антрапонімаў; 3) вывучэнне фанетычных, марфалагічных і сінтаксічных асаблівасцей гаворкі; 4) вывучэнне біяграфіі і творчай спадчыны знакамітых землякоў-мовазнаўцаў, збіральных моўных скарбаў, якія займаліся даследаваннем мясцовых гаворак.

У сферу краязнаўства могуць уваходзіць і такія пытанні, як вывучэнне моўных фактаў у гістарычным аспекце, этымалагічны аналіз слоў і фразеалагізмаў, лексічныя і фразеалагічныя запазычанні, міжмоўныя кантакты, сацыялінгвістычная характарыстыка гаворак і інш.

«Лінгвістычнае краязнаўства Гродзеншчыны» – дапаможнік па аднайменным спецкурсе, які з’яўляецца дадатковай дысцыплінай да асноўных мовазнаўчых курсаў, у першую чаргу да курса «Беларуская дыялекталогія». Неабходнасць яго дыктуецца патрэбамі агульналінгвістычнай падрыхтоўкі спецыяліста-філолага і падрыхтоўкі настаўніка беларускай мовы для пэўнага рэгіёна.

Выкладанне спецкурса садзейнічае больш глыбокаму засваенню навуковых ведаў пра такую першасную форму нацыянальнай мовы, як дыялектная, і тым самым спрыяе вывучэнню сучаснай літаратурнай мовы і яе гісторыі. З другога боку, ён мае непасрэдную практычную накіраванасць. Многія выпускнікі-філолагі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта размяркоўваюцца працаваць настаўнікамі ў сельскую мясцовасць Гродзенскай вобласці, дзе пануе мясцовы дыялект. Веданне сістэмы гаворак садзейнічае павышэнню прафесійнай падрыхтоўкі настаўніка, што адпаведным чынам адбіваецца і на якасці навучальна-выхаваўчай працы ў школе. Дапаможнік арыентуе студэнтаў на засваенне сутнасці лінгвістычнага краязнаўства, яго асноўных формаў і напрамкаў. Ён змяшчае кола пытанняў пра дасягненні і набыткі дзяржаўнага (навуковага) лінгвістычнага краязнаўства Гродзеншчыны, а таксама пра метадыку правядзення школьнага лінгвістычнага краязнаўства.

Дапаможнік можна таксама выкарыстаць ў спецкурсе «Праблемы беларускай дыялектнай фразеалогіі» і на занятках па курсе «Беларуская дыялекталогія» пры вывучэнні такіх пытанняў, як лексіка і фразеалогія дыялектнай мовы, асаблівасці паўднёва-заходняга дыялекту, гродзенска-баранавіцкай групы гаворак, сярэднебеларускіх гаворак, дыялектных зон і інш.

У дапаможніку даецца сістэма практыкаванняў. Яны маюць не толькі дыдактычную, але і навуковую каштоўнасць, бо ўключаюць у сябе сказы і тэксты, запісаныя непасрэдна ад інфармантаў у апошнія дваццаць пяць гадоў і адлюстроўваюць сучасны стан гаворак Гродзеншчыны. Па тэхнічных прычынах пісьмовае афармленне дыялектнага маўлення ажыццяўляецца спрошчанай транскрыпцыяй.

Ðàçäçäë 1

ÄÇÐÐÆĀ; Í ĀĀ Ę²Í ĀĀ²ÑÒÛ × Í ĀĀ ÊÐĀBCÍ Ā; ÑÒĀĀ

1.1. Çáíðáííá í ñēīçííēääää àííñáííá ēāēñiēi

У першай палове XX ст. палітычныя абставіны не спрыялі развіццю беларускай лінгвістычнай навукі і, у прыватнасці, вывучэнню гаворак Гродзеншчыны. Войны, рэвалюцыі ставілі перад грамадствам на першы план іншыя задачы. Толькі ў 20-я гады ў БССР вялася актыўная праца па вывучэнні рэгіянальнай лексікі і стварэнні абласных слоўнікаў, але ў Заходняй Беларусі, якая тады знаходзілася ў складзе Польшчы, гэтага не было ў сувязі з палітыкай паланізацыі краю.

Актывізацыя лексікаграфічнай працы на Гродзеншчыне пачынаецца ў 50-я гады, што звязана з агульнай тэндэнцыяй развіцця дыялектнай лексікаграфіі ў Беларусі. Гэтаму ўдзялялася ўвага з боку дзяржаўных навуковых устаноў. У 1955 г. адбылася рэспубліканская дыялекталагічная нарада, на якой прынята праграма па рэгіянальнай беларускай лексікаграфіі, распрацаваная ў сектары дыялекталогіі Інстытута мовазнаўства АН БССР. Арганізацыйнымі цэнтрамі слоўнікавай працы вызначаны кафедры беларускай мовы ВНУ. Створана Інструкцыя па збіранні матэрыялаў для складання абласных слоўнікаў у трох выпусках [23], дзякуючы якой мэтанакіравана пачала даследавацца лексіка пэўных рэгіёнаў.

Першым лексічным слоўнікам гаворак Гродзеншчыны можна лічыць дадатак у манаграфіі Т.Ф.Сцяшковіч «Гаворкі Ваўкавыскага раёна Гродзенскай вобласці Беларускай ССР» [61]. Слоўнік адносна невялікі – больш за 1 тысячы слоў. Аўтар ставіла задачу даць толькі ілюстрацыю слоўнікавага складу гаворак Ваўкавышчыны. Перавага аддадзена словам малавядомым ці невядомым у літаратурнай мове, а таксама новым словам, якія ўвайшлі ў слоўнік гаворак пасля ўз'яднання заходніх абласцей Беларусі ў адзіную рэспубліку: *выхват* 'чапяла', *горба* 'куча', *дзепутат* 'дэпутат', *забраня* 'сход'.

У 1970 г. апублікаваны «Дыялектны слоўнік» П.У.Сцяцко [53]. Гэта слоўнік дыферэнцыйны, у яго уключаны словы, якія на той час не былі ўласцівы літаратурнай мове. Аб'ём слоўніка – 2500 лексічных адзінак, сабраных у 16 населеных пунктах Зэльвенскага

раёна (другое, дапоўненае, выданне слоўніка (каля 3000 адзінак) датуецца 2005 годам [60]).

Слоўнік змяшчае дыялектызмы розных тыпаў, сярод якіх самыя шматлікімі з'яўляюцца ўласналексічныя – адрозніваюцца ад суадноснага літаратурнага адпаведніка каранёвай марфемай або зусім не маюць літаратурнага адпаведніка (этнаграфічныя дыялектызмы). Яны належаць да шматлікіх тэматычных груп, сярод якіх найбольш тыповыя наступныя:

– назвы гаспадарчых пабудоў і іх частак: *пацёс* – столь, *стэпы* – сходы на ганку, *чапільня* – страхы на слупах, пад якой захоўваецца сена;

– назвы транспартных сродкаў і іх частак: *драпчак* – від брычкі, *крывулі* – павозка для вывазу лесу, *люшня* – падпорка ў возе (ад восі да ручкі);

– назвы посуду, мэблі і іншых гаспадарчых прылад: *козуб* – кубачак з асінавай кары для ягад, *баса* – вялікая кадушка на сечку і збожжа, *галька* – сподняя спадніца з карункамі ўнізе;

– назы страў і харчовых прадуктаў: *ламанцы* – печыва з пшанічнай мукі накіштат пяхэння, *салёнікі* – бульба, звараная ачышчанай, *адваронікі* – бульба, звараная ў «мундзірах».

Нямала ў слоўніку лексем, якія гучаннем супадаюць з літаратурнымі словамі, але маюць іншае значэнне: *звон* – частка драўлянага вобада ў коле воза, *ліхі* – левы, адваротны бок тканіны або адзення, *дубальтоўка* – вялікая суконная хустка.

Значную групу складаюць словы, якія супадаюць з літаратурнымі адпаведнікамі каранем, але адрозніваюцца суфіксамі і прыстаўкамі: *вясняны* – вясновы, *пялюшка* – пялёнка, *замежак* – узмежак.

Падаюцца таксама словы з нерэгулярнымі фанетычнымі асаблівасцямі: *ездзіць* – ездзіць, *клусты* – тлусты, *кльбаць* – кльпаць.

У слоўнік трапіла нямала запазычаных слоў, актыўна ўжывальных у гаворках Зэльвеншчыны. Сярод іх найбольш паланізмаў – каля 150 адзінак: *дэнтка* – камера веласіпеда, *цвічыць* – муштраваць, адукоўваць, *ясёнка* – дэмісезоннае паліто. Сустракаюцца таксама русізмы: *бясстыднік* – бессаромнік, *дасада* – прыкрасць, *скварэчніца* – шпакоўня.

Шэраг слоў можна аднесці да «гаваркіх», вобразна-яркіх, арыгінальных, якія ўпрыгожваюць лексічны склад гаворак і беларускай мовы ў цэлым: *высцежыцца* – накіравацца, выправіцца ў дарогу, *выдзірак* – першы раз апрацаванае поле, *занядзеляваць* – застацца на нядзелю.

Наступным крокам у развіцці лексікаграфіі Гродзеншчыны сталі слоўнікі, якія ахопліваюць значна большую лінгвагеаграфічную тэрыторыю. У 1972 г. апублікаваны «Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці» Т.Ф.Сцяшковіч [62]. Слоўнік змяшчае каля 10000 слоў, сабраных на працягу двух дзесяцігоддзяў ва ўсіх раёнах Гродзенскай вобласці. Праца набліжаецца да адносна поўнага тыпу слоўніка, паколькі ўключае ў сябе словы і агульнанародныя, і рэгіянальныя. Напрыклад, побач з мясцовымі словамі падаюцца такія агульнапашыраныя адзінкі, як *вада*, *бяроза*, *дождж*, *дом*, *лес*, *хлеб*, *яма*. Мэтазгоднасць слоўніка такога тыпу абгрунтоўваецца тым, што ён «дасць больш-менш дакладнае ўяўленне аб лексічных асаблівасцях аднаго з асноўных дыялектаў беларускай мовы, дазволіць у больш шырокім плане выявіць дыялектную дыферэнцыяцыю лексікі і будзе адпавядаць задачам вывучэння складаных узаемаадносін літаратурнай мовы і дыялектаў на лексічным узроўні» [62, с. 3]. Недыферэнцыйны падбор фактычнага матэрыялу садзейнічаў уключэнню ў слоўнік лексем рознай якасці: старых (*дзевятнік*), новых (*сельсавет*, *камсамол*, *цілівізар*), запазычаных з суседніх моў (*блэнд*, *гвязда*, *дзагарак*, *нажачоны*, *танчыць*).

Акрамя асноўнай лексічнай часткі, у слоўніку змешчаны дадатак, у які ўключана больш за 1400 прыказак, прымавак, фразеалагізмаў.

Хоць праца Т.Ф.Сцяшковіч значнага аб'ёму, але яна адлюстроўвае толькі частку лексічнага складу гаворак. Невыпадкова заглавак яе фармулюецца як матэрыялы да слоўніка. Аўтарка і надалей працягвала актыўна даследаваць лексічныя рэсурсы паўночна-заходняга рэгіёна Беларусі. Вынікам яе нястомнай збіральніцкай дзейнасці стаў «Слоўнік Гродзенскай вобласці» [64], які ўключае ў сябе каля 8000 лексічных слоўнікавых артыкулаў. Пры ўкладанні слоўніка даследчыца пайшла па шляху дыферэнцыяцыі фактычнага матэрыялу. За межамі яго аказалася агульнанародная лексіка, нарматыўная ў літаратурнай мове. Аб'ектам увагі сталі толькі лексічныя дыялектызмы розных тыпаў. Упершыню ў навуковы ўжытак уведзена шмат дыялектных слоў і выразаў: *артоліс* – араты, *гусёлка* – даглядчыца гусей, *кляцва* – журавіны, *буслова рэпа* – раска.

У слоўніку нямала старажытных слоў, якія зафіксаваны ў помніках старабеларускага пісьменства: *гатавізна* – грошы (плата за зямлю), *мацярызна* – спадчына па маці, *бацькавізна* – спадчына па бацьку.

Парадак будовы слоўнікавых артыкулаў традыцыйны: заглавачнае слова, граматычныя і стылістычныя паметы, тлумачэнне значэння, ілюстрацыйны матэрыял, пашпартызацыя. Новым можна лічыць тое, што ў адным артыкуле (хоць і непаслядоўна) даюцца разам лексічныя варыянты: *абувакі, абуванне – абутак, курчанё, курчо, курчук* – кураня, *фасалявене, фасоліска, фасольнік* – сцяблы фасолі.

«Слоўнік Гродзенскай вобласці» нельга назваць чыста лексічным, бо ў ім распрацоўваюцца яшчэ і іншыя адзінкі: пад агульным заглаўкам «Народная фразеалогія» даюцца раздзелы «Фразеалагізмы», «Прыказкі і прымаўкі», «Загадкі».

Абодва слоўнікі Т.Ф.Сцяшковіч – вялікі ўклад у распрацоўку беларускай рэгіянальнай лексікаграфіі. Яны з дастатковай паўнатай адлюстроўваюць аснову, ядро лексікі гаворак Гродзеншчыны і маюць важнае значэнне для лінгвістыкі.

У 70 – 80-х гадах акрэслілася тэндэнцыя да стварэння адносна поўных слоўнікаў пэўных рэгіёнаў. Выйшлі ў свет пяцітомныя «Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» [51] і «Тураўскі слоўнік» [66]. Першае з названых выданняў, падрыхтаванае калектыўнымі намаганнямі беларускіх, літоўскіх і польскіх даследчыкаў, уключае ў сябе матэрыял вялікага арэала паўночна-заходняй дыялектнай зоны беларускіх гаворак, якія выходзяць і за межы Беларусі на тэрыторыю Польшчы, Літвы, Латвіі. Гродзеншчына ў гэтую зону ўваходзіць цалкам, таму ў слоўніку знайшлі сваё месца словы з усіх раёнаў Гродзенскай вобласці. Ён «самы багаты па колькасці растлумачаных у ім рэестравых лексічных адзінак з усіх апублікаваных да гэтага часу беларускіх дыялектных слоўнікаў» [30, с. 73]. Аб'ём слоўніка – 38000 адзінак.

Укладальнікі слоўніка адмовіліся ад прынцыпу дыферэнцыйнасці, паколькі гэты прынцып «супярэчыць сістэмнаму характару дыялектнай лексікі» [36, с. 9]. Тут распрацаваны агульнанародныя і рэгіянальныя словы актыўнага і пасіўнага ўжытку, прыналежныя да самых розных тэматычных пластоў лексікі. Вельмі шырока пададзена народная тэрміналогія, фразеалагізмы, прыказкі, іншыя ўстойлівыя спалучэнні.

Фанетычныя, акцэнтныя, марфалагічныя, часам словаўтваральныя варыянты групуюцца ў адным слоўнікавым артыкуле, што дазваляе бачыць іх адметнасць ў абследаваных рэгіёнах, напрыклад:

*багульнік, багуднік, багоўнік;
бурбалкі, бурбалткі, бурбалькі, бурболкі, бурбулкі;
гадзюка, гадзюга, гадюка, гадзюк.*

Дзецца разгорнутая семантычная характарыстыка слова, раскрываюцца яго прамыя і пераносныя значэнні і адценні значэнняў, паказваюцца аманімічныя адносіны.

Запазычанні з польскай, балтыйскіх і іншых моў параўноўваюцца з іх этымонамі ў мове-крыніцы:

БОМБАЛЬ м. Пухір. *Бомбаль выскачыць на пяце, як націснеш абуюм ці апарыш*. Мсцібава Ваўк.; *параўн. літ. bumbulas* 'тж'.

Багатым з'яўляецца ілюстрацыйны матэрыял, які выступае не толькі ўзорам выкарыстання слова, але часта ўтрымлівае каштоўныя этнаграфічныя звесткі. Параўн. прыклады да слоў *поліўка* і *смык* 'прымітыўная барана': *Хлеп пячэш, бярэш рошчыну, заліваеш вадою з грыбамі, туды лісток цыбулі і варыш – гэта поліўка*. Жодзішкі Смарг.; *Смык рабілі так: рашчэпіць ёлку сукаватую, чатыры палавінкі нада збіць, запрэхчы каня і пацягаць*. Граўжышкі Ашм.

«Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» можна расцэнваць не толькі як важнае дасягненне лінгвістыкі, але і як значны набытак беларускай культуры ў цэлым.

У пачатку 80-х гадоў кафедра беларускай мовы Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы па прапанове Інстытута мовазнаўства АН БССР акрэсліла тэму навуковага даследавання «Слоўнік навагрудскіх гаворак Гродзенскай вобласці». У задачу даследавання ўваходзіла шырокае экспедыцыйнае вывучэнне гаворак асноўных населеных пунктаў Навагрудскага раёна і сумежных з ім тэрыторый Карэліцкага і Дзятлаўскага раёнаў. На аснове сабранага матэрыялу планавалася стварыць адносна поўны слоўнік гаворак Навагрудчыны [17].

Тэрыторыя Навагрудчыны выбрана невыпадкова. Навагрудак – старажытны ўсходнеславянскі горад. У Іпацьеўскім летапісе ён упамінаецца пад 1252 г., а першае пасяленне на яго месцы ўзнікла ў канцы X ст. Багатая гісторыя Навагрудка знайшла свой адбітак у фарміраванні і развіцці этнадыялектнага аблічча гэтага рэгіёна.

Даследаванне навагрудскіх гаворак распачата ў 1983 г. На працягу дзесяці гадоў кожнае лета ў пэўныя населеныя пункты прыязджалі выкладчыкі і студэнты ўніверсітэта для збору дыялектнага матэрыялу. Былі вывучаны гаворкі такіх вёсак, як Нягневічы, Харосіца, Роскаш, Купіск, Кашалёва, Вераскава, Валеўка, Ятра,

Ваўкавічы, Гарадзечна, Гнесічы, Зенявічы, Уселяб, Ацмінава, Шчорсы, Гаравічы, Брольнікі і інш.

Збіральніцкая праца не абмяжоўвалася толькі складаннем дыялекталагічнай картатэкі Навагрудчыны. Паралельна працягвалася далейшае папаўненне яшчэ раней заснаванай картатэкі гаворак Гродзенскай вобласці.

На пэўным этапе абставіны вымусілі працу над слоўнікам Навагрудчыны часова прыпыніць і з большай увагай заняцца картатэкай Гродзеншчыны. Папярэдні агляд яе паказаў, што з усіх раёнаў Гродзенскай вобласці сабрана шмат новага арыгінальнага матэрыялу, які заслугоўвае лексікаграфічнай апрацоўкі і апублікавання ў выглядзе слоўніка. Непазбежна ўзнікла пытанне пра тып слоўніка. Паколькі асноўны лексічны склад гаворак Гродзеншчыны ўжо зафіксаваны ў слоўніках П.У.Сцяцко і Т.Ф.Сцяшковіч, было вырашана спыніцца на тыпе дыферэнцыйнага слоўніка. Пры яго ўкладанні праводзілася двайная дыферэнцыяцыя фактычнага матэрыялу. Спачатку выбракоўваліся словы, вядомыя літаратурнай мове. Затым адсейваліся лексічныя адзінкі, ужо зафіксаваныя ў папярэдніх слоўніках Гродзеншчыны. Такім чынам, аб'ектам лексікаграфічнай распрацоўкі сталі толькі тыя дыялектызмы, якія адсутнічаюць у ранейшых лексікаграфічных выданнях з гаворак Гродзеншчыны або семантычна не супадаюць з адпаведнымі лексемамі, змешчанымі ў папярэдніх публікацыях.

Складаннем слоўніка займаўся калектыў выкладчыкаў кафедры беларускага і тэарэтычнага мовазнаўства ГрДУ. Выдадзены «Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны» ў 1999 годзе [52]. У ім змешчана 2020 рээстравых адзінак, якія належаць да розных тэматычных пластоў лексікі. Адметнасць слоўніку надае пераважная колькасць слоў з эмацыйна-экспрэсіўнай афарбоўкай. Гэта ў многім звязана з прынцыпам адбору фактычнага матэрыялу. Як ужо адзначалася, адсейвалася тое, што ёсць у папярэдніх слоўніках. А там многа намінацыйных адзінак, якія збіральніку найперш кідаюцца ў вочы, бо, можна сказаць, ляжаць на паверхні гаворкі. Для «Слоўніка рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны» засталася тое, што не было заўважана папярэднікамі. Гэта ў многіх выпадках эмацыйна афарбаваныя словы, якія часта вузкарэгіянальныя. Выкарыстоўваюцца такія словы для характарыстыкі разнастайных якасцей асобы, напрыклад фізічнага стану: *звіхнік* – чалавек, у якога вывіхнута нага, *клякач* – насаты чалавек, *насаль*, *штэльба* – кульгавая жанчына; знешняга выгляду: *вылупак* – зяркаты чалавек,

спірдон – мужчына малога росту, *стамболь* – мужчына высокага росту; прафесійных і разумовых здольнасцей: *абламоха* – няўмека, *лабідуда* – неразумны чалавек, *навалечына* – марудны; грамадскіх паводзін: *выдзір* – сварлівы мужчына, *з’ядуха* – сварлівая жанчына, *катламыйніца* – жанчына, якая любіць абгаворваць іншых.

Многія характарыстычныя словы можна аб’яднаць ў прадстаўнічыя сінанімічныя рады. Так, са значэннем ‘нехайны чалавек (мужчына або жанчына)’ у слоўніку падаюцца такія словы: *аблэхач*, *галах*, *галуза*, *грамзоля*, *загілда*, *калмыга*, *калпекша*, *калэмша*, *кацман*, *качалэха*, *кулёма*, *кучма*, *лабайда*, *лахамэйжа*, *лытман*, *мэгда*, *расамаха*, *растармэха*, *растрапэйла*, *рахэля*, *салоха*, *сарма*, *хоўра*, *швэпля* і інш.

У слоўніку таксама нямала агульнаўжывальных слоў, якія ў гаворках Гродзеншчыны пашырылі сваю семантыку і выкарыстоўваюцца яшчэ з іншым, дыялектным, значэннем: *борух* – нязграбны мужчына, *бубен* – галава, *бязмен* – някемлівы, нездагадлівы чалавек, *вецер* – ветраны, непастаянны чалавек, *дзік* – дзікун, дзіклівы чалавек, *заварат* – гультай, *зыркі* – гарачы, страсны, палкі хто-н., *кідкі* – жвавы.

Многія словы з’яўляюцца назвамі мясцовых прадметаў і з’яў і таму не маюць у літаратурнай мове лексічных адпаведнікаў. Для прыкладу можна назваць наступныя этнаграфічныя дыялектызмы: *бухты* – воз для перавозкі сена, *забойня* – вялікая кадушка ці скрыня пудоў на 100, *плавун* – кошык для лоўлі рыбы, *судзенік* – вялікі плецены кош з накрыўкай, у якім захоўваюць мяса, каўбасы.

Слоўнік высока ацэнены ў друку. Матэрыялы яго «не проста адлюстроўваюць невычэрпнае лексічнае багацце роднай мовы, яе самабытнасць, старажытнасць і непаўторнасць. Яны даюць лінгвістам выключна каштоўны матэрыял для разнастайных фанетыка-граматычных даследаванняў унутранай структуры беларускай дыялектнай мовы» [39, с. 306]; «Думаецца, добры прыклад гарадзенцаў актывізуе выкладчыкаў беларускамоўных кафедраў іншых ВНУ Беларусі да падобнай працы, каб папоўніць нашу агульнаацыянальную лексічную скарбонку новымі залацінкамі роднай мовы з розных куткоў нашай любай Бацькаўшчыны» [39, с. 308].

Слоўнікам, які адлюстроўвае лексіку аднаго адміністрацыйнага раёна, стала кніга А.П.Цыхуна «Скарбы народнай мовы», выдадзеная Гродзенскім дзяржаўным універсітэтам імя Янкі Купалы ў 1993 годзе [70]. Матэрыялы да яго аўтар пачаў збіраць яшчэ ў 1939 – 1940 гадах, але асноўная частка была запісана ў паслява-

енны час на тэрыторыі сучаснага Гродзенскага раёна. Змест кнігі складаюць рэгіянальная лексіка (да 10 тысяч лексем), каля 1 тысячы ўстойлівых выслоўяў, а таксама назвы населеных пунктаў і мікратапонімы Гродзенскага раёна.

У слоўнік уключаны лексемы, што адсутнічаюць у літаратурнай мове або адрозніваюцца ад літаратурных формай ці значэннем. Такі прынцып укладання дазволіў сабраць разам многа арыгінальных, часта малавядомых дыялектызмаў. Сярод іх шмат вобразных, гаваркіх і экспрэсіўна афарбаваных адзінак, нарыклад: *аблахманіцца* – абадрацца, знасіць вопратку, *жалопкаць* – прагна піць, *скудлаваць* – замучыць, *затармасіць*, *сухавейка* – бясмертнік, *цветабой* – пара цвіцення раслін.

Большасць лексем, што знайшлі месца ў слоўніку, маюць адпаведнікі ў літаратурнай мове і нярэдка выглядаюць больш прывабнымі, чым літаратурныя: *абойчык* – ключыца, *селька* – мансарда, *зімагор* – бабыль, *слухаўкі* – навушнікі.

Лексіку нацыянальнай мовы ўзбагачаюць словы, для якіх няма ў літаратурнай мове эквівалентаў. Гэта дэталізаваныя назвы прадметаў, з’яў, а таксама этнаграфічныя дыялектызмы – словы, што называюць мясцовыя прадметы, бытаванне якіх абмежавана пэўнай тэрыторыяй: *боўт* – шост, якім наганяюць рыбу, *вымаклі* – пасевы, якія загінулі ад празмернай вільгаці, *зліпак* – хлеб з клейкім мякішам, *злядаваць* – пакласці на воз бярвяно пры дапамозе ляды, *зубаць* – правяраць яйка на моц лёгкім пастукуваннем аб зубы, *крышыны* – астаткі ў дзежцы пасля хлебнага квасу, *ляваш* – далёкія ад сядзібы палеткі ворнай зямлі, на якія не далі гною, *скляпіцца* – пакрыцца тонкім лядком, *брылік* – посуд, сплецены з саломы і лазы для вымярэння і рассявання збожжа, *калач* – круглая палка, падвешаная на шыю карове, якая б’е па нагах і не дае хутка бегаць.

Шырока пададзена ў слоўніку спецыяльная лексіка, звязаная з народнай гаспадаркай, прафесіямі, рознымі галінамі ведаў, напрыклад батанікай: *дзевяціранка*, *жыватабольнік*, *сухадрэўка*, заалогіяй: *аціца*, *ведзьма*, *дзяргаўка*, *крумкі*, медыцынай: *завалкі*, *задратаваць*, астраноміяй: *воз*, *сіцечка*, кулінарнай: *лазанкі*, *кваснік*, *сампорык*, сталяркай, бандаркай: *закладнік*, *дупёлка*, *задзёрыч*, ткацтвам, прадзівам, шыццём: *кабылка*, *стрыца*, *стаўбуноўка*, плытагонствам: *згон*, *гарно*, *цаль* і інш.

З асаблівай увагай А.П.Цыхун ставіцца да абрадавай лексікі – назваў святаў, гульніаў, забаваў, забабонаў і да т.п. Пры тлумачэнні

яе часам выходзіць за межы чыста лінгвістычных стэрэатыпаў, уносяць у дэфініцыю элементы энцыклапедычнага апісання:

Адбіяна, ж. Звычай у час танцаў: хлопец падыходзіць да пары танцораў, пляскае ў далоні, кажучы «Адбіяна»; танцор павінен быў затрымацца і аддаць сваю партнёрку, а сам выйсці з кола (быў пашыраны да 1939 года і з'яўляўся прычынай для абразы і боек).

Незвычайнасць слоўніка ў тым, што ён ствараўся на працягу доўгага часу – паўстагоддзя. Шмат якія словы, запісаныя ў мінулым, сёння ў гаворках выкарыстоўваюцца пасіўна, а некаторыя цалкам выйшлі з ужытку. Дзякуючы працы А.П.Цыхуна, яны не згубіліся ў стыхіі часу, дайшлі да нас у выглядзе лексічных помнікаў: *залёга* – не выплачаны ў тэрмін падатак, *каток* – узятая без дазволу гаспадара збожжача, *квэстар* – жабрак, які хадзіў па людзях з бібліяй, *комшч* – звязка анучаў, якім у курнай хаце затыкалі адтуліны для дыму, *устэрня* – вялікі будынак у панскім маёнтку, у якім жылі парабкі, *цукернік* – прадавец цукерак.

У слоўніку нямала запазычанняў з іншых моў, пераважна з польскай, нямецкай, яўрэйскай, літоўскай: *адвэнт* – вялікі пост у католікаў перад калядамі, *гнэмбіць* – мучыць, катаваць, здзекавацца, *кольчыкі* – завушніцы, *гельд* – грошы, *фах* – спецыяльнасць, прафесія, *хала* – здобная булка, якую пяклі яўрэі на свята.

Ілюстрацыйная частка слоўніка паказвае жыццё слова ў кантэксце, у стыхіі народнай гаворкі з яе спецыфічна-непаўторным сінтаксісам, фанетычнымі і граматычнымі адметнасцямі. Аўтар слоўніка імкнуўся падабраць з ліку запісаных такія сказы, якія не толькі ілюструюць сэнс і ўжыванне слова, але і раскрываюць асаблівасці маралі, быту, матэрыяльнай і духоўнай культуры мясцовага насельніцтва. Некалькі ілюстрацыйных прыкладаў: *Калі не дасі сляпому жабраку, та табе самой земкачэ [вочы] выпра; Наш тато заўсёды аходжваўсо да цямна, а вечарам плёў кошыкі, альбо вязаў волак.* Многія з іх аздоблены прыказкамі, фразеалагізмамі, загадкамі, народнымі прыкметамі, урыўкамі песень: *Хлеп, як ляпняк, але, як кажучь, хлеп ні нявеста, які ўдоўсо, такі і з'есца; Гэ, гэты чалавек пражыў свой век крэнтам-бэнтам, хіба ш што ён рабіў?*

Слоўнік А.П.Цыхуна «Скарбы народнай мовы», створаны не вучоным, а краязнаўцам-аматарам, адзін з найлепшых у беларускай дыялектнай лексікаграфіі. Пра гэта пісалася ў беларускім друку [14]. Стварэнне слоўніка Ніл Гілевіч ахарактарызаваў як «навуковы і патрыятычны подзвіг настаўніка» [11].

Прыкметную ролю ў развіцці дыялектнай лексікаграфіі Гродзеншчыны адыгралі асобныя падборкі мясцовых слоў, апублікаваныя ў дыялекталагічных зборніках. Пачынаючы з 1975 г., Інстытут мовазнаўства НАН Беларусі падрыхтаваў і выдаў дзевяць такіх зборнікаў [22]. Гэтыя працы вызначаюцца высокім навуковым узроўнем, таму што большасць аўтараў (пераважна навукоўцаў, радзей – студэнтаў ці аматараў слова) далі апісанне лексікі сваёй роднай гаворкі, якую ведаюць дасканала як ніхто іншы. З Гродзенскай вобласці ў зборніках фігуруюць матэрыялы гаворак такіх раёнаў, як Астравецкі (В.Л.Авілава, І.Б.Мятліцкая), Гродзенскі (М.А.Даніловіч, Я.М.Рамановіч, А.П.Цыхун, Г.А.Цыхун), Дзятлаўскі (Г.М.Аляксейчык), Зэльвенскі (П.У.Сцяцко), Карэліцкі (І.І.Крамко, Я.І.Крамко), Навагрудскі (Г.М.Аляксейчык, А.М.Булыка, А.К.Усціновіч), Слонімскі (І.А.Карней, І.П.Чыгрын), Шчучынскі (І.Я.Лепешаў).

Падобнага тыпу падборкі апублікаваны таксама ў іншых навуковых зборніках і альманахах, дзе лексіку Астравецкага і Смаргонскага раёнаў распрацавала Н.К.Памецька [44], [45], Зэльвенскага раёна – П.У.Сцяцко [55].

Агляд лексікаграфіі Гродзеншчыны XX ст. дае падставу гаварыць і пра яе бліжэйшыя перспектывы ў XXI ст. У агульных рысах можна адзначыць наступнае. Вымагае сваёй канчатковай рэалізацыі праект слоўніка Навагрудчыны. З 17 раёнаў Гродзенскай вобласці толькі па двух раёнах (Зэльвенскім і Гродзенскім) створаны дыялектныя слоўнікі. Гаворкі астатніх раёнаў яшчэ чакаюць сваіх лексікаграфаў. Пакуль няма ў Беларусі слоўніка аднаго населенага пункта, слоўніка адной асобы. Толькі пачала разгортвацца праца па складанні абласных тэматычных слоўнікаў. З цягам часу акрэсліцца і іншыя праблемы, якія запатрабуюць мабілізацыі новых навуковых сіл.

1.2. *0yādūōū÷īāā āūāō÷yīīā ēāēñīēī*

Сістэмнае вывучэнне лексікі гаворак Гродзеншчыны пачалося ў 60-я гады XX ст. Першым грунтоўным даследаваннем стала манаграфія П.У.Сцяцко, якая складаецца з дзвюх частак-кніг: «Народная лексіка» (1970) [57], «Народная лексіка і словаўтварэнне» (1972) [58].

У першай кнізе і ў большай частцы другой кнігі аналізуюцца словы ў складзе прадметна-тэматычных груп лексікі гаворак Зэльвеншчыны. Гэта назвы ежы і пітва, адзення і яго частак, бялізны, абутку і яго частак, пабудоў, посуду, прыладаў працы, транспартных сродкаў і інш. Матэрыялам даследавання паслужылі запісы, зробленыя аўтарам у 1950 – 1960 гадах.

Кожнаму слову прысвячаецца асобны слоўнікавы артыкул. Даецца тлумачэнне, ілюстрацыйныя прыклады ўжывання, паходжанне слова (спрадвечнае ці запазычанае), паказваецца, як яно ўтварылася, ці функцыянуе ў іншых беларускіх гаворках і літаратурнай мове. Беларускія словы параўноўваюцца з адпаведнікамі ў рускай, украінскай, польскай, чэшскай, балгарскай, сербскахарвацкай, славенскай, славацкай, лужыцкай мовах, напрыклад:

Бохан м. *Яг бало то ўсё дома няклі хлел, боханаў с п'яць ці боляй у печыві*. Гр.

– Руск. дыял. (заходн.) *бохан, боханец* – ‘каровай хлеба, бутка, коврига’ (Даль, I, 120); *бохан* – ‘каравай хлеба’ (СРНГ, III, 139); укр. *бухан, буханец* – ‘бохан’; польск. *bochenek, bochen* – тс., чэшск. *bochnik* – тс.

Я.Карскі лічыць гэта слова запазычаным з польскай мовы, дзе *bochen* ад нямецк. *Vache*. А.Брукнер разглядае слова *bochen* як новае ў польскай мове, якое паходзіць ад старога *bochnek* (як *tanc* ад *taniec*), якія з нямецк. *fochenz* (*e*) < лац. *focacia* ад *focus* – ‘агонь’ (Брукн., 33). Ф.Слаўскі і М.Фасмер адносяць гэта слова да сярэдневерхнянемецкага *vochenz* (*e*) – ‘белы хлеб, род выпечкі’ (Сл., I, 38, Фасм., I, 254).

У другой частцы кнігі «Народная лексіка і словаўтварэнне» разглядаецца лексіка паводле паходжання, адносін яе да літаратурнай мовы, актыўнасці і пасіўнасці ўжывання, праводзіцца словаўтваральны аналіз прадметна-бытавой лексікі.

Паводле паходжання ў зэльвенскіх гаворках найбольш слоў спрадвечнабеларускіх: праславянскіх, усходнеславянскіх і ўласнабеларускіх.

П.У.Сцяцко падлічыў, што сярод прааналізаваных адзінак праславянская лексіка складае да 19%: *абора, абраз, адрына, века, гануча, грэбень, гумно, гушча, дзяжа, збан, кашуля, малодзіва, скрыня, смак, стайня, трыбух, хлел, цадзілак, чаравік, шкло* і інш.

На долю ўсходнеславянскай лексікі прыпадае 15% слоў: *аглобля, акраец, апалонік, дрывотнік, дымар, дзяркач, засаўка, зносак, кашэль, кужаль, поклад, прысмакі, саладуха, слон, трыножкі* і інш.

Самая шматлікая група ўласнабеларускай лексікі – да 30 %: *асушак, весніцы, вушак, газа, даёнка, закутак, запалкі, зацірка, зрэб’е, кужаль, нішчымніца, папруга, прыпол, седала, церніца* і інш.

Значную групу ўтвараюць запазычаныя словы – да 28 % ад разгледжаных адзінак. Сярод іх больш за ўсё паланізмаў і германізмаў. Аўтар у агульным плане расказвае пра экстралінгвістычныя фактары пранікнення слоў з польскай і нямецкай моў. Паказвае фанетычныя і словаўтваральныя прыкметы паланізмаў: *мондры, мэнка, свядка, гапа, мэтар, памоцны, локаць, тлустасць, тачыдла, ратунак, тапарыска, дванаста, спронжка, ясёнка, магерка, вален, карковіна, трускаўкі, шчыпер, пастронкі, ровар, дэнтка, апона, столак, жалазка* і інш.

Сярод германізмаў прыводзяцца такія прыклады: *гіццаль, лэхі, капота, кляпа, гаплюк, коц, гармушка, шмалец, брушка, ляк, рондаль, баса, ланцуг, шопа, кульба, стальвага* і інш.

Згадваюцца таксама запазычаныя з іншых моў: а) цюркізмы: *аршын, батлажка, бязмен, каптан, каўган, майдан, торба, штаны, ясек*; б) літуанізмы: *паршук, скаба, бонда, мянця, сверан*; в) галіцызмы: *камузэлька, капуза, шалік, антуляжы, барэлка, манёж, лісапед*; г) лацінізмы: *кашуля, капа, цыбуля, капуста, пэндзаль*; д) грэцызмы: *сачык, аладка, гурок, канапа, папер, палаткі, каморка*; е) русізмы: *палушубак, пахлёбка, прыколка, часы, крыльцо*; ё) італізмы: *манкет, сандаць, шкарпетка, цырата, бурак, агрэст*; ж) англійцызмы: *пінджак, швэдра* і інш.

Параўноўваючы лексіку Зэльвеншчыны з адпаведнікамі літаратурнай мовы, П.У.Сцяцко прыйшоў да высновы, што каля чвэрці разгледжаных слоў неўласцівы літаратурнай мове. Асобная частка дыялектных слоў адрозніваецца ад літаратурных адпаведнікаў фармальнымі паказчыкамі ці семантычна. Вылучаны і паказаны наступныя тыпы лексічных дыялектызмаў:

1. Уласналексічныя: *стэпцы* ‘сходкі на ганку’, *паніва* ‘патэлья’, *гака* ‘матыка’, *кулька* ‘дужка на касі’, *кляпа* ‘штрыфель, борт’, *вятроўкі* ‘басаножкі’, *пошва* ‘навалачка’, *асмалёнкі* ‘бульба з прыгаркамі’, *аполец* ‘вялікі кусок сала’.

2. Семантычныя: *каза* ‘мерка – тры збітыя ў форме літары А калы’, *галька* ‘сподняя спадніца’, *градка* ‘паліца’, *клешня* ‘штаніна’, *шыйка* ‘горлачка ў бутэльні’.

3. Лексічна-словаўтваральныя: *лупавіны* ‘лупіны’, *вьяшак* ‘вешалка’, *падчаровак* ‘падчарэе’, *сітняк* ‘сітніца’.

4. Лексічна-фанетычныя: *ложка* – лыжка, *валянкі* – валёнкі, *сяльнік* – сяннік, *пальто* – паліто, *сакера* – сякера, *швэдар* – світэр, *жолуб* – жолаб.

У кнізе разглядаецца лексіка пасіўнага выкарыстання. Аўтар падзяляе яе па ступені ўстарэласці на дзве групы:

1. Словы малазразумелыя для сярэдняга пакалення і незразумелыя для малодшага пакалення: *барэлка* ‘бочачка’, *баса* ‘вялікая кадушка’, *бірулька* ‘защпілька’, *капуза* ‘шапка’, *кунады* ‘бульба’, *макотра* ‘вялікая гліняная міска’, *праўшняка* ‘вушак’, *сялядоўка* ‘бочка’, *яромлка* ‘шапка’.

2. Словы, зразумелыя сярэдняму і малодшаму пакаленню, але рэдкаўжывальныя: *апоркі*, *лапці*, *платняк*, *памяльнік*, *хадак*, *бязмен*, *кросны*, *верацяно*, *калаўродак*, *матавідла*, *ступы*, *цапідла*, *намэдрыкі*.

Разглядаюцца экстралінгвістычныя і чыста лінгвістычныя прычыны старэння слоў.

Асобны раздзел кнігі «Народная лексіка і словаўтварэнне» прысвечаны апісанню спосабаў утварэння слоў у дыялектнай мове. Асабліва ўвага ўдзяляецца ўтварэнню асабовых назоўнікаў. Аўтар заўважае, што ў пераважнай большасці гаворкам уласцівы тыя самыя словаўтваральныя тыпы, што і літаратурнай мове. У манаграфіі звяртаецца ўвага галоўным чынам на спецыфічныя словаўтваральныя тыпы, уласцівыя гаворкам Зэльвеншчыны і некаторым іншым гаворкам Беларусі.

Апошнія трыццацігоддзе актыўна вядзецца вывучэнне слоўнікавага складу беларускай дыялектнай мовы. На матэрыяле гаворак розных рэгіёнаў праведзены сістэмныя аналіз такіх тэматычных груп, як ганчарная (П.А.Міхайлаў), жывёлагадоўчая (В.В.Шур) лексіка, назвы адзення і абутку (А.С.Сакалоўская), ежы (Г.Ф.Вештарт), транспартных сродкаў (В.Д.Старычонок), ацэнчаныя назвы асобы (М.Н.Крыўко) і інш.

Асобнае вывучэнне некаторых пластоў лексікі Гродзеншчыны знайшло адностраванне ў артыкулах і кандыдацкіх дысертацыях Г.М.Аляксейчык, С.Г.Сячэйкі, А.І.Кавальчук, Ж.М.Буглак і інш.

Кандыдацкая дысертацыя Г.М.Аляксейчык – «Найменні зямельных участкаў у гаворках Навагрудчыны» (1986) [1]. Аснову даследавання складаюць лексічныя факты, сабраныя аўтарам у 50 населеных пунктах Навагрудчыны на працягу 1965 – 1980 гадоў. Прааналізавана 278 земляробчых тэрмінаў і іх варыянтаў.

Праведзена класіфікацыя слоў паводле значэння. У першай главе «Назвы зямельных участкаў па характары іх глебы» вылуча-

ны лексічна-семантычныя групы тэрмінаў, значэнне якіх заснавана на розных прыметах:

а) колеру глебы: *сіняк, чарназем, жаўцяк*;

б) структуры і складу глебы: *пяшчаница, глінішча, глеістая, падзол, жвірчата*;

в) урадлівасці-неўрадлівасці глебы: *пустальга, няўдоба*.

У другой главе класіфікуюцца назвы, якія адпавядаюць зямельным участкам па характары іх апрацоўкі:

а) участкам на месцы рашчышчанага лесу, кустоў, балота і інш.: *выцерабак, пасека, выдзерак, раскарчоўка, копань*;

б) неапрацаваным участкам: *залеж, цалік, аблога, пустыр*;

в) незахопленых плугам палоскам зямлі: *узрэх, агрэх, цалік, промах*;

г) апрацаваным зямельным участкам, якія можна падрыхтаваць да сяўбы: *ворная, ралля, зябліва, папар*;

д) асобным часткам апрацаванай зямлі: *загон, гоні, шнур, палоска*.

Вылучаюцца і характарызуюцца розныя тыпы варыянтаў прааналізаваных назваў.

Дзецца лінгвагеаграфічная характарыстыка назваў. Па ступені распаўсюджанасці на тэрыторыі Навагрудчыны яны дзеляцца на чатыры групы: 1) тэрміны шырокага распаўсюджання; 2) менш распаўсюджаныя словы, якія характарызуюцца арэалам сярэдняй велічыні; 3) назвы вузкай лакалізацыі, вядомыя ў некалькіх ці адным населеным пункце; 4) уласна навагрудскія лексемы, не адзначаныя ў іншых беларускіх гаворках: *пустальга, мялец, вагашка, пляека, займо*.

Разглядаюцца земляробчыя тэрміны і ў адносінах да лексікі літаратурнай мовы, выяўляюцца іх фармальныя і семантычныя асаблівасці.

Звяртаецца ўвага на паходжанне слоў. Аўтар прыходзіць да высновы, што даследаваны пласт земляробчай тэрміналогіі амаль поўнасцю належыць да спрадвечнабеларускай лексікі. Словы іншамоўнага паходжання – адзінкавыя: *атор, жвір, дзірван, пляека* (балтызмы), *шнур, цындра* (германізмы).

Тэматычнае аб'яднанне назваў адзення даследуецца ў дысертацыі С.Г.Сячэйкі «Намінацыі адзення ў гаворках Гродзеншчыны (семантычная і словаўтваральная структура, паходжанне)» (2000) [65]. На матэрыяле дыялектных слоўнікаў Гродзеншчыны выяўлены 302 намінацыі адзення. Згрупаваны яны ў чатыры тэматычныя разрады:

1. Родавыя намінацыі адзення: *апанісія, апранка, вопратка, парціна, рызы, справункі, старызна, талмуды, убранные*.

2. Супольныя намінацыі мужчынскага і жаночага адзення: *вацоўка, жалетка, спанцэрка, казыятка, бурка, жупан, ярмак, ясёнка, лапсярдак, сярмяга, сардачок, паўкажушак, капота*.

3. Намінацыі мужчынскага адзення: *бекеш, зіпун, бравэрка, ганавіцы, гаці, майткі, аблавуха, кубанка, фрэнч, шарак, бінжак, марынарка*.

4. Намінацыі жаночага адзення: *бялёўка, фарблёнка, лавічанка, фалдаванка, фальбанка, гафрыроўка, галька, сподня, дубальтоўка, пухоўка, абхіначка*.

Кожны разрад у сваю чаргу падзяляецца на тэматычныя групы. Напрыклад, у адносінах да жаночага адзення вылучаюцца найменні: а) паяснога адзення (спадніц і фартухоў); б) асноўнага плечавога адзення (сукенак і блузак); в) безрукаўнага адзення; г) верхняга плечавога адзення; д) галаўных убораў (хустак, чапцоў, вясельных галаўных убораў).

Параўнанне дыялектнага матэрыялу з літаратурным паказала, што большасць даследаваных намінацый адзення – дыялектныя словы. Толькі 35 % лексем знайшлі сваё адлюстраванне ў слоўніках беларускай літаратурнай мовы, прычым пэўная частка іх зафіксавана з паметамі «размоўнае» ці «абласное». У літаратурных слоўніках найбольш адлюстраваны найменні мужчынскага адзення (47 %). Сярод намінацый жаночага адзення толькі 25 % адзінак вядомы і ў літаратурнай мове. С.Г.Сячэйка тлумачыць гэтую дыспрапорцыю экстралінгвістычнымі фактарамі, у прыватнасці, большым развіццём і разнастайнасцю жаночай моды.

У дысертацыі значная ўвага надаецца такому пытанню, як паходжанне намінацый. Вельмі часта розныя віды адзення запазычваліся ад іншых народаў разам з назвамі. Сярод запазычанняў пераважаюць паланізмы: *пёнтры, харангелка, брынды, брындзялі, трэмзлі, курта, ясёнка, дзянкі, халька, райстоны, марынарка, кумпялёўка, фуражэрка, рагатоўка, фічкі, галька, сукенка, пранжэлька, блюзэчка, матыначка, нажутка, венгерка, хуста, газуфка, шаліноўка*.

Значную частку складаюць запазычванні з такіх моў:

французскай: *ратэнда, тужурка, шынэль, галіфэ, клёш, сюртук, кепка, капішон, жакет, карсэт, блузка;*

нямецкай: *шматы, манталь, футра, райтузы, галстук, мундзір, кофта, фартух, шарф;*

цюркскіх: *балахан, бурнос, дэля, кафтан, халат, чуйка, ярмяк, джырабы, тулуп, штаны, каўпак, ярмолка, башылык, шаравары, папаха*;
рускай: *паліубак, рубашка, пярчатка, самадзелы, кубанка, матроска*;

венгерскай: *бекеш, магерка, бунда*;

лацінскай: *кашуля, капялюш, барэт, капуза, бравэрка, вэлюм*;

італьянскай: *жупан, шкарпэтка, фуфайка, кальсоны, касцюм*;

англійскай: *світар, пінжак, трусы, фрэнч, нактайза*;

яўрэйскай: *талмуды, лапсярдак*;

грэцкай: *зіпун*.

Значнае месца ў дысертацыі займаюць пытанні словаўтварэння. Паказваюцца прадуктыўныя і непрадуктыўныя спосабы, тыпы і сродкі ўтварэння намінацый адзення.

У дысертацыі А.І.Кавальчук «Апелятыўная лексіка з семантыкай персанальнасці ў гаворках Гродзеншчыны» (2002) [26] аналізуецца агульнаасабовая субстантыўная лексіка. Даследавана каля 900 лексем, выпісаных з дыялектных лексікаграфічных крыніц. Аб'ектам увагі сталі найменні асобы паводле: а) узросту і полу: *дзятва, бахурня, падшпак, семнастоўка, хлапчак, дзяўчук*; б) фізічнага стану: *хваравека, каніско, камляк, чыкілда, гарбель, глушак, слепандзя, манька*; в) вонкавага выгляду: *брында, дзяргач, губар, хударба, брында, аброслік*; г) роднасці і сваяцтва: *мамуся, сыновец, хрышчыоны, браценік, братова*.

Разглядаюцца спосабы ўтварэння слоў. Робіцца вывад, што найбольш прадуктыўным спосабам утварэння назваў асобы ў гаворках Гродзеншчыны з'яўляецца марфемнае ўтварэнне, асабліва суфіксацыя: *хлапчак, сядзяк, лупач, кірнач, бахурня, завінятка, крывяндзя, аблезлік, хлапчук, худэба, сухаян*.

Другой па ступені прадуктыўнасці выступае семантычная дэрывацыя. Срод семантычных пераасэнсаванняў найбольш шматлікімі з'яўляюцца метафарычныя: *вогір, павук, кузака, карчак, качолка, старызна, баравік, абэржа, галавень, асмалёнак, басэтя, труба*. Некаторыя назвы ўзніклі ў выніку метанімічных і сінекдахічных пераносаў: *чарноцце, шалоха, рохля, лупа, ичэрба, бэбах*.

Асабовыя намінацыі ў гаворках вызначаюцца багатай сінаніміяй. Разнастайныя і шматлікія сінанімічныя рады утвараюць назвы паводле фізічнага стану і вонкавага выгляду. Напрыклад, сінанімічны рад са значэннем 'нехайны чалавек' складаецца больш як з 50 лексем: *аблэхач, апоўзіна, замурзанец, калмыга, брында, атьмач, сарма, растрэпаніца, хоўра, рохля, чуперадла, аброслік, кучма* і інш.

Разглядаюцца асабовыя намінацыі і паводле паходжання. Паказваецца, што значную частку агульнаасабовай лексікі Гродзеншчыны складаюць запазычанні, пераважна з польскай і балтыйскіх моў: *брысь, інваліда, дылда, кушпель, кялойша, гірма, сутра*.

Дысергацыйная праца Ж.М.Буглак – «Найменні стравы і пітва ў гаворках Гродзеншчыны» (2003) [7]. Аб'ектам даследавання ў ёй сталі больш як 600 лексем, адлюстраваных у дыялектных слоўніках і іншых кніжных крыніцах. Аналізаваная лексіка падзяляецца аўтарам на шэраг тэматычных і лексічна-семантычных груп:

1. Агульныя найменні стравы: *полудзень, абед, вячэра, куцця, каляды, пасілак, пачастунак, барыш, магарыч, баланда, мармуза, бурда, буза, балтуха, несмак*.

2. Найменні стравы расліннага паходжання: а) рэдкіх страў: *варыва, прыварак, суп, булён, рэдкія, квас, кіслуха, поліўка, расол, жур, шчолак, юха, падкалодка, цыра, цюпа, крышонка*; б) мучных і крупяных страў: *панцак, груца, баўтуха, запаруха, калатуха, саладуха, раўгена, кіслуха, мілта, жур*; в) печыва: *пташке, гускі, вушкі, ламанцы, сліжыкі, макаўнікі, завіянкi, тунайка, хрэстцы, пляцка, пончка, цястка, кайзэрка, пясэчнікі, сухарнік, пернік*; г) страў з агародніны: *капуста, буракі, морква, цыбуля, шчаўе, кацютка, мамуты, турмас, шальбабон, сечанка, шаткаванка, мархвеня, цымас, мелес, сахаротка*; д) страў з бульбы: *адваронкі, паранка, салёнка, крышаны, таўчаніца, мятка, валкаўня, камы, бабка, гона, калдуны*.

3. Найменні стравы жывёльнага паходжання: а) малочных страў: *сырнік, далешнік, даменік* (з сыру і тварагу); *свежае, цёплае, салодкае, квасное, квашанае, кіслае, кісляк, абрысклае, брэчка* (малако як ежа); *перагонка, абрат, верх, пастаялка, тыцкала* (па ступені тлустасці); *каўтун, застоялка, мархвеня, гарбузянка, заціруха, забялянка, плюсна, дзюба* (як дадатак да іншых страў); б) страў з яек: *мацак, бітка, яечня нераскалочаная, яечня сажоная, сядушкі, цалкі, балтуха, калбатуха, транцук*; в) мясных страў: *тушаніца, дзялянка, вокарак, сцягняк, ванджонка, куранка* (мяса); *здор, брында, чапец, тлустасць, выскваркі, выжаркі, кабаніна, рамбабанка, іл* (сала); *шкілёндзя, салтысон, кандзюк, падгарянка, крывянка, крупянка, наліванка, паненка, саядэра* (каўбасы).

4. Найменні пітва: а) неспіртных напояў: *пітка, напітак, напой, узвар, бярозавік, сула, барулікі, кісель, квас, руднік, клюмень, круха, бурачка, шчолак*; б) спіртных напояў: *брага, бурда, більбар, пэйсахайка, трунак, шляма, чамярыца, лёрка, жытнёўка, гарабінаўка, бурачанка, ражанка, медавуха*.

Пры аналізе гэтых груп лексікі аўтар прыходзіць да высновы, што саміх рэалій мікрасістэмы ежы выяўлена менш, чым іх найменняў. Гэта абумоўлена тэндэнцыяй да дэталізацыі намінацый прадметаў, унутранай семантычнай дыферэнцыяцыі лексем, што прыводзіць да ўтварэння сінанімічных радоў назваў адной рэаліі.

Разглядаецца матывацыйная аснова найменняў ежы, вылучаюцца прынцыпы намінацыі, пры якіх улічваецца: 1) асноўны кампанент стравы: *мархвеня, бульбачнікі, грыжанка*; 2) спосаб прыгатавання: *пячонка, варыва, мэйло, таркаванка, дзярун*; 3) спосаб спажывання: *пахлёбка, саўгач, мачанка, лэхаўка*; 4) уласцівасць стравы: *сліжыкі, сухабульба, халаднік, рэдкаі*.

Значную частку слоў са значэннем стравы і пітва складаюць запазычаныя (24 %), якія прыйшлі ў гаворкі як «культурныя» разам з рэаліямі, радзей – дублетныя. Сярод запазычанняў 27,2 % літуанізмаў, 26,5 % паланізмаў, 12,9 % цюркізмаў, 9,5 % германізмаў, 6,1 % галіцызмаў, 4,7 % лацінізмаў і русізмаў, 3,4 % гэбраізмаў.

У дысертацыі праводзіцца падрабязны словаўтваральны аналіз назваў.

1.3. *Àûâó:ýííá òàìàíí ïï*

Навуковы перыяд беларускай тапанімікі пачаўся ў канцы XIX ст. Яго звязваюць з апублікаваннем артыкула А.А.Качубінскага «Тэрыторыя дагістарычнай Літвы» [29], у якім сцвярджаецца, што ў беларускай гідраніміі ёсць шмат балтыйскіх элементаў, і гэта даказвае, што радзіма старажытных балтаў займала значную частку сучаснай Беларусі.

У першым дзесяцігоддзі XX ст. асобныя пытанні тапаніміі Гродзеншчыны закраналі такія вучоныя, як Я.Ф.Карскі [27], Э.А.Вальтэр [10].

У пасляваенны перыяд праблемай тапаніміі стаў актыўна займацца В.А.Жучкевіч. Ён апублікаваў серыю кніг, у якіх разглядаюцца пытанні тапаніміі Беларусі, у тым ліку і тапаніміі Гродзеншчыны [20].

Асобныя звесткі пра тапанімію Гродзеншчыны можна знайсці ў кнігах І.Я.Яшкіна [76], В.В.Шура [72], В.П.Лемцюговай [31], А.М.Мезенкі [37], М.Л.Лыча [34], А.Ф.Рогалева [48] і інш.

Некаторыя артыкулы, у якіх паказана тапанімія Гродзеншчыны, змешчаны ў серыі зборнікаў пад назвай «Беларуская анамастыка», якія выходзілі ў розныя гады (1977, 1981, 1985, 1993). Так, у зборніку 1981 года ў мікраслоўнічку П.У.Сцяцко «З мікратапаніміі Зэльвеншчыны» [54] падаецца 168 найменняў, пераважна назваў урочышчаў, размешчаных непадалёку ад вёскі Грабава і суседніх вёсак, у артыкуле В.І.Марозава «Сляды вайны ў тапаніміі Гродзеншчыны» [35] сістэматызаваны і апісаны назвы населеных пунктаў, калгасаў, вуліц, дробных геаграфічных аб'ектаў, адпаведныя рэаліям ваеннага часу, у аснову якіх пакладзены, напрыклад, словы *перамога*, *партызанскі*, *чырвонаармейскі*. У зборніку 1992 года ў артыкуле пад назвай «З мікратапаніміі Панямоння» даецца каля 100 мікратапонімаў в. Моруна і в. Крывічы Іўеўскага раёна і г.п. Мір Карэліцкага раёна, сабраных П.А.Міхайлавым у 1977 годзе [40].

Цікавым з'яўляецца артыкул А.Цыхуна «Тапанімія і гідранімія басейна ракі Свіслач», надрукаваны ў альманаху «Гарадзенскія запісы» [71]. У артыкуле падаюцца ўласныя геаграфічныя назвы ваколіц ракі Свіслач, якая працякае па тэрыторыі Бераставіцкага, Свіслацкага і Гродзенскага раёнаў.

Мікратапаніміі вёскі Верцялішкі Гродзенскага раёна і яе ваколіц прысвечаны артыкул Ж.С.Сіплівені [50].

Спынімся падрабязней на асобных больш значных працах, якія непасрэдна ці часткова закранаюць тапанімію Гродзеншчыны.

У слоўнік «Мікратапанімія Беларусі» [38] увайшлі матэрыялы, сабраныя ў 1948 – 1972 гг. з розных тэрыторый Беларусі. Падрыхтаваны слоўнік Інстытутам мовазнаўства АН БССР. У зборы фактычнага матэрыялу да яго прымалі ўдзел супрацоўнікі Інстытута мовазнаўства, аспіранты, выкладчыкі і студэнты педагагічных інстытутаў, настаўнікі, пісьменнікі. Слоўнік змяшчае больш за 9000 назваў. Найбольш пададзена мікратапанімія Гродзеншчыны, Брэстчыны і Міншчыны. Назвы размешчаны ў алфавітным парадку. Загалоўчанае слова суправаджаецца паметай, якія ўказваюць на граматычны род, або паметай *мн.*, калі назва мае форму множнага ліку. Указваецца значэнне мікратапоніма, г.зн. называецца адпаведны прыродна-геаграфічны аб'ект (поле, сенажаць, паша, лес і інш.). Часам прыводзіцца спрошчанай транскрыпцыя ілюстрацыйны сказ з паметай (*інфарм.*), запісаны ад мясцовых жыхароў. Кожны мікратапонім пашпартызуецца: даецца назва вёскі, раёна і вобласці, дзе сабраны матэрыял:

ГРАЧЫКІ *мн.* лес. Там грачэ вяліся, ні было ні дной хвоі без гнязда (інфарм.). Вострава Маст. Гродз.

Да асобных мікратапонімаў, пераважна іншамоўнага паходжання, прыводзяцца паралелі з літоўскай, латышскай, прускай, нямецкай моў, а таксама апелятывы, ад якіх яны ўтвораны:

БУКТА, *жс.* яма ў рэчцы, выбітая вадой. Бакшты Іўеў. Гродз.; параўн. польск. *buchta*, ням. *Bucht*, літ. *Buktà* назва балота, назва сенажаці, назва лесу (КЛГН), *buktà* яма ў рэчцы (СЛМ, I, 1145).

Слоўнік з'яўляецца каштоўнай асновай для навуковага аналізу мікратапонімаў, бо адлюстроўвае іх бытаванне на шырокай тэрыторыі, раскрывае семантычную варыянтнасць шмат якіх назваў або іх тыпалагічнае адзінства на тэрыторыі Беларусі і за яе межамі, параўн.:

ГРАДА *жс.* поле. Бяліца Стаўбц. Мін.; сенажаць. Бастынь Лун. Брэсц., Ніўнае Стаўбц. Мін.; сенажаць. Там горкі заходзілі между болотом (інфарм.). Азарычы Пін. Брэсц.; паша. Ніўнае Стаўбц. Мін.; балота. Бяліца Стаўбц. Мін.; лес. Навасёлкі Свісл. Гродз., Дзяніскавічы (751) Ганц. Брэсц., Вольдзікі Іўеў. Гродз., Малыя Аўцюкі Калінк. Гом.; вал за ўрочышчам. Малінаўка Малар. Брэсц.; урочышча. Добрае (702) Кобр. Брэсц., Сувіды (1023) Камар. Гом.; поле, падзеленае на градкі. Забалоцце Малар. Брэсц.

Важнай падзеяй у развіцці беларускай анамастыкі стала выданне ў 1974 г. «Кароткага тапанімічнага слоўніка Беларусі» В.А.Жучкевіча [гл. 20]. У слоўніку прыведзены назвы ўсіх гарадоў, гарадскіх пасёлкаў Беларусі і амаль усіх вёсак, якія з'яўляюцца цэнтрамі сельсаветаў і калгасаў, а таксама цікавыя назвы іншых вёсак. Адлюстравана таксама гідранімія: даюцца назвы рэк даўжынёй больш за 30 км і азёраў плошчай больш за 1 кв. км.

Слоўнік пабудаваны алфавітна-гнездавым спосабам, аднакранёвыя назвы падаюцца ў адным слоўнікавым артыкуле.

Адна і тая назва можа сустракацца ў многіх рэгіёнах, але ў слоўнікавым артыкуле яна для прыкладу пашпартызуецца толькі двума-трыма раёнамі з такім разлікам, што тлумачальная частка артыкула аднолькава дастасоўваецца да аб'ектаў з такой назвай у розных мясцінах Беларусі. Распаўсюджанне найбольш тыповых назваў адлюстравана на лінгвістычных картах у канцы слоўніка.

Каштоўным з'яўляецца дадатак, дзе прыводзіцца спіс населеных пунктаў, перайменаваных у 1918 – 1973 гг. У спісе даюцца старая назва, год перайменавання, раён на час перайменавання, новая назва: *Плятеничи – 1969 – Зельвенский – Червоное Село.*

Галоўная вартасць слоўніка ў тым, што кожнае змешчанае ў ім найменне этымалагізуецца. Абапіраючыся на шырокія энцыклапедычныя крыніцы, выкарыстоўваючы глыбокія ўласныя веды, аўтар выказвае версіі пра паходжанне і ўтварэнне тапонімаў, аспрэчвае непераканальныя этымалагічныя тлумачэнні. Гэта можна ўбачыць на прыкладзе назвы *Ліда*:

Ли́да (Лі́да) – г., райцентр Гродзенскай обл. В XIV-XV вв. значыцца в том же написании. В «Списке городов дальних и ближних» числится в литовских городах (Спис.). Примерно к тому же времени относится запись: «... дал бы ему Лиду держати» (БелФ, стр. 89). Название происходит от балтийского термина *lydimas* – вырубка, близкого к термину *ляда*. Примерно такое же объяснение даётся в материалах XVI в.: «drzewo ma posiec lydumem» (АВАК, т. 25, стр. 91). То же объяснение даёт и Й.Сташевский: «korczunek lesny» (St., стр. 164). Менее вероятно связь с литовским *lydis* – бег, течение. Название иногда ошибочно считают патронимическим якобы от какого-то имени Лида, хотя никакой связи с конкретным лицом никто указать не может. Само имя Лида (Лидия) появилось здесь несравненно позднее, чем название города. По имени города и р. Лидея.

Значнае месца ў развіцці не толькі беларускай, але і славянскай тапалексікаграфіі займае праца Я.Н.Рапановіча – слоўнікі назваў населеных пунктаў усіх абласцей Беларусі. Яго «Слоўнік назваў населеных пунктаў Гродзенскай вобласці» апублікаваны ў 1982 г. [47].

Для стварэння слоўніка былі выкарыстаны тры крыніцы. Першая – запісы, зробленыя аўтарам ад мясцовых жыхароў у 1947 – 1980 гг., другая – перапіска з мясцовымі карэспандэнтамі. Трэцяя – друкаваныя матэрыялы (карты, даведнікі, зборнікі законаў, спісы і інш.).

Слоўнік ахоплівае назвы ўсіх населеных пунктаў Гродзенскай вобласці. Агульная колькасць назваў – 4427, яны прыпадаюць на 5314 паселішчаў. Акрамя назваў, якія ёсць на сучаснай тэрыторыі вобласці, разглядаюцца таксама ўласныя абазначэнні зніклых паселішчаў: далучаных да гарадоў і пасёлкаў, сселеных, аб'яднаных з іншымі ці знішчаных у Айчынную вайну і пасля вайны не адноўленых.

Тып слоўніка – перакладны беларуска-рускі. У загаловку слоўнікавага артыкула запісваецца паводле арфаграфічных норм сучаснай літаратурнай мовы беларускі айконім і яго пераклад на

рускую мову. У тых выпадках, калі мясцовая народная назва не супадае з пісьмовай афіцыйнай, даюцца абедзве назвы, мясцовая падаецца ў дужках. Пры назве, запісанай па-беларуску, прыводзяцца граматычныя паметы, якія ўказваюць на формы роду, роднага і меснага склонаў айконіма. Скарачэннем *мл.* пазначаюцца множналікавыя назоўнікі. Такія граматычныя паказчыкі дапамагаюць чытачу пазбягаць выкарыстання ненарматыўных у літаратурнай мове форм. Не менш важна і тое, што прыводзяцца беларускі і рускі прыметнікі, утвораныя ад айконіма. Напрыклад, пры назве *Гожа* даецца інфармацыя, што правільным будзе прыметнікавае ўтварэнне *гожскі* (насуперак пазалітаратурным *гожаўскі, гожанскі*, якія нярэдка сустракаюцца нават у афіцыйным маўленні).

Акрамя лінгвістычных, прыводзяцца таксама энцыклапедычныя звесткі. Паказваецца тып населенага пункта (вёска, хутар, горад і г.д.); указваецца год, з якога населены пункт стаў горадам, гарадскім ці рабочым пасёлкам; адзначаецца, цэнтрам чаго з'яўляецца населены пункт (вобласці, раёна, сельсавета); у якім сельсавеце і раёне, калгасе ці саўгасе знаходзіцца.

У канцы слоўніка змешчана некалькі дадаткаў: у алфавітным парадку даюцца назвы раёнаў, пасялковых і сельскіх саветаў, калгасаў і саўгасаў. Раёны характарызуюцца наступным чынам: дата ўтварэння; плошча, цэнтр; адлегласць ад цэнтра да найбліжэйшай чыгуначнай станцыі ці раз'езда, да Гродна і да Мінска; колькасць пасялковых і сельскіх саветаў; агульная колькасць паселішчаў, у тым ліку колькасць паселішчаў асобных тыпаў (гарадоў, вёсак, засценкаў, хутароў і інш.). Пры характарыстыцы пасялковых і сельскіх саветаў адзначаюцца цэнтр, прыналежнасць да раёна, адлегласць ад цэнтра да найбліжэйшай чыгуначнай станцыі ці раз'езда і да раённага цэнтра, колькасць паселішчаў, калгасаў і саўгасаў.

Прайшло больш чым дваццаць гадоў, калі быў апублікаваны «Слоўнік назваў населеных пунктаў Гродзенскай вобласці» Я.Н.Рапановіча. Ён адыграў важную ролю ў сістэматызацыі ўласных найменняў, у замацаванні ва ўжытку іх нарматыўных варыянтаў. Аднак за апошнія два дзесяцігоддзі адбыліся шматлікія змены ў адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзеле рэгіёнаў Рэспублікі Беларусь, у рэстры назваў населеных пунктаў. Наспела патрэба стварэння нарматыўнага даведніка новага тыпу. Такі даведнік «Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Гродзен-

ская вобласць» [42] быў складзены і апублікаваны ў 2004 годзе выдавецтвам «Тэхналогія» ў Мінску. Яго аўтары – І.А.Гапоненка, В.П.Лемцюгова, Л.Л.Янушкевіч, С.А.Янушкевіч.

У прадмове чытач запэўніваецца, што слоўнік змяшчае ўсе наяўныя на 1 сакавіка 2004 года назвы населеных пунктаў Гродзенскай вобласці. Тут даюцца агульныя звесткі пра ўласныя найменні, пра іх сучасны стан. Аўтар прадмовы, вядомы беларускі тапаніміст доктар філалагічных навук В.П.Лемцюгова, пераканальна даводзіць, што многія ўласныя геаграфічныя абазначэнні маюць даўнюю гісторыю, сфарміраваліся на працягу стагоддзяў і з’яўляюцца важнай часткай нашай гістарычна-культурнай спадчыны. Як і іншыя творы чалавечага духу і чалавечых рук, яны заслугоўваюць надзейнай дзяржаўнай аховы.

За апошнія 400 гадоў розныя палітычныя працэсы прычынілі беларускай айканімічнай сістэме невымерную шкоду. Калі Вялікае Княства Літоўскае знаходзілася ў складзе Рэчы Паспалітай, беларускія паселішчы сталі запісвацца на польскі лад, графічнымі сродкамі польскай мовы ў характэрным для яе фанетычным і марфалагічным афармленні. Калі ж беларускія землі далучылі да Расійскай імперыі, чыноўнікі сталі пісаць скажоныя польскай мовай назвы па-руску. Гэта прывяло да ўтварэння непажаданых варыянтаў, многія з якіх настолькі адышлі ад арыгінала, што страцілі з ім вонкавую сувязь і падабенства. У савецкі час існавала тэндэнцыя замацаваць рускамоўныя найменні. Значныя страты нанесла кампанія па перайменаванні, якая разгарнулася ў 60-я гады XX ст. Многія натуральныя назвы вёсак былі бяздумна заменены іншымі словамі, часта абсурднымі, якія нічога агульнага не маюць з беларускім менталітэтам і мовай, напрыклад: *Чырвоны Пахар*, *Савецкая Морач* (дыялектнае слова *морач* абазначае ‘цёмнае балота’), *Залог Пяцілеткі*, *Пабедная*, *Трудавая*, *Акцябр*, *Дзвігацель*, *Луч*.

Улічваючы ўсе гэтыя заганныя факты гісторыі, аўтары слоўніка імкнуліся абгрунтаваць у якасці нарматыўных традыцыйныя беларускія варыянты.

Даведнік ахоплівае 4416 населеных пунктаў Гродзеншчыны і складаецца з чатырох зместавых частак. У першай частцы даецца табліца адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак у межах вобласці, раёнаў, звесткі пра дату ўтварэння, плошчу, адлегласць ад цэнтра да найбліжэйшай чыгуначнай станцыі. Другая частка паказвае назвы ў межах раёнаў і сельсаветаў. У трэцяй частцы – варыянты, якія не рэкамендуюцца ў якасці афіцыйнай пісьмовай нормы,

але пры жаданні мясцовых жыхароў і ўладаў могуць быць прызнаныя нарматыўнымі. Чацвёртая частка адлюстроўвае назвы страчаных населеных пунктаў, якія зніклі падчас апошняй сусветнай вайны, пры ўключэнні прыгарадных вёсак у склад гарадоў, ліквідацыі «неперспектыўных» вёсак, у працэсе перайменавання і інш.

Асноўнай з'яўляецца другая частка. У ёй падаюцца назвы ў межах кожнага раёна паасобку, пачынаючы ў алфавітнай паслядоўнасці з Астравецкага і заканчваючы Шчучынскім раёнам. Раёны падзяляюцца на сельсаветы, і ўказваюцца населеныя пункты кожнага сельсавета. Менавіта тут даецца непасрэдная слоўніковая распрацоўка назваў. Спачатку называецца тып паселішча: хутар, вёска, гарадскі пасёлак і г.д. Затым прыводзіцца яго ўласная назва па-беларуску. Пасля ідуць граматычныя паказчыкі роду або ліку. Чытач, напрыклад, даведваецца, што *Бабіна* ніякага, *Райста* жаночага, *Дзярэчын* мужчынскага роду, а *Борці* ўжываецца толькі ў множным ліку. Добра, што абазначана месца націску, алоствараны канчаткі найбольш ужывальных у пісьмовай практыцы склонаў – роднага, творнага, меснага: *Запішка ж.* -кі, -кай і -каю, -шцы. Такая інфармацыя вельмі карысная для правільнага ўжывання слоў у вусным і пісьмовым маўленні.

Сёння пашыраюцца кантакты Беларусі з замежнымі краінамі. Беларускія геаграфічныя назвы ўсё часцей трапляюць у сусветную пісьмовую інфармацыйную прастору, якая абслугоўваецца пераважна лацінскім алфавітам. Аўтары ўлічылі гэтую акалічнасць: у даведніку ўпершыню беларускія назвы запісаны яшчэ і лацінскім шрыфтам: *Дайлідкі – Dajlidki, Кібы – Kiby, Рупейкі – Rujiejki*.

Акрамя лацінапісных адпаведнікаў, прыводзяцца напісанні на рускай мове. Аўтары кіраваліся міжнароднымі правіламі стандартызацыі, паводле якіх уласныя абазначэнні геаграфічных аб'ектаў не перакладаюцца, а транслітаруюцца. Цалкам выключаецца перадача беларускіх тапанімічных адзінак па-руску праз літаральны пераклад тыпу *Кастрычнік – Октябрь, Чырвоная Зорка – Красная Звезда*. Такі пераклад недапушчальны, ён груба парушае міжнародныя стандарты. Неабходна выкарыстоўваць транслітэрацыю, пры якой беларускія назвы без лексічнага перакладу запісваюцца згодна з арфаграфічнымі правіламі рускай мовы, з захаваннем характэрных беларускіх рысаў: *Чырвонае Сяло – Червоное Село, Смаўжы – Смолжи, Вялікая Палонка – Великая Полонка*.

У савецкі перыяд пераклады назваў практыкаваліся досыць шырока, і многія з іх захаваліся да нашага часу. Такія пераклады, а

таксама іншыя няправільныя рускамоўныя напісанні ў дапаможніку пасля звестак па кожным раёне даюцца асобным спісам пад рубрыкай «Назвы, якія ўжываюцца да гэтага часу». Зроблена гэта з мэтай, каб мясцовыя выканаўчыя і распарадчыя органы звярнулі на іх увагу і па магчымасці ініцыявалі б пытанне пра іх замену нарматыўнымі беларускімі формамі.

Інфармацыйнасць даведніка ў значнай ступені павялічваюць прыведзеныя ў канцы яго тры алфавітныя спісы ўсіх населеных пунктаў Гродзенскай вобласці: на беларускай мове кірыліцай, на беларускай мове лацінкай і на рускай мове з указаннем адпаведных старонак, дзе можна знайсці інфармацыю пра іх у асноўнай частцы даведніка.

Выкажам некаторыя заўвагі і пажаданні да зместу слоўніка.

У прадмове сцвярджаецца, што ў даведнік уключаны ўсе назвы населеных пунктаў Гродзеншчыны. Але гэта не зусім так. Аналіз звестак толькі па некаторых сельсаветах засведчыў асобныя недапрацоўкі складальнікаў. Так, у пераліку вёсак і хутароў Навадворскага сельсавета Шчучынскага раёна адсутнічаюць наступныя назвы, хоць у папярэднім слоўніку Я.Н.Рапановіча яны значыліся: *Гарачы Лес, Елі, Жабінка, Зубраўка, Ліннікі, Лозкі, Прыдоўгае, Смуга, Сцежка*. Падобныя недагляды можна знайсці і па іншых сельсаветах.

Патрабуе ўдакладнення і рубрыка, у якой прыводзяцца варыянты найменняў. У тым жа Навадворскім сельсавеце адну частку Берштаў называюць *Бераставіца*, другую – *Косцевічы*. Замест афіцыйнай назвы вёскі *Падбершты*, мясцовыя жыхары часцей кажуць па-ранейшаму – *Гайдукі*. Падобнае назіраецца і ў дачыненні да вёсак Арловая Гара – *Будзькі*, Прыдоўгае – *Дарашкевічы*, Жабінка – *Зошчыныя*. У Парэцкім сельсавеце Гродзенскага раёна *Забалоце* выкарыстоўваецца толькі ў афіцыйных зносінах, а вяскоўцы ведаюць гэтае паселішча як *Забалотнікі*. Параўн. таксама паралельныя: *Хамуты – Калёня*, *Глушнева – Лушнева*, *Салаце – Салаці*, *Дзертніца – Дзеркніца*, *Парэчча – Парэчы*. Гэтая інфармацыя ў даведніку адсутнічае.

На наш погляд, складальнікі дарэмна абышлі ўвагай адтапонімныя прыметнікі тыпу *бабінскі* ад *Бабіна*, *наварудскі* ад *Новая Руда*, матывуючы гэта тым, што ў розных дыялектных сістэмах яны могуць утварацца па розных мадэлях, і трэба перш сабраць розныя прыметнікавыя варыянты, дасканала вывучыць і толькі тады ўключыць у слоўнік. Калі б такія прыметнікі былі па-

дадзены, каэфіцыент карыснага дзеяння даведніка ўзрос бы намнога. Думаецца, нерашучасць аўтараў у гэтым пытанні залішняя. Да айконіма-назоўніка, які прапануецца ў якасці нарматыўнага, дасведчанаму лінгвісту няцяжка падабраць прыметнікавы адпаведнік, утвораны па мадэлі літаратурнай мовы. Тым больш што такая праца не новая. Падобную працэдуру ажыццявіў Я.Н.Рапановіч у «Слоўніку назваў населеных пунктаў Гродзенскай вобласці» яшчэ ў 1982 годзе. Аўтарам даведніка, думаецца, было б няцяжка з крытычным асэнсаваннем выкарыстаць напрацоўкі свайго папярэдніка, якія прайшлі апрабачую і ў часе, і ў жывой практыцы.

І яшчэ адна заўвага. У рубрыцы «Страчаныя назвы» пералік зніклых вёсак варта было рабіць з канкрэтызацыяй месца, дзе, у якім сельсавеце яны знаходзіліся. Гэта важна для гісторыі.

Практычная значнасць і неабходнасць гэтага даведніка відавочная. Ён як паветра патрэбны прадстаўнікам органаў кіравання абласнога, гарадскога і раённага ўзроўняў, а таксама павінен стаць настольнай кнігай у кожным сельсавеце, школе, бібліятэцы. Ён узбагаціў бы асабістую бібліятэку кожнага, хто цікавіцца пытаннямі свайго краю.

Збор і сістэматызацыя тапанімічнага матэрыялу працягваецца. У 2005 г. апублікаваны «Анамастычны слоўнік Гродзеншчыны: Мікратапонімы» [2]. Слоўнік змяшчае каля 10,5 тысяч мікратапонімаў, сабраных студэнтамі і выкладчыкамі кафедры беларускай мовы і кафедры беларускага і тэарэтычнага мовазнаўства ГрДУ. Слова даюцца ў алфавітным парадку ў спрошчанай транскрыпцыі з захаваннем рэгіянальных фанетычных асаблівасцей. Пасля рээстравага слова даюцца граматычныя паметы (м., ж., н., мн.). Да неаднаслоўных назваў тыпу ПАД ДУ БАМ паметы не прыводзяцца. Паказваецца прыродна-геаграфічны аб'ект, названы мікратапонімам (урочышча, поле, сенажаць, лес, ручай і інш.). Кожны мікратапонім пашпартызуецца: указваецца назва вёскі і раёна, дзе зроблены запіс. Варыянты назвы падаюцца ў дужках пасля загаловачнага слова:

АЛБТА'НА (АЛБТА'НКА) ж. *Сажалка*. Пагародна Воран.

Слоўнік паказвае намінацыйную разнапланавасць адной і той жа назвы, яе географічнае пашырэнне. Нярэдка прапануецца спіслая этымалагічная даведка, якая ўказвае на матывацыйную аснову мікратапоніма:

АЛЫШЫНА' ж. *Балота*. Дуброўшчына Дзятл., Пладовая Маст., Церахавічы, Каліноўская, Навасёлкі Свісл.; *Крыніца*.

Мілашэвічы Слонім.; *Кустоўе*. Духаўляны, Ендрыхаўцы Ваўк., Галынка Бераст., Забагонне Зэльв.; *Лес (у ім пераважаюць вольхі)*. Рагавічы Шчуч., Казіміраўка, Асаўляны Маст.; *Частка ракі (на берагах яе растуць вольхі)*. Дабрасельцы Зэльв.; *Луг*. Сушышкі Воран., Казіміраўка Гродз.

Тэарэтычнаму вывучэнню айконімаў Гродзеншчыны прысвечана кандыдацкая дысертацыя С.А.Янушкевіча «Уласныя назвы паселішчаў заходняй Гродзеншчыны» (Гродна, 1998). Як сведчыць аўтарэферат дысертацыі [75], матэрыялам даследавання паслужылі 674 уласныя назвы паселішчаў і каля 3000 варыянтаў гэтых назваў з трох памежных з Польшчай раёнаў Гродзенскай вобласці: Гродзенскага, Бераставіцкага і Свіслацкага. У першай частцы дысертацыі разглядаюцца лексічна-семантычныя тыпы айконімаў, фарміраванне іх на базе апелятыўнай, тапанімічнай і антрапанімічнай лексікі. Даюцца шматлікія этымалагічныя звесткі пра назвы канкрэтных населеных пунктаў. Так, чытач з цікавасцю даведваецца, што айконім Адэльск паходзіць ад назвы ракі Одла, Салаце – ад назвы возера Салата, Брузгі – ад імені-мянушкі Брузго. У другой частцы дысертацыі даецца структурна-граматычная характарыстыка айконімаў, аналізуюцца спосабы ўтварэння простых і складаных назваў. Трэцяя частка «Унутрысістэмныя і міжсістэмныя трансфармацыі айконімаў» прысвечана вывучэнню працэсаў трансфармацыі айконімаў, заканамернасцей іх гістарычнага змянення ў айканімічнай сістэме Гродзеншчыны і памежнай паўднёва-ўсходняй частцы Беласточчыны. Дысертацыя С.А.Янушкевіча характарызуецца дакладнасцю навуковых звестак. Класіфікацыя айконімаў на групы і падгрупы суправаджаецца падлікамі і колькаснымі паказчыкамі.

Пытанніямі тапаніміі беларуска-польскага памежжа займаюцца і польскія даследчыкі. У 1992 г. у Варшаве выдадзены двухтомны слоўнік тапанімічных назваў паўночна-ўсходняй Польшчы [80], а ў 1995 – індэксы дадатак да яго [79], у якіх адлюстравана тапанімія Беласточчыны і Сувальшчыны.

Вывучэнню беларускай тапаніміі прысвяціў шэраг прац польскі мовазнавец, даследчык гаворак беларуска-польскага памежжа М.Кандрацюк. У манаграфіі «Мясцовыя назвы паўднёва-ўсходняй Беласточчыны» (Вроцлаў, 1974) ён прааналізаваў каля 1700 айконімаў Беласточчыны. У манаграфіі «Балтыйскія элементы ў тапаніміі і мікратапаніміі Беластоцкага рэгіёна» (Вроцлаў, 1985) вырашаецца праблема ўплыву балтыйскіх моў на беларускую тапанімію Беласточчыны [гл. 3, с. 248].

1.4. *Àûáó:ýííá àíòðàìáíì ìì*

Беларуская антрапаніміка як навука зарадзілася адносна нядаўна. Пачатак яе звязваюць з імямакадэміка М. В. Бірылы. У 1963 г. выйшла яго кніга «Беларускія антрапанімічныя назвы ў іх адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў (рускай, украінскай, польскай)», затым – серыя кніг: «Беларуская антрапанімія: Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы» (1966), «Беларуская антрапанімія: Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі» (1969), «Беларуская антрапанімія: Структура ўласных мужчынскіх імён» (1982). У гэтых кнігах даецца этымалагічны аналіз імён, выяўляюцца ўтваральныя асновы сучасных прозвішчаў, структура імён XV–XVIII ст., спосабы адаптацыі кананічных імён ў беларускай мове і інш.

Шмат прац вывучэнню беларускай анамастыкі прысвяціў В. В. Шур. Сярод іх варта назваць кнігі: «З гісторыі ўласных імёнаў» (1993), «Беларускія ўласныя імёны» (1998). У гэтых кнігах у навукова-папулярнай форме раскрываецца гісторыя беларускіх імёнаў і прозвішчаў, паказваецца ўзаемадзеянне беларускіх і замежных прозвішчаў, акрэсліваюцца межы бытавання асобных тыпаў прозвішчаў і інш.

Асновы антрапанімічнай навукі выкладаюцца ў навучальным дапаможніку Г. М. Мезенкі «Беларуская анамастыка» (1997).

Пералічаныя працы адлюстроўваюць беларускую антрапанімію наогул, у тым ліку ўласныя імёны, што бытуюць на Гродзеншчыне.

Варта асобна спыніцца на працы М. В. Бірылы «Беларуская антрапанімія: Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі» [4]. Гэта найбольш поўны навукова-інфармацыйны даведнік, які раскрывае склад, структуру, этымалогію шматлікіх прозвішчаў.

Праца пабудавана на матэрыяле, сабраным у 930 населеных пунктах Беларусі, з перыядычнага друку, з пісьмовых крыніц XV – XVIII стст. У слоўнік уключаны прозвішчы толькі апелятыўнага паходжання. Галоўная мэта працы – выявіць прозвішчаўтваральныя асновы, даць іх семантычную ідэнтыфікацыю. Гэта задача досыць складаная, бо ў аснову прозвішч у розныя гістарычныя перыяды была пакладзена і агульнаславянская, і ўсходнеславянская, і запазычаная лексіка. Антрапанімія закансервала ў сваім складзе значную частку лексем, якія ўстарэлі і не ўжываюцца ў сучаснай лексічнай сістэме. Словы ў працы даюцца ў алфавітным парадку. У якасці загаловага прыводзіцца рэканструяваная па сучасных

прозвішчах утваральная аснова – імя-мянушка дапрозвішчавага часу, утвораная ад агульнага назоўніка. Даецца тлумачэнне гэтага слова, называецца крыніца, адкуль узятая тлумачэнне значэння, прыводзяцца лексічныя, стылістычныя і граматычныя паметы, звесткі аб моўнай прыналежнасці і рэгіянальным ужыванні слова, напрыклад:

ЖУРА, памянш. ЖУРЫК, ЖУРОК, ЖУРКО рэг. *жура* ‘страва з сырой вады, крышанага хлеба, алею’ (КСЧ), рус. *жура* ‘журавель’ (Даль), укр. *жура*, *джура* ‘казацкі слуга-збраяносец’, *жура* ‘журба’ (Грынч.) – *Жу’ра*, *Жу’рын*, *Журо’віч*, *Журано’к*; *Журы’к*, *Журо’к*. СРП *Журин*, *Журенко*, *Журков*, *Журкин*.

Калі загаловачнае слова з’яўляецца агульнавядомым, то яно не тлумачыцца. Не падаецца значэнне і пры «цьмяных» словах, этымалогію якіх не ўдалося высветліць. Такія словы пазначаны зоркачкай. Іх у слоўніку значная колькасць – каля 33 %.

Большасць слоў (каля 55 %) растлумачаны на базе лексікі беларускай мовы. Частка прозвішчаў рэканструявана на аснове іншых моў: рускай – каля 6 %, украінскай – каля 3 %, літоўскай – 3 %, цюркскіх – 3 %.

Кніга М.В.Бірылы каштоўная тым, што яна адлюстроўвае асноўны корпус беларускіх прозвішчаў, утвораных не ад імён людзей. Яна цікавая і для навукоўца, і для кожнага, хто цікавіцца паходжаннем свайго прозвішча.

Непасрэдна антрапаніміі Гродзеншчыны прысвечаны працы А.К.Усціновіч. Найбольш значнай сярод іх можна назваць манаграфію «Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны» (1975) [67], якая з’яўляецца набыткам гістарычнай анамастыкі, бо раскрывае сістэму іменавання людзей у заходнебеларускіх землях на працягу XIV – XVIII стст. Крыніцай для вывучэння стаў 331 дакумент: акты Гродзенскага і Брэсцкага земскіх судаў, матэрыялы падкаморскіх і павятовых судаў, дакументы Брэсцкай і Кобрынскай эканоміі – амаль уся дзелавая пісьменнасць Гродзеншчыны і Брэстчыны адзначанага перыяду. Аб’ектам аналізу сталі імёны людзей рознага сацыяльнага становішча, многіх прафесій, заняткаў і служб (шляхты, мяшчан, сялян, карчмароў, рыбаловаў, ваяводаў, цівуноў і інш.), большасць якіх і сёння актыўна выкарыстоўваецца на Гродзеншчыне.

У першым раздзеле манаграфіі разглядаецца лексічны склад уласных асабовых імёнаў, што былі ва ўжытку у XIV – XVIII стст. і адносіліся да старажытнаславянскай праваслаўнай (візантыйска-

грэчаскай) і рымска-каталіцкай іменаслоўных сістэм. Імёны падаюцца ў выглядзе слоўніка па алфавіце. У якасці загаловачнага слова выступае традыцыйна-царкоўная форма. Указваецца частотнасць ужывання назвы ў прааналізаваных помніках пісьменнасці. Падаюцца варыянты, ілюстрацыйны матэрыял помнікаў, тлумачэнне змяненняў традыцыйна-царкоўнай формы на беларускамоўнай глебе:

АГАФОН *правасл.*, 5 разоў ў форме *Гапон (Гопон)*, у якой пачатковы галосны адпаў і $\phi > n$. У БА I – *Агапон, Огапон* (Маг.). *Гапон*: Гапона Кондратовіча 1597 АБГС, АВАК VI 156; Гапона Понарчыца 1539 АГЗС, АВАК XVII 60; *Гопон*: Гопона Ілковіча 1541 АГЗС, АВАК XVII 268.

У другім раздзеле манаграфіі разглядаюцца адапелятыўныя імёны-мянушкі, якія бытавалі побач з уласнымі асабовымі імёнамі і служылі для больш поўнай ідэнтыфікацыі асобы. Аўтар праводзіць тэарэтычнае даследаванне імён-мянушак, раскрывае іх функцыі ў старажытных часы, аналізуючы працэс паступовага пераходу іх у афіцыйныя прозвішчы. Робіцца семантычная класіфікацыя імён паводле лексічнага значэння апелятыва. Вылучаецца 28 тэматычных груп лексікі, на аснове якой сфарміраваліся імёны-мянушкі. Далей прыводзіцца слоўнік выяўленых у помніках імён-мянушак. У слоўнікавым артыкуле тлумачыцца значэнне апелятыва, указваецца распаўсюджанасць у беларускай ці іншых, пераважна суседніх, мовах, даецца ілюстрацыйны матэрыял:

БУДНИК *ст.-бел.* ‘рудакоп’ (Ревизия Кобр. экономии, стар. 285), ‘стораж; купец, каморник’ (Карл.), *рус.* Будник, будник ‘будзённае адзенне’ (СРНГ), будники ‘былыя будныя, майданныя сяляне’ (Даль), *укр.* будник ‘работник на паташным заводзе’ (Грынч.) – Матысу Буднику 1584 АБЗС, АИАК II 252.

Асобны раздзел прысвечаны састаўным найменням. Прасочваецца развіццё і ўтварэнне двух-, трох- і чатырохкампанентных мужчынскіх і жаночых асабовых назваў, выяўляецца іх нацыянальная спецыфіка.

Даследаванне сучаснай антрапаніміі Гродзеншчыны яшчэ толькі пачынаецца. Апублікавана ўсяго некалькі артыкулаў, якія закранаюць некаторыя пытанні антрапаніміі асобных рэгіёнаў. Напрыклад, у «Слоўніку рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны» ў якасці дадатка прыкладаецца спіс прозвішчаў жыхароў Зэльвеншчыны, складзены П.У.Сцяцко [59]. Прозвішчы сабраны аўтарам у 70-я гады ХХ ст. на падставе звестак Зэльвенскага райвыканкама.

Спіс прозвішчаў аформлены ў алфавітным парадку. Абазначаецца ступень пашыранасці прозвішчаў: кожнае з іх суправаджаецца лічбавым паказчыкам пра адпаведную колькасць сем'яў з гэтым найменнем.

Вывучэнню прозвішчаў Гродзеншчыны прысвечана некалькі артыкулаў С.Богуша. Найбольшую ўвагу сярод іх заслужваюць два, у якіх разглядаюцца прозвішчы Навагрудчыны [6], [5]. У іх прааналізавана каля 50 прозвішчаў, якія яшчэ не зымалегізаваліся ў беларускім мовазнаўстве: Машчар – *машчар* 'таўкач'; Пешкулевіч – *пяткуль* 'рыба бычок'; Чычкан – татарскае, башкірскае *чычкан* 'прусак (таракан)'.

1.5. *Čaiðaiíá i ñeĩčíieáááá àiíñáíá ððàçàèíáii*

Вывучэнне фразеалогіі Гродзеншчыны мае даўнюю традыцыю. Спачатку яно зводзілася да збірання і апублікавання фактычнага матэрыялу. У XIX ст. значную ролю ў гэтай справе адыгралі вядомыя фалькларысты, этнографы, мовазнаўцы. Тады фразеалагізмы яшчэ не разглядаліся асобна, іх разам з іншымі выразамі змяшчалі ў зборніках прыказак і прымавак. Сярод апублікаванага калекцыі некаторых даследчыкаў з'яўляюцца асабліва каштоўнымі.

Непараўнальны для свайго часу па аб'ёме і змесце фразеалагічны збор належыць М.Федароўскаму, аўтару капітальнай працы – чацвёртага тома «Люду беларускага» (Варшава, 1935) [81]. У XIX ст. і пазней аж да 60-х гадоў XX ст. яшчэ не было выразнага разумення фразеалагізмаў як асобных адзінак, у зборніках яны падаваліся разам з прыказкамі і кваліфікаваліся як прымаўкі. Такой традыцыі трымаўся і М.Федароўскі. У яго калекцыі налічваецца 28000 карткаў з прыказкавымі, фразеалагічнымі і іншымі нататкамі. Не ўсё з гэтага багацця апублікавана. Чацвёрты том выйшаў у свет пасля смерці аўтара. Пры падрыхтоўцы яго да друку многае з рукапісных матэрыялаў па розных прычынах было апушчана. Уключана ў том толькі 13231 выслоўе.

У гэтай шматлікай масе моўных адзінак, пераважна прыказак, значнае месца адведзена фразеалагізмам. Паводле нашых падлікаў, іх (маюцца на ўвазе толькі адзінствы і зрашчэнні) тут больш за 3300. Лічба для фразеалагічнага збору досыць вялікая.

Паводле І.Я.Лепшава, «4-ы том «Люду беларускага...» з поўнай падставай трэба лічыць першым беларускім рэгіянальным слоўнікам прыказак і фразеалагізмаў, у якім найбольш поўна адлюстравана фразеалагічнае (агульнанароднае і дыялектнае) багацце групы гаворак заходняй Беларусі» [33, с. 251] канца XIX – пачатку XX стагоддзяў. Занатаваныя фразеалагізмы – розныя паводле сферы ўжывання. Большасць належыць мове сялян, некаторыя запісаны у шляхецкім асяроддзі. Адны фразеалагізмы выступаюць агульнанароднымі, другія – міждыялектнымі, трэція – вузкарэгіянальнымі. Праведзены намi статыстычны аналіз паказаў, што звыш паловы фразеалагізмаў (каля дзвюх тысяч) не фіксуюцца слоўнікамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Многія з іх, арыгінальныя, непаўторныя сваёй вобразнай асновай, і сёння актыўна ўжываюцца ў беларускіх гаворках, пра што сведчаць дыялектныя слоўнікі: *адзін другога не пераважыць* (6001) ‘вельмі падобныя, аднолькавыя, адзін не лепшы за другога’, *аж кішка прутам стала* (5205) ‘залішне многа (наесціся)’, *ані баліць ані свярбіць* каму (405) ‘абсалютна аднолькава для каго-н., не хвалное, не кранае каго-н.’, *мяшаць гарох з капустай* (2705) ‘(мяшаць) розныя несумяшчальныя рэчы’, *дзе горкі перац расце* (6386) ‘прэч (ісці, прагнаць)’, *зайца (зайчыка) злавіць* (9551) ‘ідучы, упасці на зямлю, падлогу’, *за халодную воду ні возьмецца* (8589) ‘нічога не хоча рабіць’, *купіць свінню і то яшчэ з парасятамі* (8156) ‘напіцца’, *пайшла кішка на раду* (3815) ‘стала разносіцца ад аднаго да другога якая-н. чутка, плётка’, *ражном пароць* (6836) ‘моцна дапякаць, раздражняць’, *скура гаворыць на кім* (8735) ‘хто-н. залішне рухавы, неспакойны’, *сухая арэнда* (6852) ‘дармаўшчына, тое, што за нішто дасталася каму-н.’, *таўкач кашы пакажа* (8223) ‘хто-н. будзе пакараны’, *у кішэні сядзець у каго* (3808) ‘знаходзіцца ў поўнай залежнасці ад каго-н.’, *што ў касцелі то ў пасцелі* (3680) ‘на кім-н. адно і тое, на ўсе выпадкі жыцця адзенне’, *шылам кашу (хлеб) есці* (6711) ‘не мець сродкаў для існавання’, *(пекна) як кветка сярод летка* (6103) ‘вельмі (прыгожая)’.

Уражвае, якую вялікую лінгвагеаграфічную прастору здолеў ахапіць М.Федароўскі: Гродзенскі, Сакольскі, Беластоцкі, Бельскі, Ваўкавыскі, Слоніўскі, Навагрудскі, Слуцкі, Лідскі, Вілейскі, Свянцянскі, Ашмянскі паветы. Сустракаюцца запісы і з іншых паветаў: Брэсцкага, Пружанскага, Ігуменскага, Мінскага, Барысаўскага, Віленскага. Улічваючы, што М.Федароўскі не злоўжываў паслугамі карэспандэнтаў, а стараўся рабіць запісы сам,

можна ўявіць, колькі сілі і часу давялося яму затраціць, каб абхадзіць, аб'ездзіць многія куточки такога абшару. Як слушна заўважае Ф.Янкоўскі, «у гэтых адносінах з матэрыяламі М.Федароўскага не могуць спаборнічаць матэрыялы ні яго папярэднікаў, ні яго сучаснікаў» [73, с. 278]. Найбольшая колькасць запісаў зроблена ў Ваўкавыскім і Слонімскім паветах – у месцах сталага пражывання аўтара на працягу многіх гадоў.

У працы М.Федароўскага, як ужо гаварылася, фразеалагізмы не даюцца асобным раздзелам. Знаходзім іх у розных пазіцыях: і цэлымі гнёздамі, і паміж прыказак з адпаведнай паслядоўнай нумарацыяй. Нярэдка яны выступаюць структурным элементам, будаўнічым матэрыялам самой прыказкі: Хто грошай не шануе, сам *гроша ні варт* (3052); Чужая крыўда *бокам вылазіць* (4071); Пазволь бабе пагуляць, *наверх галавы пойдзе* (263).

Перад складальнікам непазбежна паўставала пытанне, якім спосабам размяшчаць фразеалагізмы і прыказкі. У тыя часы дый пазней найбольш практыкаваліся алфавітны ці тэматычны спосабы адлюстравання такіх адзінак. М.Федароўскі ўбачыў, што выкарыстанне гэтых спосабаў у выніку прыводзіць да пэўных нязручнасцей. Пры мэтавым адшукванні таго ці іншага выразу чытач нярэдка вымушаны праглядаць цэлую частку слоўніка, а то і ўвесь слоўнік ад пачатку і да канца. М.Федароўскі заўважыў рацыянальнасць іншага спосабу, які практыкаваўся тады слаба. Гэта размяшчэнне матэрыялу па апорных словах. Такі парадак сістэматызацыі і быў узяты на ўзбраенне. Яго мэтазгоднасць пацвердзіла далейшая фразеаграфічная практыка. Сёння грунтоўныя фразеалагічныя слоўнікі і беларускай, і ўкраінскай, і рускай, і іншых моў створаны менавіта такім спосабам. Яго пачынаюць выкарыстоўваць і парэміёграфы. Нашы разважанні зводзяцца да таго, што М.Федароўскі быў не толькі руплівым збіральнікам, але і кваліфікаваным стратэгам у выбары метадычных падыходаў. Не маючы спецыяльнай філалагічнай адукацыі, ён, ужо стагоддзе таму, усвядоміў перспектыўнасць спосабаў укладання слоўніка, да якіх сучасныя навукоўцы прыйшлі адносна нядаўна.

Важная асаблівасць запісаў М.Федароўскага – гэта іх аўтэнтычнасць, адпаведнасць арыгіналу. Даследчыкі XIX ст. (за выключэннем Я.Ляцкага) не вельмі клапаціліся пра дакладнае фанетычнае адлюстраванне сабранага матэрыялу пры яго апублікаванні. Напрыклад, І.Насовіч не адлюстроўваў такія рысы беларускай моўнай сістэмы, як аканне і яканне, зацвярдзенне не-

каторых зычных, ў (нескладовае), спецыфічныя канчаткі і інш., падмяняючы іх рускамоўнымі: *ани горґлаго шелега нема, бывъ и въ коле и въ мяле, вовка стрґв, вочи по яблоку, голова съ орґхъ, в ложцґ утопивъ бы*. М.Федароўскі не дапускаў падобных вольнасцей у абыходжанні з фактычным матэрыялам, «ён лічыў, што нядобрадумленнасць запісаў, абьякавасць ці нядбайнасць у працы, а тым больш выдумка, адвольная фантазія – недаравальная справа ў навуцы» [49, с. 138]. Карыстаючыся графікай польскай мовы, М.Федароўскі пэўным чынам дастасаваў яе да беларускага вымаўлення і стараўся па магчымасці перадаваць на пісьме пачуццё без скажэнняў, з захаваннем як агульнабеларускіх, так і рэгіянальных асаблівасцей: *jak z nièba spàj* (5341), *z pustòho j paròznieje piàraliwàc* (5984), *apuścic kryła* (4065).

Адлюстраванне фразеалагізмаў суправаджаецца абавязковай іх пашпартызаваннем – называннем паведа, у якім быў зроблены запіс. Акрамя таго, фразеалагізмы паказваюцца на агульнаславянскім фоне. М.Федароўскі ажыццявіў, здавалася б, неверагоднае, чаго не ўдалося зрабіць яшчэ ніводнаму даследчыку. Беларускія фразеалагізмы і прыказкі ён супаставіў з адпаведнікамі ў суседніх славянскіх мовах – польскай, украінскай, рускай, чэшскай. Давялося прааналізаваць больш за сто тысяч выразаў і іх варыянтаў з дваццаці шасці выданняў. Дзеля гэтага было затрачана некалькі гадоў напружанай працы.

Хоць прыказкі і фразеалагізмы М.Федароўскі падаваў разам, але тым не менш адчуваў розніцу паміж імі. Пра гэта сведчыць слоўнікавая распрацоўка апошніх. Большасць фразеалагізмаў забяспечана дэфініцыяй. Выкарыстоўваюцца сціслыя тлумачэнні: *бачу́ся з шкляным Богам* – напіўся (661), *ката ў нос пацалуе* – дарэмная фатыга (3957), *як з голкі зняты* – новы, свежы (2904). Нярэдка прыводзяцца разгорнутыя тлумачальныя формулы: *голас у голас, волас у волас* – вялікае падабенства як паміж людзьмі, так і жывёламі (2902), *кулачок пад бачок* – калі бракуе пасцелі; няма на чым спаць: ні сенніка, ні падушкі (4103).

Для лепшага асэнсавання фразеалагізмаў, утвораных на аснове фальклорных твораў (анекдотаў, жартаў, народных апавяданняў), рэальных гістарычных ці сацыяльна-бытавых фактаў, дадаюцца самі гэтыя творы ці кароткія этымалагічныя нататкі. Напрыклад, да фразеалагізма (*спяшацца*) *як той мужык з оцтам* (8089) прыводзіцца жарт: «Як той мужык пайшоў па воцат для жонкі, то вярнуўся праз сем гадоў і то ў сенях упаў з бутэлькаю, разбіў і

кажа: «От табе паспех!» Не жарт, як спяшаўся – сем гадоў воцат нёс».

Пры фразеалагізмах знаходзім розную інфармацыю пра іх (сфера ўжывання, сітуацыйная характарыстыка, паходжанне): *ідзе на дым* – Выраз паляўнічы. Пасля нятрапнага стрэлу звер кідаецца на паляўнічага (3222); *ад пекла адарваўся, да неба не дастаўся* – Рэнегат, адшчапенец. У выпадку, калі хтосьці ўчыніць няўдалыя замены – пераходзіць на іншую веру, змяняе службу, месца, пасаду і г.д. (6090); *ні адвету ні прывету* – з расейскага (98).

М.Федароўскі – адзін з першых, хто заклаў асновы практычнай беларускай фразеаграфіі. Пры распрацоўцы слоўнікавага артыкула ён кіраваўся (хоць не заўсёды паслядоўна і рэгулярна) правіламі, якія сёння лічацца абавязковымі пры складанні слоўнікаў. Гэта, напрыклад, адлюстраванне варыянтнасці. Даследчык уважліва ставіўся да варыянтаў, занатаваў вялікую іх колькасць, нават планаваў паказаць іх у геаграфічным парадку, ідучы ад усходніх паведаў да ўласна польскай тэрыторыі. Праўда, многія варыянты пры падрыхтоўцы 4-га тома дзеля эканоміі друкаванай плошчы былі апушчаны выдаўцамі. Тым не менш значная частка іх захавалася, выяўляючы ўсе тыпы варыянтнасці, найперш лексічнай: *гані (шуйкай) ветру ў полі (полю)* (2658), *дзе нашо ні прападае (ні пераходзіць)* (5249), *з'ехаў на пусты (ліхі) канец* (3569), *качаецца як свіння ў балоці (берлагу)* (3503), *на языку і рак (халодная жаба)* *ні спячэцца* (3336), *язык як мента (менця)* (3311). У граматычна зменных фразеалагізмаў часткова паказваюцца іх марфалагічныя формы: *аж мурашкі па целе пабеглі (бегаюць)* (5037), *за што купіў (-ла) за тое прадаю (прадае)* (4132), *у кульгаваго кій адняў (аднімаюць, аднялі)* (4102).

Важнае значэнне М.Федароўскі надаваў спалучальнасці фразеалагізмаў, бо гэта адзін з асноўных спосабаў раскрыцця, удакладнення, пацвярджэння фразеалагічнай семантыкі. Фразеалагізмы з валентна абмежаваным значэннем даюцца ў адным кантэксце з абавязковымі словамі-суправаджальнікамі: *гаворыць ні ў пяць ні ў дзевяць* (2799), *гладка як аладка (галка)* (2857), *грошай як у чорта* (3066), *кусочак з камаровы насочак* (4169), *лягнуў як з пастала* (4225), *наеўся круп шылам* (4044). Да фразеалагізмаў з канструкцыйна абмежаваным значэннем, якія рэалізуюцца ў строга акрэсленай сінтаксічнай канструкцыі, прыводзяцца займеннікавыя ці іншыя паказчыкі, што абазначаюць абавязковую залежную форму: *грахі з каго знімаць* (3026), *цягнуць каго за язык* (3302), *сесць*

каму на карку (3603), *у яго язык доўгі* (3347), *яго (яе) кошка за адну вячэру з'ела* (3931).

Як бачым, фразеалагізмы прыводзяцца ў міні-кантэкстах, у фрагментах маўленчага выкарыстання. Нярэдка для большага разумення значэння фразеалагізма дадаюцца ілюстрацыйныя прыклады, запісаныя ад носьбітаў гаворак. Параўн. ілюстрацыі да фразеалагізмаў *ані языка ні ўваткнуць* (3298), *у рамачкі асадзіць* (6768): *Хоць пан заняў маю карову ў хлёў, але, дальбо, паночку, яна ані языка ў панскі лес ні ўваткнула; Ні жарт які пекны, хоць яго ў рамачкі асадзі.*

Сабраныя М.Федароўскім больш чым стагоддзе назад фразеалагізмы нельга разглядаць толькі як гістарычныя факты мовы. Яны маюць вялікае значэнне для сучаснай практычнай і тэарэтычнай лінгвістыкі. Да іх звяртаюцца фразеографы пры вызначэнні норм літаратурнай мовы, этымолагі пры высвятленні вытокаў асобных выразаў, славісты пры тыпалагічным даследаванні фразеалогіі роднасных моваў. Гэта найкаштоўнейшы матэрыял для складання зводнага слоўніка фразеалагізмаў беларускай нацыянальнай мовы, для вывучэння фразеалогіі ў яе гістарычным развіцці.

Традыцыя збіральнікаў XIX ст. не адмяжоўваць фразеалагізмы ад прыказак, падаваць іх разам працягвалася і далей, не страцілася яна ў працах фалькларыстаў і сёння. На працягу XX ст., асабліва ў пасляваенны перыяд, апублікавана шмат зборнікаў і падборак прыказак і прымавак, густа «перасыпаных» фразеалагізмамі. Важнае месца сярод іх займаюць «Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі» (1957) Ф.Янкоўскага, «Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі» (1958) Я.Рапановіча. Пэралік гэтых прац дапаўняецца буйнымі акадэмічнымі выданнямі з серыі «Беларуская народная творчасць»: «Прыказкі і прымаўкі. У 2 т.» (1976), «Выслоўі» (1979). Апошнія з названых выданняў з'яўляецца асабліва каштоўнай крыніцай фразеалагічнага матэрыялу. Нетэрміналагічнае паняцце «выслоўі» дазволіла складальнікам аб'яднаць фальклорныя адзінкі розных тыпаў, у тым ліку вялікую колькасць фразеалагізмаў. Напрыклад, у раздзеле «Ганьбаванне і абзыванні» (с. 241 – 273) іх 139, у раздзеле «Трапныя, смешныя і ўстойлівыя выразы» (с. 27 – 136) – 1243. З навейшых спецыяльных парэміяграфічных выданняў, складзеных на дыялектнай аснове, трэба адзначыць зборнік В.Д.Ліцвінкі і Л.А.Царанкова «Слова міма не ляціць» (1985). Ён насычаны фразеалагізмамі, якія складаюць прыкладна адну чацвёртую частку ад 3835 распрацаваных моўных адзінак.

Фактычны матэрыял у пералічаных выданнях сабраны ў розных рэгіёнах Беларусі, у тым ліку і на Гродзеншчыне. Вынікам спецыяльнага вывучэння прыказкавага і фразеалагічнага складу гаворак Гродзеншчыны стала праца Т.Ф.Сцяшковіч «Прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы, выслоўі народных гаворак Гродзенскай вобласці» (1968) [63]. У гэтым зборніку прыказкі і фразеалагізмы не аддзяляюцца, падаюцца разам, агульным спісам у алфавітным парадку. Тлумачэнне іх значэння, а таксама ілюстрацыйныя сказы прыводзяцца зрэдку, але паслядоўна вытрымліваецца пашпартызация запісанага:

Адным серцам с'в'ету ни запал'иш (Магуны, Воран. р).

Адным швом / Хутка; Ус'о адным швом, то на двор, то з двара ў хату (Міхалкі, Свісл. р).

Адны пануйуц', друг'ийа гаруйуц' (Сакалова, Слон. р).

Агульная колькасць слоўнікавых выразаў у працы Т.Ф.Сцяшковіч звыш 1700, фразеалагізмаў сярод іх каля 400 адзінак.

Навуковае асэнсаванне фразеалагізмаў як спецыфічных моўных з'яў, адрозных ад прыказак, прывяло да неабходнасці іх спецыяльнага вылучэння і асобнага слоўнікавага апісання. Невыпадкова другое выданне зборніка «Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі» Ф.Янкоўскага выйшла пад назвай «Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы» (1962).

Фразеалагічную навуку не маглі задаволіць спісы «голых» фразеалагізмаў, адлюстраванне іх толькі фармальнай структуры. Паўстала задача стварэння фразеалагічных слоўнікаў, у якіх давалася б рознабаковая характарыстыка фразеалагізмаў, заснаваная на вопыце лексікаграфіі. Першы такі слоўнік – «Беларуская фразеалогія: Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне» (1968) Ф.Янкоўскага [74]. У кнізе больш за 1000 безадсылачных слоўнікавых артыкулаў, у якіх прыводзяцца фразеалагізмы, сабраныя аўтарам у шматлікіх рэгіёнах Беларусі. Фразеалогія Гродзеншчыны ў ім найбольш паддзена з Ваўкавыскага, Навагрудскага, Карэліцкага і Слонімскага раёнаў. Характарызуюцца фразеалагізмы з боку іх семантыкі, варыянтнасці, граматычнай сувязі з кантэкстам, эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі, даецца багаты ілюстрацыйны матэрыял, часам – этымалагічная даведка.

Слоўнік Ф.Янкоўскага стаў узорам складання наступных даведнікаў падобнага тыпу, сярод якіх «Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі» (1972) Е.С.Мяцельскай і Я.М.Камароўскага [41]. Ство-

раны ён на аснове запісаў пераважна са Стаўбцоўскага і Слуцкага раёнаў, мае 2012 артыкулаў разам з 721 адсылкай. Пэўная частка фразеалагізмаў запісана і на Гродзеншчыне, найбольш у Навагрудскім і Слонімскай раёнах.

Першай спробай складання дыялектнага фразеалагічнага слоўніка Гродзеншчыны з'яўляецца дадатак у «Слоўніку Гродзенскай вобласці» (1983) Т.Ф.Сцяшковіч [64] пад назвай «Фразеалагізмы». Пабудаваны ён у адпаведнасці з выпрацаванымі на той час правіламі фразеаграфіі. Фразеалагізмы падаюцца ў алфавітным парадку і суправаджаюцца тлумачэннем значэння, ілюстрацыйным прыкладам, пашпартызацыяй, часам стылістычнымі паметамі:

САЛЯВЫ МЕХ іран. Нязграбны, нядужы чалавек. С паўв'ярсты н'і прайшоў, а ўжо засопс'а, н'а быў бы то сал'авы м'ех. Валеўка Навагр.

У слоўніку распрацавана ўсяго 647 адзінак. Сярод іх уласна дыялектных фразеалагізмаў – 330, напрыклад: *абы ногі, біць як дурны ў дзверы, вырабляцца з скуры, давесці да вушэй, званіць зубамі, на ўсеньку покалатку*; дыялектных варыянтаў агульнанародных фразеалагізмаў – 102: *бібікі абіваць, вады ў лыжцы не замуціць, вачэй не злажыць, выкінуць з думкі, даць у костку, замаўляць зубы*; агульнанародных фразеалагізмаў, вядомых з такім афармленнем і значэннем літаратурнай мове – 190: *апускаць рукі, бокам выйсці, вешаць нос, гарой стаяць, даць перцу, з усіх ног, лезці ў вочы, піва не зварыш, як на падбор*. 25 адзінак уключаны выпадкова, яны не маюць цэласнага значэння і да катэгорыі фразеалагізмаў не адносяцца: *адбіць ахвоту, глупства гарадзіць (плесці), гора гараваць, з'есці кальво, ні толку ні парадку*.

Згаданыя фразеалагічныя слоўнікі аб'ядноўвае тое, што ў іх змешчана не выключна дыялектная фразеалогія, а так званая народная – і рэгіянальная, і агульнаўжывальная (літаратурная), якая мае дыялектныя вытокі.

Наступны этап у развіцці беларускай дыялектнай фразеаграфіі – стварэнне даведнікаў рэгіянальнай фразеалогіі. Праца І.Я.Лепшава над двухтомным літаратурным «Фразеалагічным слоўнікам беларускай мовы. У 2 т.» (1993) дазволіла гэтаму навукоўцу паралельна стварыць дыялектны слоўнік новага тыпу – дыферэнцыйны. У кнігу І.Я.Лепшава «З народнай фразеалогіі» (1991) [32] уключана (пераважна з Гродзеншчыны і Віцебшчыны) каля 700 фразеалагізмаў, невядомых літаратурнай мове, а таксама не адзначаных у раней-

шых дыялектных слоўніках іншых аўтараў. Кніга пабудавана з выкарыстаннем апошніх дасягненняў фразеалагічнай навукі. Шырока паказана варыянтнасць фразеалагізмаў, даецца іх дакладная граматычная кваліфікацыя, спалучальнасць са словамі кантэксту, стылістычная і семантычная характарыстыка. Прыводзіцца ілюстрацыйны матэрыял, які пацвярджае навуковую інфармацыю пра фразеалагізм і дае поўнае ўяўленне пра функцыянаванне яго ў маўленні. Элементам некаторых слоўнікавых артыкулаў выступае кароткая этымалагічная даведка: каля 80 фразеалагізмаў атрымалі рэальна-гістарычны каментарый. Напрыклад, узнікненне фразеалагізма *на скарб панства* ‘ў глум, безвынікова; упустую, дарэмна (пайсці, рабіць і пад.)’ этымалагізуецца так: «Выраз склаўся на аснове польскага састаўнога тэрміна *Skarb panstwa* ‘дзяржаўнае казначэйства’ як іранічная рэакцыя заходнебеларускага сялянства на штрафныя квіткі, што выдаваліся секвестратамі пры грашовым ці іншым спагнанні за нядоімкі, недазвольнае рыбалоўства, збіранне ў лесе грыбоў, ягад і пад.’». Істотным элементам слоўнікавага артыкула з’яўляецца супастаўленне загалоўнага фразеалагізма з яго літаратурным адпаведнікам ці з выразам, зафіксаваным у іншых фразеаграфічных працах, зборніках або ў творах пісьменнікаў. Яно дазволіла, па-першае, пакінуць за межамі слоўніка тыя выразы, якія ўжо дзе-небудзь апублікаваны, па-другое, паказаць фармальную ці семантычную адметнасць фразеалагізмаў у параўнанні з тымі, якія ўжо зафіксаваны ў іншых крыніцах. Строгая і паслядоўная дыферэнцыяцыя фактычнага матэрыялу спрыяла таму, што ў слоўнік трапіла шмат арыгінальных фразеалагічных адзінак, якія можна лічыць рэзервам беларускай літаратурнай мовы, крыніцай яе ўзбагачэння, напрыклад: *адным куском удавіцца* ‘цвёрда пільнавацца аднаго каго-, чаго-н.’, *Богу маліцца* на каго, на што ‘занадта шанаваць каго-, што-н., пакланяцца каму-, чаму-н.’, *горла смаляное* ў каго ‘хто-н. беспрабудны п’яніца’, *на вушах стаяць* ‘вельмі свавольць, дурэць, рабіць што захочацца’, *пер’ечка абіраць* каля каго ‘вельмі дагаджаць каму-н., далікатна ставіцца да каго-н.’, *пускаць пад ногі* што ‘не зважаць на што-н., не трывожыцца, не задумвацца над чым-н., не надаваць значэння чаму-н.’, *рэдзьку драць* ‘сварыцца’.

Прыкладна на такіх прынцыпах грунтуецца і «Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны» (2000) М.А. Даніловіча [16]. У слоўнік уключаны фразеалагізмы, сабраныя аўтарам на працягу 20 гадоў (з 1980 па 2000) ва ўсіх раёнах Гродзенскай вобласці і част-

кова памежных раёнах іншых абласцей (напрыклад, Баранавіцкім, Валожынскім). У працэсе сістэматызацыі сабранага матэрыялу перад аўтарам непазбежна ўзнікала пытанне пра тып слоўніка. Была аддадзена перавага дыферэнцыйнаму тыпу слоўніка. Аб'ектам апісання сталі фразеалагічныя адзінствы і зрашчэнні дыялектнага характару. Галоўны прынцып адбору фразеалагізмаў – адсутнасць іх у літаратурнай мове. Пад увагу ўзяты адзінкі, якіх няма ў «Фразеалагічным слоўніку беларускай мовы» І.Я.Лепшава – найбольш поўным даведніку літаратурнай фразеалогіі. З фармальна-семантычнага боку яны дзеляцца на тры дыялектныя разрады: а) уласнафразеалагічныя дыялектызмы, які не маюць адпаведнікаў з такім лексічным складам і структурай, з такой унутранай формай у літаратурнай мове: *легчы ў карыта і чакаць пакуль свінні з'ядуць* 'не праяўляць настойлівасці, не прыкладваць намаганняў для ажыццяўлення чаго-н., займаць пазіцыю чакання'; б) разнастайныя рэгіянальныя варыянты агульнанародных фразеалагізмаў: *скеліць зубы, лезці смаліцай у вочы, жабу на языку не спячэш, ні ў зуб нагой ні ў рыла латцем*; в) фразеалагічна-семантычныя дыялектызмы – адзінкі з іншым, чым у літаратурнай мове, значэннем: *душой загавець* 'стаць бяздушным, неспагадлівым, абыякавым'.

Дыферэнцыяцыя фактычнага матэрыялу праведзена не толькі на фоне фразеалогіі літаратурнай мовы. Не падпалі пад слоўнікавае апісанне і тыя рэгіянальныя звароты, якія ўжо адлюстраваны ў іншых беларускіх дыялектных фразеалагічных слоўніках. Такім чынам, слоўнік увабраў у сябе сучасную дыялектную фразеалогію гаворак Гродзеншчыны і ў цэлым не паўтарыў інфармацыю папярэдніх спецыяльных фразеаграфічных выданняў.

Аб'ём слоўніка – 2167 слоўнікавых артыкулаў. Сістэма афармлення слоўнікавага артыкула прыкладна такая, як і ў кнізе І.Я.Лепшава «З народнай фразеалогіі». Пэўную адметнасць мае даведкавая частка, калі даюцца кароткія этымалагічныя звесткі пра фразеалагізм, тлумачацца запазычаныя словы-кампаненты, паказваецца іх графічнае абазначэнне і семантыка ў мовекрыніцы, раскрываецца сэнс ці спосаб утварэння дыялектных, устарэлых, этымалагічна цьмяных, аказіянальных слоў, якія сталі кампанентамі фразеалагізмаў. Гэта часткова надае слоўніку характар этымалагічнага даведніка, напрыклад:

Х а д з і ц ь АД ГАРОДА (-У) ДА ПЛАТА (-У) (ДА ПЛОТА). Неадабр. Без справы, без мэты (хадзіць). *Як некалі жыла Таліха?.. Ні глядзела свайёй работы. Устаніць, карову выведзіць,*

печы ні цепліць, а пайшла па вёсца на цэлы дзень. Вось і казалі на яе: ходзіць ад гарода да пілата. Косцевічы Астр. *За цэлы дзень нічога не зрабіла, хадзіла ад гарода да плота.* Ляпёшкі Іўеў. *Што ты ходзіш ат пілата да гарода?! Вялікія Свіранкі Астр. Схадзі ты бульбы набяры, што ты ходзіш цэлы дзень ад пілату да гароду.* Падольцы Астр. Фразеалагізм утварыўся на аснове біблейскага сюжэту, у якім паказаны безвыніковыя хаджэнні Ісуса Хрыста ад цара Іудэі Ірада да вярхоўнага суддзі Пілата, пераасэнсаваннем слоў польскай мовы *Herod* (Ірад) і *Pilat* (Пілат), якія на падставе знешняга падабенства трансфармаваліся ў беларускія словы *гарод* і *плот*.

У развіцці дыялектнай фразеаграфіі Гродзеншчыны пэўную ролю адыгралі змешчаныя ў перыядычным друку і навуковых зборніках фразеалагічныя падборкі. Так, праз часопіс «Польмя», перш чым пабачыць свет, фрагментарна прайшлі апрацацыю некаторыя вышэй памянёныя слоўнікі. З фразеалогіі Гродзеншчыны на старонках часопіса апублікаваны падборкі П.У.Сцяцко «З народнай гаворкі» (1966, № 8), «Народная фразеалогія» (1967, № 2), М.А.Даніловіча «З фразеалагічных россыпаў» (1990, № 1), «Фразеалагічная мазаіка» (1995, № 2), «Сказаў як звязаў» (1996, № 1), «У слоўнік фразеалогіі» (1996, № 10), «Язык як перац, слова як соль» (1998, № 2).

Пэўны ўклад у развіццё фактаграфічнай базы фразеалагізмаў унесла беларуская дыялектная лексікаграфія. Складальнікі лексічных слоўнікаў, аддаючы асноўную ўвагу слову, не маглі абысці і фразеалогію, якая грунтуецца на словах, выкарыстоўвае іх у якасці структурных кампанентаў фразеалагізмаў. Размяшчаюцца фразеалагізмы ў такіх слоўніках рознымі спосабамі, пераважна як дадатак да асноўнай, лексічнай, часткі слоўнікавага артыкула.

Такім чынам, у беларускай дыялектаграфіі фразеалогія Гродзеншчыны распрацавана някэпска. Фразеаграфія іншых рэгіёнаў Беларусі (асабліва Віцебшчыны і Брэстчыны) значна адстае ў гэтым плане як па колькасці сабранага матэрыялу, так і па колькасці выдадзеных слоўнікаў і даведнікаў.

Узнікае пытанне: што далей, якія перспектывы збіральніцкай справы ў сферы фразеалогіі? Памылковым было б меркаванне, што ў гаворках ужо адшукалі ўсё, і збіральніку моўных скарбаў на Гродзеншчыне няма чаго рабіць. На самай справе гаворкі захоўваюць яшчэ мноства фразеалагізмаў, як вузкарэгіянальных, так і адносна шырокага арэалу, яшчэ не заўважаных даследчыкамі. Выяўленне і слоўнікавае спарадкаванне іх застаецца актуальнай задачай.

Другі надзённы кірунак дыялектнай фразеаграфіі – выяўленне фразеалагізмаў у пісьмовых крыніцах, дзе выразы спецыяльна не абазначаюцца. Да такіх крыніц адносяцца ў першую чаргу сказы-ілюстрацыі да слоў ў дыялектных лексічных слоўніках. Ілюстрацыйны матэрыял тоіць у сабе шмат спецыяльна не вылучаных фразеалагізмаў. Напрыклад, у «Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» такія «выпадковыя» фразеалагізмы складаюць 63 % з усіх 2000 заўважаных у слоўніку фразеалагічных выразаў, у слоўніку А.П.Цыхуна «Скарбы народнай мовы» – 50 % з 343 адзінак.

Яшчэ адной шчодрай пісьмовай крыніцай фразеалогіі выступаюць зборы фальклорных твораў. За апошнія два стагоддзі апублікавана вялікая колькасць аўтэнтчных тэкстаў вуснай народнай творчасці, запісаных у розных кутках Беларусі, у тым ліку і на Гродзеншчыне. Гэтыя тэксты «аздоблены» фразеалагізмамі, якія бытуюць ў жывой дыялектнай мове. Беларуская фальклорная фразеалогія чакае свайго сур'эзнага даследчыка.

Такім чынам, слоўнікавае апісанне фразеалогіі Гродзеншчыны мае значныя дасягненні, але яна сабрана яшчэ далёка не поўна. Перад даследчыкамі вялікае поле дзейнасці ў выяўленні і апублікаванні фразеалагічнага матэрыялу. Далейшая праца ў гэтым кірунку будзе спрыяць стварэнню фактаграфічнай базы адносна поўнага фразеалагічнага слоўніка Гродзеншчыны і адносна поўнага слоўніка беларускай нацыянальнай фразеалогіі.

1.6. 0yàdùdù÷íàà àùáó÷úí íà òdàçààèîîî

Праблемамі тэарэтычнай распрацоўкі беларускай дыялектнай фразеалогіі займаліся такія вучоныя, як Ф.М.Янкоўскі, А.С.Аксамітаў, У.І.Коваль, М.А.Даніловіч. У гэтым кірунку фразеалогія Гродзеншчыны найбольш адлюстравана ў працах М.А.Даніловіча. Яго артыкулы, доктарская манаграфія «Беларуская дыялектная фразеалогія і яе лексічная аснова» [12] напісаны пераважна на фразеалагічным матэрыяле, сабраным у розных рэгіёнах Гродзенскай вобласці, і прысвечаны такім важным пытанням, як аб'ём і межы, тыпалогія, лексічны склад дыялектных фразеалагізмаў.

Праблема аб'ёму і межаў дыялектнай фразеалогіі ў лінгвістыцы адназначна не вырашана. Існуюць два падыходы да вызначэння дыялектнай фразеалогіі. Адзін з іх, дыферэнцыйны, абмяжоўвае дыялектную фразеалогію выразамі лакальнага бытавання, якія не ўваходзяць у склад літаратурнай мовы. Другі, недыферэнцыйны, прадугледжвае ўсю фразеалогію дыялекту, незалежна ад яе тэрытарыяльнай пашыранасці і наяўнасці ці адсутнасці ў літаратурнай мове. Тэрмін «дыялектная фразеалогія» ў дачыненні да аб'ёму фразеалагізмаў, які акрэсліваецца паводле недыферэнцыйнага прынцыпу, не зусім правамерны. У гэтым выпадку належнымі будуць тэрміны «фразеалогія гаворкі», «фразеалогія дыялекту», «фразеалогія дыялектнай мовы».

Паводле тэрытарыяльнай пашыранасці і адносін да літаратурнай мовы фразеалогію дыялектнай мовы можна падзяліць на пяць груп: 1) фразеалагізмы, вядомыя ўсім дыялектам і літаратурнай мове; 2) тэрытарыяльна абмежаваныя фразеалагізмы, уласцівыя і літаратурнай мове; 3) тэрытарыяльна неабмежаваныя фразеалагізмы, адсутныя ў літаратурнай мове; 4) фразеалагізмы, якія ўжываюцца ў асобных гаворках і не ўваходзяць у фразеалагічны склад літаратурнай мовы; 5) дыялектныя варыянты агульнанародных фразеалагізмаў.

Фразеалагізмы першай групы не могуць адносіцца да катэгорыі дыялектных. Гэта агульнанародная фразеалогія, вядомая і зразумелая ўсім, хто гаворыць па-беларуску. Фразеалагізмы другой групы таксама няма падстаў адносіць да ліку дыялектных, яны «могуць быць (але не абавязкова) дыялектызмамі толькі паводле свайго паходжання, але не паводле ўжывання» (Ф.П.Філін). Па традыцыі, якая склалася ў лексікалогіі, фразеалагізмы трэцяй групы звычайна адносяць да агульнанародных фразеалагізмаў. Такі класіфікацыйны падыход да фразеалогіі (і лексікі) ў наш час устарэў і патрабуе ўдакладнення. Тэрмін «агульнанародны» можа дастасоўвацца да моўных адзінак, ужывальных ва ўсёй нацыянальнай мове, у яе не толькі дыялектнай, але і літаратурнай разнавіднасцях. Таму фразеалагізмы трэцяй групы павінны падпадаць пад азначэнне агульнадыялектных, а не агульнанародных. Фразеалагізмы чацвёртай групы без усякіх агаворак адносяцца да разрады дыялектных. Фразеалагізмы пятай групы выступаюць фармальнымі ці семантычнымі варыянтамі агульнанародных фразеалагізмаў і ўключаюцца ў сферу дыялектнай фразеалогіі, з'яўляюцца аб'ектам яе вывучэння. Такім чынам, асноўным паказ-

чыкам «дыялектнасці» фразеалагізма лічыцца пашыранасць яго на дыялектнай тэрыторыі і адсутнасць у літаратурнай мове.

Дыялектную фразеалогію часам абмяжоўваюць толькі тымі выразамі, у складзе якіх маецца дыялектнае слова ці дыялектнае значэнне слова. Гэта памылковы пункт гледжання. Пераважная большасць дыялектных фразеалагізмаў – гэта ўтварэнні з агульна-народных слоў, вядомых і гаворкам, і літаратурнай мове.

Пры параўнанні дыялектных фразеалагізмаў з літаратурнымі адпаведнікамі паміж імі выяўляюцца адрозненні, на падставе якіх можна вылучыць пэўныя тыпы фразеалагічных дыялектызмаў.

Тыпалогія фразеалагічных дыялектызмаў выглядае наступным чынам:

1. Фразеалагічна-фанетычныя дыялектызмы – фразеалагізмы, што бытуюць на пэўнай тэрыторыі і пры тоеснасці значэння адрозніваюцца ад літаратурных фразеалагізмаў асобнымі гукамі (у *каршэль* – у каршэнь), месцам націску ў кампанентах (*падняць руку* на каго – падняць руку) ці тым і другім адначасова (*вецяр гуляе ў кішанях* – вецер гуляе ў кішэнях).

Гукавое адрозненне кампанентаў выклікана рознымі прычынамі. Найбольш значнай з іх выступае ўплыў фанетычнай сістэмы гаворкі. Фанетычныя заканамернасці ў галіне галосных і зычных гукаў праяўляюцца ў канкрэтных словах. Стаўшы кампанентамі фразеалагізма і ў той ці іншай ступені дэактуалізаваўшыся семантычна, словы працягваюць выконваць функцыю носбітаў дыялектных фанетычных з’яў.

Фразеалагічна-фанетычныя дыялектызмы, зафіксаваныя на Гродзеншчыне, увабралі ў сябе фанетычныя рысы паўднёва-заходняга дыялекту, лакальныя асаблівасці гродзенска-баранавіцкіх і часткова сярэднебеларускіх (Астравецкі, Ашмянскі, Смаргонскі раёны) гаворак, напрыклад: няпоўнае недысіміляцыйнае аканне: *ліхо ні бярэ, на ўсё горло, ні село ні пало*; недысіміляцыйнае яканне: *абоя рабая, курыная сляпата, сякунда ў сякунду*; няўстойлівае ўжыванне прыстаўных зычных гукаў: *ачыма свяціць, ушам ні верыць, гостры на язык, лезці ў вочы*; адсутнасць падаўжэння зычных у інтэрвакальным становішчы: *выносіць смеця з хаты, пускаць карэня, як свіня ў апяльсінах*.

Асобную групу складаюць фразеалагічна-фанетычныя дыялектызмы, структурным кампанентам якіх з’яўляецца слова не з заканамернай, а індыўдуальнай, як правіла, толькі яму ўласцівай фанетычнай адметнасцю. Яно і па-за фразеалагізмам ужываецца ў

якасці самастойнай адзінкі, выступае элементам лексічнай сістэмы гаворкі і кваліфікуецца як лексічна-фанетычны дыялектызм: *хоць сакеру вешай, ледва ногі цягаць, хоць голкі збірай*.

Спецыфічную групу складаюць фразеалагічна-фанетычныя дыялектызмы, гукавыя адрозненні якіх з'яўляюцца ўнутрыфразеалагічным утварэннем і, як правіла, не выходзяць за яго межы: *бімбікі біць* – бібікі біць, *цівун на язык* – ціпун на язык.

Акцэнталагічныя асаблівасці фразеалагічна-фанетычных дыялектызмаў праяўляюцца ў кампанентах, прататыпамі якіх выступаюць словы, што належаць да дыялектных лексічна-акцэнталагічных і марфалагічна-акцэнталагічных груп: *віламі па вадзе пісана* – віламі па вадзе пісана, *скурá гарыць* – скура гарыць.

У дыялектызмах акцэнтна-фанетычнага тыпу кампаненты характарызуюцца іншым націскам і гукам (гукамі) адначасова. Змяненне месца націску звычайна цягне за сабой змяненне якасці гука. Звязана гэта пераважна з законамі акання і якання, уласцівымі гаворкам і беларускай мове ў цэлым: *ні з та́га ні з сё́га* – ні з таго ні з с'яго, *хоць махало́м махай* – хоць махалам махай.

2. Фразеалагічна-словаўтваральныя дыялектызмы адрозніваюцца ад літаратурных адпаведнікаў марфемна-словаўтваральнай структурай асобных кампанентаў: *касцей не пабярэш* – касцей не збярэш. Абавязковай прыметай фразеалагічна-словаўтваральнага дыялектызма з'яўляецца супадзенне яго семантыкі з семантыкай літаратурнай адзінкі параўнання. Фразеалагічна-словаўтваральныя дыялектызмы з'яўляюцца рэгіянальнымі варыянтамі, у якіх наяўнасць іншай марфемы не ўплывае на семантычную тоеснасць фразеалагізма: *закусіць язык* – прыкусіць язык 'раптоўна замоўкнуць, устрымаўшыся ад размовы'.

Марфемныя адрозненні фразеалагічна-словаўтваральных дыялектызмаў у асноўным звязаны з прэфіксальнымі і суфіксальнымі асаблівасцямі і закранаюць, як правіла, нейкі адзін кампанент, часцей дзеяслоўны і назоўнікавы: *датырмаць слова* – стрымаць слова, *на курачай ножцы* – на курынай ножцы, *узяць зверхнасць* – узяць верх.

Пашыранымі з'яўляюцца фразеалагізмы з дэмініўнымі назоўнікавымі кампанентамі. Ужыванне дэмініўтываў у дыялектных і літаратурных фразеалагізмах не вызначаецца рэгулярнасцю, бо яны спараджаюцца не сістэмнымі адносінамі, а самім узусам. У цэлым можна толькі канстатаваць некаторую перавагу

дыялектнай фразеалогіі над літаратурнай у выкарыстанні суфіксаў суб'ектыўнай ацэнкі, параўн.: *душачку труціць, залатыя рукі, з жабіны прыгаршчыкі, ножкі біць, пад мушкай, як маслачкам па душы*. Аднак разыходжанні канкрэтных фразеалагізмаў нестабільныя: тое, што ёсць у гаворках, з цягам часу можа стаць набыткам і літаратурнай мовы.

Радзей адрознівальным фармальным паказчыкам фразеалагічна-словаўтваральных дыялектызмаў выступаюць прыметнік і прыслоўе: *курачая галава* – курыная галава, *богава кароўка* – божая кароўка, *не ўсе ўдому* – не ўсе дома, *валасы дыбака сталі* – валасы дыбам сталі. Удзел астатніх часцін мовы ў гэтых адносінах вельмі нязначны.

3. Фразеалагічна-марфалагічныя дыялектызмы супадаюць з адпаведнымі літаратурнымі эквівалентамі семантычна, але маюць разыходжанні граматычнага парадку – адметную марфалагічную форму аднаго ці некалькіх кампанентаў. Фразеалагічна-марфалагічныя дыялектызмы трэба адрозніваць ад парадыгматычных форм зменных фразеалагізмаў. Парадыгматычная форма выступае элементам граматычнай катэгорыі і захоўвае ўласцівае ёй значэнне. Яна абумоўлена знешнімі сувязямі фразеалагізма са словамі кантэксту. Так, *казіная ножка* ‘самаробная цыгарка’ і *казіныя ножкі* ‘самаробныя цыгаркі’ – гэта дзве лікавыя формы назоўнікавага фразеалагізма, з якіх першая афармляе значэнне адзінкавасці, а другая – значэнне множнасці. Фразеалагізм можа рэалізаваць таксама формы і значэнні ўскосных склонаў: *казінай ножкі, казінай ножцы, казіную ножку, казінай ножкай, па казінай ножцы*.

Фармальнае разыходжанне фразеалагічна-марфалагічнага дыялектызма і яго літаратурнага адпаведніка мае зусім іншы характар: паміж імі ўстанаўліваюцца адносіны варыянтнасці, калі абодва варыянты не залежаць ад кантэксту, не абумоўлены знешнімі структурнымі сувязямі. Параўн.: *Я яму ні веру, у яго на вярбе груша расце* (Кронькі Шчуч.); *Дык жа гэты дзед – вядомы на ўсю акругу манюка Навум Бублік. У яго на вярбе грушы растуць...* (Р.Хацкевіч).

Развіваюцца фразеалагічна-марфалагічныя дыялектызмы праз кампаненты, якія генетычна адносяцца да зменных часцін мовы, у першую чаргу назоўніка, прыметніка, дзеяслова. Назоўнікавы кампанент надае фразеалагізму дыялектную адметнасць праз формы роду, ліку, склона.

Родавыя несупадзенні праяўляюцца ў тым, што кампанент-назоўнік выкарыстаны з іншай, чым у літаратурным фразеалагізме, формай роду (*вомегай вылазіць* – *вомегам вылазіць*).

Лікавыя формы выяўляюцца ў такіх суадносінах дыялектнага і літаратурнага адпаведнікаў: а) адзіночны – множны лік (*канец з канцом зводзіць* – *канцы з канцамі зводзіць*); б) множны – адзіночны лік (*чэрці ногі зломяць* – *чорт нагу зломіць*). Іншая лікавая форма можа быць выклікана агульнамоўнымі магчымасцямі або дыялектнымі асаблівасцямі лексікі, а таксама ўплывам кантактных моў: *зуб з 'еў* – *зубы з'еў*, *няпоўныя вочы* – *няпоўнае вока*, *духі вон* – *дух вон*, *як мыш на крупу* – *як мыш на крупы*.

Склонавыя формы назоўнікавага кампанента ў фразеалагічна-марфалагічных дыялектызмах абазначаны іншымі, чым у літаратурнай мове, канчаткамі, выкарыстанне іх выклікана перш за ўсё марфалагічнай сістэмай дыялекту, якой уласцівы спецыфічны набор флексійных марфем: *на тандэта*, *акуні вудзіць*, *абіваць баке*, *як вока ў лобі*, *носу не ўбіць*, *на край света*.

Асаблівасці кампанента-прыметніка ў фразеалагічна-марфалагічных дыялектызмах вызначаюцца марфалагічнай сістэмай гаворак у флексійным абазначэнні яго склонавых форм: *на скору руку*, *як горка рэдзька*. Родавыя і лікавыя змяненні формы прыметнікавага кампанента вымагаюцца адпаведнымі змяненнямі граматычна галоўнага кампанента: *на горка яблыка* – *на горкі яблык*, *цыганскія поты* – *цыганскі пот*.

Фразеалагізмы, дыялектны характар якіх выяўляецца праз дзеяслоўны кампанент, адрозніваюцца ад літаратурных: 1) рэгіянальнымі фарматывамі гэтага кампанента: *мала не будзіць*, *хоць вады напіса*, *чорт нося*; 2) агульнамоўнымі канчаткамі і формамі кампанента ў межах адной граматычнай парадэгмы. Сярод адрозненняў другога тыпу найбольш пашыранымі з'яўляюцца наступныя: а) зваротная – незваротная форма (*галавой налажыцца* – *галавой налажыць*, *і кот не валяўся* – *і кот не валяў*); б) інфінітыў – форма 2 асобы будучага простага часу (*да Масквы ракам не пераставіць* – *да Масквы ракам не пераставіш*, *на валовой скуры не спісаць* – *на валовой скуры не спішаш*); в) розныя часавыя формы (*дзе наша не прападае* – *дзе наша не прападала*, *дзе сеў там і злезеш* – *дзе сядзеш там і злезеш*); г) неаднолькавае флексійнае афармленне заадагнага ладу, розныя ладавыя суадносіны (*хоць выкруці* – *хоць выкручвай*, *на валовой скуры не спісаў бы* – *на валовой скуры не спішаш*); д) разыходжанні ў формах ліку (*чорт*

жэніцца – чэрці жэняцца, *шарык за ролік зайшоў* – шарыкі за роlíкі зайшлі).

4. Фразеалагічна-сіntaxічныя дыялектызмы ілюструюць змяненне сіntaxічнай структуры фразеалагізма: *чуць на свет* – чуць свет. Наяўнасць іх – вынік сіntaxічнай варыянтнасці фразеалагізмаў.

Істотным паказчыкам дыялектнага і літаратурнага сіntaxічных варыянтаў фразеалагізма з'яўляецца адзінства іх семантыкі і спалучальнасці. Пры адсутнасці такіх характарыстык гаворку трэба весці не пра варыянты, а пра асобныя фразеалагізмы.

Дыялектныя сіntaxічныя змяненні назіраюцца часцей у тых фразеалагізмах, што маюць структуру словазлучэння, г.зн. пабудаваны па правілах падпарадкавальнай сувязі кампанентаў. Сіntaxічныя разыходжанні фразеалагізмаў з падпарадкавальнай сувязю кіравання ці склонавага прымыкання размяркоўваюцца наступным чынам: а) несупадзенне склонавай формы залежнага кампанента (*біць языком аб зубы* – біць язык аб зубы, *брыдзіць свет* – брыдзіць светам); б) несупадзенне склонавай формы залежнага кампанента і прыназоўніка (*пайсці да галавы па розум* – пайсці ў галаву па розум, *плячысты ў жываце* – плячысты на жывот); в) наяўнасць і адсутнасць прыназоўніка пры супадзенні граматычнай формы залежнага кампанента (*ад'яда ад сэрца* – ад'яда сэрца, *крануцца розуму* – крануцца з розуму); г) наяўнасць і адсутнасць прыназоўніка пры несупадзенні граматычнай формы залежнага кампанента (*вочы ў кол паставіць* – вочы калом паставіць, *лезці раней бацькі ў пекла* – лезці раней за бацьку ў пекла); д) несупадзенне прыназоўнікаў (*выцягнуцца на нітку* – выцягнуцца ў нітку, *не чуць ног перад сабой* – не чуць ног пад сабой).

У фразеалагізмах з сувязю дапасавання асноўных граматычных пераўтварэнні зыходзяць ад граматычна галоўнага кампанента-назоўніка, да якога прыпадабняецца залежны азначальны кампанент (*не на сваіх нагах* – не сваімі нагамі, *па свіных галасах* – у свіныя галасы, *поўнай губой* – на поўную губу).

У фразеалагізмах са структурай сказа назіраюцца выпадкі сіntaxічнай трансфармацыі, якая закранае кампаненты, суадносныя з галоўнымі або з даданымі членамі (*як вада змыла* – як вадой змыла, *як рак за гарой свісне* – як рак на гары свісне).

Фразеалагічна-сіntaxічныя дыялектызмы са структурай спалучэння слоў (у іх нельга вызначыць граматычна галоўны і граматычна залежны кампаненты) выяўляюць такія сіntaxічныя

асабліваасці: а) іншую злучнікавую ці бяззлучнікавую сувязь кампанентаў, іншыя сродкі (злучнікі) яе рэалізацыі (*без роду без плоду* – ні роду ні плоду, *ці кіем ці палкай* – не кіем дык (то) палкай); б) іншыя склонавыя і прыназоўнікава-склонавыя формы кампанентаў (*ні да ладу ні да складу* – ні ў лад ні ў склад, *фігай ні да носа* – без фігі ні да носа).

Сінтаксічныя асабліваасці агульнанароднага фразеалагізма ў гаворках могуць быць звязаны з парадкам размяшчэння яго кампанентаў. Дыялектна-літаратурныя несупадзенні назіраюцца ў фразеалагізмах са стандартным парадкам кампанентаў: *з квасу на хлеб* – з хлеба на квас, *пень цераз калоду* – цераз пень калоду, *хваробы з трасцаю* – трасцу з хваробаю.

5. Фразеалагічна-лексічныя дыялектызмы, захоўваючы адзінства значэння, адрозніваюцца ад літаратурных эквівалентаў асобнымі словамі-кампанентамі. Звычайна не супадае адзін (*рукі апалі* – рукі апусціліся), радзей – два кампаненты (*варонам фігі паказваць* – вераб’ям дулі паказваць). У адзінкавых выпадках кампаненты суадносяцца як слова і аналітычная канструкцыя (*жывот прысох да хрыбятняй косці* – живот прысох да хрыбетніка).

У дыялектна-літаратурныя варыянтныя адносіны ўступаюць фразеалагізмы двух тыпаў: а) якія на літаратурным узроўні не набылі лексічнай варыянтнасці – іх разнавіднасці сустракаюцца толькі ў гаворках (*рак на языку не спячэцца* – жаба на языку не спячэцца); б) якія ў літаратурнай мове маюць два ці больш варыянтаў – працяг іх варыянтнасці выяўляецца і ў дыялекце (*выйсці (вытасці) з галавы* – вылецець (выскачыць) з галавы). Варыянтны рад ствараюць найперш фразеалагічныя адзінствы, радзей вар’іруюцца кампаненты нематываванага фразеалагізмаў. Некаторыя фразеалагізмы характарызуюцца значнай варыянтаўтваральнай актыўнасцю. Іх варыянтны рад можа налічваць каля дзесятка адзінак. У цэлым варыянтнасць фразеалогіі гаворак багацейшая за варыянтнасць літаратурнай фразеалогіі.

Існаванне фразеалагічна-лексічных дыялектызмаў абумоўлена: 1) незалежным, паралельным развіццём тыпалагічна падобных выразаў (*на адзін глэм (глык)* – на адзін зуб (гам)); 2) утварэннем адменніка на аснове аднаго інварыянта; пры гэтым назіраюцца два віды замены лексічных кампанентаў: ненаўмысная, выкліканая сістэмнымі магчымасцямі лексікі (*зачапляць за жывое* – закранаць за жывое), і наўмысная, мэта якой – ажыўленне вобразнай асновы, узмацненне эмацыянальна-экспрэсійнай (звычайна адмоўнай)

афарбоўкі фразеалагізма (*уваліць (уварнуць) у косці* – даць у косці); 3) уздзеяннем дыялектнай лексічнай нормы (*жуйку жавачь* – жвачку жавачь); 4) уплывам іншамоўных сістэм (*як курыца пазурамі* – як курыца лапай, *на вес золата* – на вагу золата, *даць фэ́ру* – даць жару); 5) працэсамі нераўнамернай архаізацыі лексікі ў дыялектнай і літаратурнай мовах (*глузды адсохлі* – мазгі адсохлі); 6) кантамінаваным зліццём элементаў двух фразеалагізмаў (*дацца ў косці* = дацца ў знакі + уесціся ў косці).

Кампаненты фразеалагічна-лексічных дыялектызмаў і іх літаратурных адпаведнікаў на ўзроўні слоў свабоднага ўжывання выяўляюць такія сэнсавыя адносіны: 1) маюць сінанімічныя значэнні (*замаўляць зубы* – загаворваць зубы); 2) належаць да аднаго семантычнага поля (*як на шпільках* – як на іголках); 3) не маюць сінанімічнай блізкасці ці тэматычнага адзінства, іх збліжэнне грунтуецца на асацыятыўных сувязях (*як у бубен бубнець* – як у бубен біць); 4) уступаюць у рода-відавья (гіпера-гіпанімічныя) сэнсавыя адносіны (*і мязенцам не паварушыць* – і пальцам не паварушыць); 5) з’яўляюцца элементамі сінекдахічнай замены назвы цэлага назвай часткі ці наадварот: *зрэнкі на лоб лезуць* – вочы на лоб лезуць; 6) звязаны паводле метанімічных працэсаў, калі словы збліжаюцца па сумежнасці названых імі прадметаў (*з адной мукі* – з аднаго цеста). З шасці паказаных вышэй тыпаў адносін паміж фразеалагічнымі кампанентамі найбольш пашыраны два першыя, яны выяўлены ў 80 % фразеалагічна-лексічных дыялектызмаў.

Варыянтныя кампаненты фразеалагізмаў суадносяцца з рознымі часцінамі мовы, аднак пераважаюць назоўнікавыя і дзеяслоўныя кампаненты: яны ўдзельнічаюць ва ўтварэнні 88 % фразеалагічна-лексічных дыялектызмаў. Варыянтаўтваральнай прадуктыўнасцю характарызуюцца высокачастотныя словы, якія з’яўляюцца традыцыйнымі, вядомымі з даўніх часоў. Сярод назоўнікаў гэта саматызмы, назвы жывёл, раслін, прадуктаў харчавання, хвароб, адзення, мер, прадметаў, рэчаў, рэчываў, прыладаў, прыстасаванняў і інш.

6. Канструкцыйна-колькасныя фразеалагічныя дыялектызмы – гэта выразы, якія бытуюць на пэўнай тэрыторыі і адрозніваюцца ад літаратурных фразеалагізмаў пры тоеснасці значэння колькасцю кампанентаў. Неаднолькавая колькасць кампанентаў вызначае і адрозненні сінтаксічнай канструкцыі, мадэлі фразеалагізма: *як языком злізала* – як карова языком злізала, *сушыць зубы на сонцы* – сушыць зубы.

Фразеалагізмы з пункту гледжання часовай іерархіі іх канструкцыйна-колькасных варыянтаў можна падзяліць на тры тыпы: а) у якіх абодва варыянты ўзніклі адначасова; б) у якіх першасным выступае «даўжэйшы» варыянт; в) у якіх першасным з'яўляецца варыянт з меншай колькасцю кампанентаў.

Фразеалагізмы першага тыпу з моманту свайго зараджэння набываюць рэальныя або патэнцыяльныя магчымасці ўжывацца ў поўным і няпоўным выглядзе. Адзін з кампанентаў такіх фразеалагізмаў з'яўляецца факультатыўным, наяўнасць ці адсутнасць якога ніякім чынам не ўплывае на вобразнае і рэальнае значэнне фразеалагізма. Пад рэгулярную факультатыўнасць падпадае канкрэтная група слоў. Гэта пераважна лічэбнік *адзін*, займеннікі *сам*, *самы*, *свой*, *сябе*, *той*, *ты*, *увесь*, прыметнікі, якія маюць у сваёй семантыцы колькасны элемент (цэлы, апошні і інш.), ці іншыя кампаненты, верагоднасць якіх матывуецца індывідуальнай вобразнасцю фразеалагізма: <адзін> *вечер у галаве*, *цягнуць* <апошнія> *жылы*, *адрэзаная* <ад бохана> *луста*.

З'ява факультатыўнасці кампанентаў фразеалагізмаў у дыялектах і ў літаратурнай мове праяўляецца аднолькавым чынам. Назіраюцца толькі нязначныя адрозненні інвентарызацыйнага характару, калі ў літаратурнай мове не ўсе пазіцыі варыянтнай парадыгмы фразеалагізма бываюць запоўненымі. Дыялектны варыянт дыялектызмам называецца ў пэўнай ступені ўмоўна, толькі на той падставе, што ён не выяўлены ў літаратурнай мове. У любы час ён можа стаць і літаратурным, прычым не столькі коштам запызчвання з гаворак, колькі праз рэалізацыю ўласнафразеалагічнага патэнцыялу.

Фразеалагізмы другога тыпу колькасную варыянтнасць развілі ў выніку скарачэння свайго кампанентнага складу. Неабходна адзначыць агульную для дыялектаў і літаратурнай мовы тэндэнцыю ўдасканалення знешняй формы фразеалагізма праз скарачэнне. Прыярытэтная роля ў вызваленні ад другарадных кампанентаў належыць літаратурнай фразеалогіі. Фразеалогія гаворак побач з абноўленымі формамі можа захоўваць розныя ранейшыя варыянты, нават сінтаксічныя канструкцыі на стадыі іх фразеалагізацыі. Чым большы аб'ём фразеалагізма, тым хутчэй ён паддаецца скарачэнню. Апускацца можа не толькі асобнае слова, але і цэлы сінтаксічны фрагмент. У асноўным жа скарачаюцца найменш важкія ў сэнсавым плане кампаненты, гэта злучнік *як*, часціцы *аж*, і, словы *быццам*, *відаць*, *хіба*, *мусіць*,

ці і інш.: <як> *раз плюнуць*, <аж> *гарыць у руках*, <і> *лыка не вяжа*, <хіба> *з неба зваліўся*. Колькасныя змяненні могуць адбывацца і ў фразеалагізмах, якія, здавалася б, дасягнулі аптымальнай структуры, што выклікана прынцыпам моўнай эканоміі. Некаторыя фразеалагізмы скарачаюцца на той падставе, што ў іх склад уваходзіць вульгарнае слова, не адпаведнае эстэтычнай норме: *язык <...> паляцець можа*. Тым больш падобныя змяненні ўласцівы фразеалагізмам, якія пранікаюць ці праніклі ў літаратурную мову: *без мыла <...> лезці*.

Канструкцыйна-колькасныя фразеалагічныя дыялектызмы, звязаныя з працэсамі скарачэння, паводле наяўнасці – адсутнасці аднаго з кампанентаў (генетычна паўназначнага слова) падзяляюцца на дзве групы: 1) якія ў параўнанні з літаратурнымі адпаведнікамі набылі скарачаны выгляд (*вочы пазычыць* – у сабакі вочы пазычыць); 2) якія, наадварот, маюць поўную форму, у той час як літаратурны адпаведнік функцыянуе толькі ў скарачаным выглядзе: *нага за нагу чапляецца* – нага за нагу.

Фразеалагізмы трэцяга тыпу ілюструюць працэс разгортвання сваёй знешняй формы. Ускладняцца дадатковым лексічным матэрыялам могуць або асобныя часткі фразеалагізма (ад варот паварот – *ад чужых варот правы паварот*), або фразеалагізм цалкам (ні рыба ні мяса – *ні рыба ні мяса, а чарвівы грыб*).

Часцей разгортваецца ўвесь фразеалагізм: асобным словам, прыназоўнікава-назоўнікавай формай, словазлучэннем, прэдыкатыўнай канструкцыяй і інш. Дадатковая частка звязваецца з асноўнай пры дапамозе злучнікаў ці бяззлучнікавай сувязю. Найбольш прадуктыўнай выступае злучнікавая сувязь, злучальная ці падпарадкавальная.

Злучальная сувязь ажыццяўляецца праз злучальныя злучнікі, з якіх пераважнай актыўнасцю вызначаецца спалучальны злучнік *і* (*ды, дыі, да, а*): *валасы дыбам сталі – валасы дыбам сталі ды вушы звялі, сем бочак арыштантаў – сем бочак арыштантаў і ўсе няпоўныя*. Абодва кампаненты бінарнай канструкцыі могуць мець аднатыповую структуру: *свет не бачыў – свет не бачыў і людзі не чулі*. Злучнік *і*, ужываючыся пры кожнай частцы фразеалагізма, выступае як паўторны: *чорт не брат – і чорт не брат і свіння не сястра*. Адзіночны злучнік *і* далучанай часткі ўключаецца ў ланцужок паўторнага злучніка, калі апошні ёсць у зыходным варыянце, а фразеалагізм набывае трохчленную структуру: *і хочацца і колецца – і хочацца і колецца і мамка не вяліць*.

Падобным чынам функцыянуе і паўторны злучнік *ні – ні*, калі двухчленная фразеалагічная канструкцыя дапаўняецца яшчэ адной часткай: *ні да танца ні да ружанца – ні да танца ні да ружанца ні свенты Божа спеваць*. Часам адбываецца спалучэнне гэтага злучніка з адзіночным злучнікам *і*, які, звязваючы апошні структурны кампанент з папярэднім, узмацняе сінтаксічную завершанасць фразеалагізма, пабудаванага па структуры аднародных членаў сказа: *ні сват ні брат – ні сват ні брат і ні хроснік*.

Сярод злучальных больш-менш рэгулярна выкарыстоўваецца яшчэ і супраціўны злучнік *а*. Далучаная пры дапамозе яго частка ўносіць у вобразную аснову элемент адмаўлення, неадпаведнасці, супрацьпастаўлення, кантрасту, і гэтым самым узмацняецца эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка фразеалагізма: адзін Бог ведае – *адзін Бог ведае, а не мы грэшныя*, ні тое ні сёе – *ні тое ні сёе, а звычайнае*.

З дапамогай падпарадкавальнай сувязі фразеалагізм разгортваецца сінтаксічнай канструкцыяй, якая мае структуру даданага сказа (даданай часткі). Часцей выкарыстоўваецца даданая параўнальная частка, у ролі якой можа выступаць і кампаратыўны фразеалагізм: *малоць языком – малоць языком як сабака (сука) хвостом*. Сустрэкаюцца фразеалагізмы, ускладненыя даданай акалічнаснай часткай з граматычным значэннем умовы: *раз плюнуць – раз плюнуць калі сліна ёсць*. Даданыя часткі з іншымі граматычнымі значэннямі (напрыклад, прасторавым, часавым, мэтавым, азначальным) заўважаны ў адзінкавых фразеалагізмах: *супраць ліха на ўзгорачку – проці ліха на ўзгорачку дзе пень на калоду брэша*, (пайсці) у свет – (пайсці) у свет дзе людзей нет.

Значнае месца пры колькасным павелічэнні кампанентаў належыць бяззлучнікавай сувязі. Яна аб'ядноўвае аднафункцыянальныя і рознафункцыянальныя сінтаксічныя часткі. Аднафункцыянальныя часткі не звязаны адносінамі дэтэрмінацыі, другая з іх звычайна выступае поўным структурным дублікатам зыходнай: *на пень брахаць – на пень брахаць на калоду тукаць*. Незакрытая структура фразеалагізмаў гэтага тыпу дае магчымасць далейшага іх разгортвання ў больш складаныя, трохчленныя адзінкі: *кату па пяту – кату па пяту пчале па крыле сабаку па хвост*, *соль у вочы – соль у вочы дзяркач у зубы таўкач у плечы*. Рознафункцыянальныя часткі з'яўляюцца нераўнапраўнымі, узаемаабумоўленымі: *няма дурных – няма дурных усе пажаніліся*, *папраў казе хвост – папраў казе хвост у яе набаку*.

Тэндэнцыя да павелічэння колькасці кампанентаў стымулююцца імкненнем узмацніць экспрэсію, неабходнасцю актуалізаваць, удакладніць унутраную форму фразеалагізма.

7. Фразеалагічна-семантычныя дыялектызмы пры фармальным супадзенні з літаратурнымі адзінкамі параўнання адрозніваюцца ад іх адценнямі значэння, значэннямі, аб'ёмам значэнняў.

Паказчыкамі адценняў значэння выступаюць асобныя семы, якасныя і колькасныя суадносіны якіх надаюць дыялектнаму значэнню пэўную адметнасць: *дух забівае* 'цяжка дыхаецца ад празмернай фізічнай нагрузкі' – 'цяжка дыхаецца ад хвалявання, перажывання' (пры параўнанні першым даецца дыялектнае, другім – літаратурнае значэнне), *сушыць зубы* 'смяцца, рагатаць часта без прычыны' – 'смяцца, рагатаць'.

Тыповым праяўленнем семантычных адрозненняў выступаюць неаднолькавыя значэнні фразеалагізма ў дыялекце і літаратурнай мове: *жывот на нос лезе* 'хто-н. вельмі тоўсты, пузаты' – 'хто-н. у стане цяжарнасці'. Асобныя фразеалагізмы развілі значэнні супрацьлеглага зместу: *як рублём падарыў* 'нядобразычліва, злосна (паглядзеў на каго-н.)' – 'вельмі ласкава, прыхільна, добразычліва'.

Звычайна той самы фразеалагізм у літаратурнай мове мае большую колькасць значэнняў, чым у канкрэтнай гаворцы. Калі ж браць дыялектную мову ў цэлым, то полісемія ў ёй багацейшая за кошт сумарнай колькасці фразеалагічна-семантычных дыялектызмаў са шматлікіх рэгіёнаў Беларусі.

У полісемічных фразеалагізмаў, як правіла, адно значэнне бывае агульнаўжывальным і супадае з літаратурным, а іншыя з'яўляюцца дыялектнымі. Часам усе значэнні фразеалагічна-семантычнага дыялектызма ў канкрэтнай гаворцы маюць дыялектны характар.

Некаторыя фразеалагічна-семантычныя дыялектызмы суадносяцца з паняццямі, якія ў фразеалагічнай сістэме літаратурнай мовы не былі актуалізаваны або падвергліся архаізацыі і таму не атрымалі моўнага абзначэння. Такія фразеалагізмы маюць непаўторную пазнавальна-інфармацыйную каштоўнасць, выступаюць незаменнымі сродкамі фразеалагічнага адлюстравання з'яў рэчаіснасці. Так, гаворкі захавалі ўстарэлае для літаратурнай мовы значэнне 'вельмі дружна, у поўнай згодзе' фразеалагізма *адным духам*, на аснове якога ўтварылася прыслоўе адзінадушна: *Та, бало, грызьліся, як сабакі, а цяпер жывуць адным духам*. Бершты Шчуч.;

Іх і вадой ні разальеш, яны адным духам столькі гадоў пражылі. Галынка Зэльв. Страчанымі для літаратурнай мовы з'яўляюцца значэнні і наступных фразеалагізмаў: *мець на воку* 'сачыць, назіраць, трымаць пад наглядом каго-н.', *на самае горла* 'сытна, уволю (наесціся)', *хвастом накрыцца* 'ўпасці мёртвым, забітым (пра звера пасля стрэлу паляўнічага)', *як з неба спаў* 'у самы час прыйшоў', *як піць даць* 'вельмі лёгка, хутка (зрабіць што-н.)'.

Дыялектны і агульнаўжывальны семантычныя варыянты выступаюць значэннямі аднаго полісемічнага фразеалагізма. Існуе некалькі шляхоў і спосабаў семантычнай дэрывацыі фразеалагізмаў:

а. Паўторная метафарызацыя свабоднага словазлучэння, на аснове якога ўтварыўся фразеалагізм з першым значэннем. Напрыклад, выраз *падняць вочы* з агульнаўжывальнай семемай 'глянуць на каго-н., на што-н.' развіў у гаворках яшчэ адно значэнне 'акрыяць, павесялец (пасля хваробы)'. Фарміраванне яго зусім не звязана з першым значэннем, абодва яны не знаходзяцца паміж сабой у адносінах ўтваральнага і вытворнага, таму што ўзніклі паралельна, на аснове пачарговага метафарычнага пераасэнсавання таго самага словазлучэння.

б. Утварэнне новага значэння шляхам пераносу назвы на іншыя з'явы рэчаіснасці, параўн.: *курыная слепата* 'хвароба вачэй' – 'чалавек, які не бачыць, не заўважае чаго-н.'; *сваім ходам* 'пешшу (ісці)' – 'самастойна, выкарыстоўваючы свае магчымасці, на сваім транспарце (ісці, ехаць, дабірацца)'.

в. Развіццё значэння шляхам змянення сінтаксічнай функцыі фразеалагізма. Рэгулярнае ўжыванне фразеалагізма ў іншай сінтаксічнай функцыі прыводзіць да ўтварэння катэгарыяльнай полісеміі: *кату на адзін зуб* 'вельмі мала (ежы)' і 'вельмі малы (кавалак, порцыя ежы)' (першае значэнне – адвербіяльнае, другое – ад'ектыўнае).

г. Утварэнне значэння праз змяненне спалучальнасці фразеалагізма са словамі кантэксту. Гэта датычыць перш за ўсё валентна абмежаваных прыслоўных фразеалагізмаў, якія рэалізуюць сваё значэнне толькі з пэўнымі словамі-суправаджальнікамі. Як толькі фразеалагізм падобнага тыпу пачынае спалучацца са словамі іншай семантычнай групы, то набывае новае значэнне: *як дым* (пагода) 'выдатная, цудоўная' – (ісці, бегчы) 'вельмі хутка', (расці, развівацца) 'вельмі добра, спорна', (сляпы) 'зусім', (лезці) 'назойліва'.

Развіццё фразеалагічна-семантычных дыялектызмаў можа быць звязана не толькі з полісеміяй, але і з аманіміяй. Працэсы полісемантызацыі і аманімізацыі па сваёй сутнасці з'яўляюцца агульнымі для дыялектнай і літаратурнай фразеалогіі. Заўважаюцца толькі некаторыя асаблівасці развіцця семантыкі фразеалагізмаў у дыялектнай мове. Некадыфікаванасць дыялектнай нормы, выключна вусны характар дыялектнага маўлення надае большую рухомасць, пэўную дыфузнасць фразеалагічнаму значэнню. Гэта прыводзіць да ўтварэння аказіянальных семантычных варыянтаў: *біць у званы* 'пляткарыць, распускаць плёткі', *даць пытлю* 'кінуцца наўцёкі, імкліва ўцякаць'. Нярэдка адбываецца «міграцыя», пранікненне значэння аднаго фразеалагізма ў другі, падобны да першага кампанентным складам: *адным духам* 'невядома чым, нічога не еўшы (жыць)' (параўн. *святым духам*). Дыялектнай асаблівасцю з'яўляецца і тое, што новае значэнне можа ўтварацца на аснове семантычнай актуалізацыі аднаго з кампанентаў фразеалагізма: *ветрам падшыты* 'легкадумны, пусты, ветраны', *зводзіць са свету* 'падманваць, хлусіць, гаварыць няпраўду'.

8. Уласнафразеалагічныя дыялектызмы супрацьстаяць іншым тыпам фразеалагічных дыялектызмаў, што ўступаюць з літаратурнымі адпаведнікамі ў варыянтныя адносіны, бо вызначаюцца непаўторнасцю ўнутранай формы, своеасаблівасцю структурна-кампанентнага складу.

Пры вызначэнні ўласнафразеалагічных дыялектызмаў пад увагу бяруцца наступныя адносіны дыялектна-літаратурных адпаведнікаў: 1) тоеснасць (сінанімічнасць) значэнняў (*праз чужыя вочы на свет глядзець* – жыць чужым розумам 'не мець самастойнай думкі, прытрымлівацца чужых поглядаў'); 2) не-супадзенне ўнутранай формы (*мёд з малаком* – кроў з малаком); 3) прыналежнасць да аднаго граматычнага разраду (назоўнікавыя: *воўчае горла* – зямля ненаедная; дзеяслоўныя: *дастаць з губ* – сарваць з языка); 4) аднолькавыя спалучальныя магчымасці (*як салаўю свісток* (патрэбны) – (патрэбны) як у мосце дзірка). Адно ўласнафразеалагічныя дыялектызмы з'яўляюцца эквівалентнымі, абазначаюць паняцці, якія ў літаратурнай мове перадаюцца іншымі фразеалагізмамі, другія не маюць літаратурных эквівалентаў.

Эквівалентныя ўласнафразеалагічныя дыялектызмы выражаюць самыя розныя колькасныя суадносіны з літаратурнымі адпаведнікамі. Сустрэкаюцца мінімальныя пары, у якіх з абодвух бакоў у наяўнасці толькі па адным фразеалагізме. Нярэдка дыялек-

тызму адпавядае некалькі літаратурных выказаў. Ёсць паралелі і адваротнага характару. Аднак часцей і ў дыялектнай, і ў літаратурнай мовах тое самае паняцце перадаецца некалькімі сінанімічнымі фразеалагізмамі: *служка ў лапцях, спадручная сякерка* – старшы куды пашлюць, хто куды пашле. Багатымі і разнастайнымі з’яўляюцца групы фразеалагізмаў, звязаных з характарыстыкай чалавека. Для абслугоўвання розных сфер чалавечага быцця ў беларускай дыялектнай мове існуе вялікая колькасць не асвоеных літаратурнай мовай уласнафразеалагічных дыялектызмаў.

Параўнанне дыялектных і літаратурных фразеалагізмаў адной семантычнай групы паказвае, што ў ёй дыялектызмы з розных гаворак амаль заўсёды колькасна пераважаюць над літаратурнымі адзінкамі. Для абзначэння некаторых паняццяў колькасць фразеалагічных дыялектызмаў у шмат разоў большая. У гэтым выпадку можна гаварыць пра дыялектны характар самой семантычнай мадэлі ў межах нацыянальнай фразеалогіі. Яскравым прыкладам з’яўляецца паняцце ‘кепскі чалавек’, рэалізаванае экспрэсіўнымі выразамі, якія ў фалькларыстыцы атрымалі назву «абзыванні». У дыялекталагічных крыніцах зафіксавана больш за 100 фразеалагізмаў такога тыпу, напрыклад: *гадасць паршывая, жаба карэлая, казёл някуты, перагрызак сабачы, сабача печань, свіння няскрэбаная, чортаў дух, чортаў кум*.

Шматлікасць эквівалентных уласнафразеалагічных дыялектызмаў дазваляе гаварыць аб вялікай фразеаўтваральнай актыўнасці дыялектнай мовы. Узбагачэнне сінанімічных радоў эквівалентных фразеалагізмаў выклікана не патрэбамі намінацыі. Можна вылучыць тры асноўныя прычыны ўтварэння фразеалагізмаў: 1) імкненне абазначыць і ахарактарызаваць той самы прадмет нетрадыцыйнымі сродкамі; 2) імкненне замяніць словы і выразы, якія абуджаюць непрыемныя ці непажаданыя ўяўленні і асацыяцыі, эўфемічнымі спалучэннямі; 3) імкненне замяніць натуральнае абазначэнне прадмета экспрэсіўна зніжаным, дысфемічным. Абсалютная большасць фразеалагічных утварэнняў дыктуецца першай прычынай. Жывая дыялектная мова знаходзіцца ў няспынным руху, выяўляе тэндэнцыю да абнаўлення сваіх рэсурсаў.

Безэквівалентныя ўласнафразеалагічныя дыялектызмы можна падзяліць на суб’ектныя і аб’ектныя. Першыя маюць антрапацэнтрычную накіраванасць, другія семантычна накіраваны на прадметы і з’явы, якія існуюць па-за чалавекам і незалежна ад чалавека.

Безэквівалентныя ўласнафразеалагічныя дыялектызмы з суб'ектным значэннем складаюць адносна невялікую частку ўсёй суб'ектнай дыялектнай фразеалогіі. Як правіла, яны з'яўляюцца адзінкавымі, пазбаўленымі сінанімічных адносін з іншымі выразамі: *знайсці грыба* 'стукнуцца нагою (аб камень, аб корань, палку ці інш.)', *колы заскварыць* 'трапіць пад аўтамабіль ці іншы транспарт'. Толькі нямногія фразеалагізмы на міждыялектным узроўні можна аб'яднаць у сінанімічны рады, колькасны склад якіх бывае невялікім – ад дзвюх да некалькіх адзінак.

Спецыфіка безэквівалентных суб'ектных уласнафразеалагічных дыялектызмаў нярэдка заключаецца ў тым, што яны называюць з'явы менш значныя, другарадныя, нерэгулярныя: *салёнікі студзіць* 'чалавацца', *смерць у вочы глянула* 'каго-н. сутаргава страсянула'. Адзінкавыя фразеалагічныя найменняў можа быць выклікана этнаграфічнымі рэаліямі, звязанымі з асаблівасцямі мясцовага быту, матэрыяльнай і духоўнай культуры, працоўных працэсаў, абрадавых дзеянняў і інш.: *сопуху цалаваць* 'сядзець на печы каля коміна'. Семантычная непаўторнасць уласнафразеалагічнага дыялектызма часта зыходзіць ад таго, што ён мае вузейшае, больш канкрэтнае значэнне, чым літаратурная адзінка параўнання: (дажыць, даседзець) *да сівой касы* 'пастарэць у дзеўках' – *да сівых валасоў* 'да старэчага ўзросту, да глыбокай старасці'.

Безэквівалентныя ўласнафразеалагічныя дыялектызмы з аб'ектным значэннем адносна нешматлікія, але яны значна пераўзыходзяць аб'ектную фразеалогію літаратурнай мовы і колькасна, і тэматычнай разгалінаванасцю.

Калі у сферы лексікі безэквівалентнасць лексічных дыялектызмаў часта выклікана з'явамі этнаграфічнага характару, асаблівасцямі быту, матэрыяльнай і духоўнай культуры рэгіёну, то ў сферы фразеалогіі этнаграфічны фактар развіцця дыялектнай семантыкі вельмі нязначны. Безэквівалентныя ўласнафразеалагічныя дыялектызмы звычайна адпавядаюць рэаліям агульнавядомым, распаўсюджаным якіх не абмежавана пэўнай тэрыторыяй. Адсутнасць адпаведных ім фразеалагізмаў у літаратурнай мове тлумачыцца найперш станам развіцця літаратурнай фразеалогіі на пэўным гістарычным адрэзку, а таксама спецыфікай дыялектнай фразеалогіі ў межах адной нацыянальнай мовы.

Можна вылучыць найбольш тыповыя тэматычныя групы безэквівалентнай аб'ектнай фразеалогіі: 1) сельскагаспадарчая (*аж вока рве* 'вельмі яркая, сакаўная (зеляніна, руны)');

2) метэаралагічная (*Бог палаткі змёў* ‘выпаў апошні снег’);
 3) прадметна-бытавая (*хоць бацьку роднага рэж* ‘зусім тупы, ненавостраны (нож)’). Многія безэквівалентныя дыялектызмы маюць валентна абмежаванае значэнне меры і ступені, колькасці, часу, якое рэалізуецца толькі пры пэўных словах-суправаджальніках: (водкі) *на калодкі*, (праўда) *як вош кашляе*, (набудзе) *як у сабакі кілбаса на шыі*.

9. Камбінаваныя фразеалагічныя дыялектызмы спалучаюць у сабе асаблівасці некалькіх тыпаў. Напрыклад, дыялектызм *пальцы ў зубы не кладзі* адрозніваецца ад літаратурнага адпаведніка *палец у рот не кладзі* і марфалагічнай формай кампанента (*пальцы – палец*), і асобным кампанентам (*зубы – рот*), з’яўляючыся адначасова і фразеалагічна-марфалагічным, і фразеалагічна-лексічным дыялектызмам.

Можна вылучыць дзесяткі камбінацый, у якіх канцэнтруюцца ўласцівасці двух, трох, радзей чатырох відаў дыялектызмаў. Не ўсе фразеалагічныя дыялектызмы знаходзяць сваё праяўленне ў групах камбінацый. Так, уласнафразеалагічныя і фразеалагічна-семантычныя дыялектызмы з-за сваёй спецыфікі не могуць перасякацца з іншымі дыялектызмамі.

Дыялектная фразеалогія Гродзеншчыны даследавана і з боку яе лексічнага складу.

Найбольш прадуктыўна пры ўтварэнні фразеалагізмаў выкарыстоўваецца агульнаўжывальная лексіка. Прыкладна 80 % дыялектных фразеалагізмаў складаюцца цалкам з агульнанародных слоў. Тэрэтычна любое паўназначнае слова можа рэалізавацца ў якасці фразеалагічнага кампанента, аднак на практыцы далёка не ўсе агульнанародныя словы аднолькава выкарыстоўваюцца ў фразеалагізмах. З экстралінгвістычнага боку фразеаўтваральная прадуктыўнасць слова залежыць ад актуальнасці абазначанай ім з’явы. Перавагу маюць групы канкрэтных назоўнікаў, якія абазначаюць часткі цела чалавека і матэрыяльныя аб’екты, нешматлікімі з’яўляюцца асабовыя і абстрактныя назоўнікі. Тлумачыцца гэта механізмам стварэння вобразнасці, якая выступае асновай фарміравання і жыцця фразеалагізмаў. «Сіла вобраза – у яго канкрэтнасці» (В.М.Макіенка). Фразеалагізмы маюць пераважна антрапацэнтрычную адрасаванасць і фарміруюцца праз вобразныя пераносы з нечалавечых сфер – свету жывёл, раслін, бытавых, географічных аб’ектаў і інш. Зразумела, і колькасць слоў, адпаведных гэтым сферам, пераважае ў кампанентным складзе фразеалагізмаў.

Абслугоўваюцца фразеалагізмы звычайна традыцыйнымі словамі. Ядро фразеалагічных кампанентаў утвараюць лексічныя адзінкі, якія складаюць аснову слоўніка беларускай нацыянальнай мовы. Фразеаўтваральныя магчымасці слова залежаць ад месца яго ў адносінах да цэнтра лексічна-семантычнай групы (ЛСГ). Найбольшая фразеаўтваральная прадуктыўнасць у тых слоў, якія з'яўляюцца дамінантай ЛСГ. Актыўна праяўляюць сябе пры ўтварэнні фразеалагізмаў мнагазначныя словы, напрыклад: *душа, зямля, свет, браць, ведаць, даць, ісці, насіць*. Высокай фразеаўтваральнай прадуктыўнасцю характарызуюцца словы, надзеленыя сімвалічным значэннем. Фразеаўтваральны патэнцыял слова павялічваецца і з узростам частотнасці яго выкарыстання.

Лексіка абмежаванага выкарыстання – гэта лексічныя дыялектызмы (і спрадвечнабеларускія, і запазычаныя, якія не атрымалі агульнанароднага пашырэння), словы пасіўнага ўжывання, а таксама кампаненты, што не ўжываюцца па-за межамі фразеалагізмаў. Як фразеаўтваральны сродак яна значна ўступае ў колькасных адносінах агульнаўжывальнай лексіцы, сустракаецца прыкладна толькі ў 20 % дыялектных фразеалагізмаў, але тым не менш заслугоўвае асаблівай увагі, бо ў многім вызначае спецыфіку дыялектнай фразеалогіі.

Дыялектная лексіка знайшла сваё адлюстраванне больш як у 13 % дыялектных фразеалагізмаў. Іх кампанентная структура звычайна мае часткова дыялектнае напаўненне: лексічным дыялектызмам бывае, як правіла, толькі адзін кампанент (*гадам у вочы дзыгаць, даць па пьіцках*).

Наяўнасць і асабліваасці лексічных дыялектызмаў у фармальнай структуры фразеалагізмаў абумоўлены спецыфікай лексічнай сістэмы гаворак, якая забяспечвае фразеалагізмы сваім «будаўнічым матэрыялам». Фразеаўтваральным кампанентам выступаюць лексічныя дыялектызмы розных вядомых у навуцы тыпаў. Ізагласа фразеалагізма з лексічным дыялектызмам звычайна супадае з ізагласай самога дыялектызма. Напрыклад, *бусел* у беларускіх гаворках называецца па-рознаму: у паўночна-заходніх – *бацяян*, у віцебска-магілёўскіх – *буцяян*, у брэсцка-пінскіх – *бусько*, у іншых – *бусел*. Гэтыя адрозненні знайшлі адбітак і ў мясцовых варыянтах фразеалагізмаў: *бацяян рэпу пасеяў, буцяян рэпу пасеяў, бусько рэпу пасеяў, бусел рэпу пасеяў*. Фразеалагізм з вузкарэгіянальным дыялектызмам таксама з'яўляецца вузкарэгіянальным. Наадварот, шырэньшыя географічныя межы функцыянавання слова вызначаюць і шырэньшае бытаванне фразеалагізма з гэтым словам.

Дыялектызм з высокім фразеаўтваральным патэнцыялам можа выкарыстоўвацца ў цэлай групе фразеалагізмаў. Прыкладам з'яўляецца слова *грыб* 'губа' (часцей у множным ліку), распаўсюджанае пераважна ва ўсходняй частцы беларускамоўнага арэалу: *атвесіць свой грип, грыб задраць, грыб тоўст да кішка тонка, грыбы атвесіць (развесіць), грыбы закап'яліць, грыбы замамыліць, грыбы надзьмуць, грыбы распусціць, грыбы рэзаць, грыбы складаць, даць па грыбам, надуць грыбы, раздуць грыбы, растапырваць грыбы, цераз грыб не пераплюне*.

Лексічныя дыялектызмы сустракаюцца ў фразеалагізмах дзвюх разнавіднасцей: а) рэгіянальных, невядомых літаратурнай мове; б) агульнанародных, рэалізаваных у выглядзе тэрытарыяльных варыянтаў.

Пад уплывам літаратурнай мовы назіраецца тэндэнцыя да выцяснення дыялектызмаў агульнаўжывальнымі словамі. У сувязі з гэтым набывае пашырэнне фразеалагічнага варыянтнасць. Суіснаванне двух семантычна раўнапраўных варыянтаў нярэдка прыводзіць да іх стылістычнай дыферэнцыяцыі. Варыянт з лексічным дыялектызмам на фоне варыянта з агульнанароднымі словамі набывае большую экспрэсіўную афарбоўку. Частка дыялектызмаў атрымала незвычайнае прыцягненне да фразеалагізмаў. Яны, вобразна кажучы, быццам наэлектрызаваны фразеалагічнай энергіяй і абслугоўваюць шэраг фразеалагічных мадэлей. Да прыкладу, на Гродзеншчыне такім можна назваць дыялектызм *гарончка* 'гарачка', на Віцебшчыне – *каланіца* 'калёсная мазь': *гарончка не возьме, гарончка пагнала, гарончка яго ведае, адна каланіца, каланіца носіць, каланіца яго знае, якая каланіца* і інш.

Запазычаная лексіка пакінула прыкметны след у афармленні дыялектных фразеалагізмаў. Часцей у складзе фразеалагізмаў сустракаюцца словы тых моў, з якімі беларуская мова кантактавала непасрэдна: польскай, рускай, украінскай, балтыйскіх, нямецкай, ідыш. Найбольшае ўздзеянне на дыялектную фразеалогію аказалі польская, руская і балтыйскія мовы.

Паланізмы актыўна пранікалі ў беларускую фразеалогію на працягу апошніх чатырох стагоддзяў, што выклікана пераважна дзвюма прычынамі. Адна з іх – тэрытарыяльная блізкасць паўночна-заходніх беларускіх гаворак да спрадвечна польскіх. Другая – сацыяльна-гістарычныя і палітычныя працэсы, якія адбываліся ў гэтым рэгіёне і краіне ў цэлым.

У фразеалагізм уваходзіць звычайна толькі адзін лексічны паланізм. Астатнія кампаненты з'яўляюцца словамі спрадвечнабеларускімі.

Частотнасць польскамоўных кампанентаў у структуры фразеалагізмаў значным чынам прадвызначаецца пазафразеалагічнай сістэмай гаворак. Тыя паланізмы, што шырока выкарыстоўваюцца як словы свабоднага ўжывання, часцей сустракаюцца і ў складзе фразеалагізмаў: *велькія пацеры, як сам велькі, як свет велькі, велька штука* і інш. Паланізмы, якія нерэгулярна і лакальна выкарыстоўваюцца ў дыялекце, звычайна трапляюць у адзінкавыя выразы: *ляпаць другім языком, пляга яго бяры*.

Асобныя паланізмы замацаваліся толькі за фразеалагізмамі і як лексемы ў гаворках не функцыянуюць, хоць у мове-крыніцы яны з'яўляюцца словамі актыўнага ўжывання: *ставіць фонфры – fafry* ‘капрызы, прыхамаці’, *як бэля (бэйля) – bela* – ‘цюк, стос, бервяно’.

Паводле паходжання фразеалагізмы, у структуру якіх уваходзяць паланізмы, дзеляцца на некалькі груп: 1. Запазычанні з польскай мовы: *голы як свенты турэцкі* ‘вельмі бедны, не мае грошай’ – *goly jak święty tyrecki*. Асобныя фразеалагізмы гэтага тыпу на беларускамоўнай глебе атрымалі семантычныя пераўтварэнні: *нябескія мігдалы* ‘што-н. неверагодна смачнае’ – *niebieskie migdaly* ‘шtosьці нерэальнае, несапраўднае’. 2. Няпоўныя калькі з польскай мовы – часткова прыстасаваныя да мясцовай гаворкі фразеалагізмы, якія не страчваюць цалкам каларыту іншамоўнасці: *як аман у пацерах – jak amon w pacierzu*. 3. Спрадвечнабеларускія фразеалагізмы, пераробленыя на польскі лад. Сутнасць такога пераўтварэння ў тым, што беларускае слова-кампанент замяняецца польскім: *як серада на пятніцу* → *як серада на пѣнтак*. 4. Фразеалагізмы, якія ўзніклі на беларуска-польскім памежжы, на глебе беларуска-польскага двухмоўя. З пералічаных вышэй груп гэта самыя шматлікія фразеалагізмы, у якіх адзін, радзей два ці ўсе кампаненты маюць польскамоўныя рысы: *ад чшыкрульскай буры* ‘з мінулых часоў’, *як пан тиэнны* ‘вельмі добра, у поўным дастатку, раскошна (жыць)’.

Адсутнасць умоў, якія б жывілі і падтрымлівалі польскі элемент у сучасных беларускіх гаворках, выклікае тэндэнцыю да выцяснення набытых у мінулым запазычанняў. Аднак функцыянаванне лексічных паланізмаў у якасці фразеалагічных кампанентаў мае шэраг асаблівасцей: 1. Калі ў гаворцы існуюць два варыянты

фразеалагізма, у адным з якіх – паланізм, а ў другім – эквівалентнае беларускае слова, то ўжыванне апошняга варыянта становіцца больш рэгулярным: *сэрца пэнкае – сэрца разрываецца*. 2. Калі ў лексічнай сістэме гаворкі польскамоўнае слова з’яўляецца адзінай назвай пэўнага паняцця, то і ў складзе фразеалагізма яно не мае варыянтнага адпаведніка: *абіваць бонкаў* ‘марна траціць час, гультаяваць’ (*baq* ‘авадзень’). 3. Значнай устойлівасцю ў фразеалагізмах характарызуюцца сэнсава зацёмненыя, незразумелыя польскія словы, якія не асвоены лексічнай сістэмай беларускіх гаворак, напрыклад *gnebić* ‘прыгнятаць, уціскаць, праследаваць’, *banialuki* ‘лухта, глупства, недарэчнасць, бязглуздзіца’, *fiolek* ‘дзівацтва’: *гнэмбіць муху* ‘прыгнятаць, здэкавацца са слабейшага, малодшага’, *плесці баналюкі* ‘гаварыць абывацтва’, *фіёлкі ў галаве скачуць* ‘хто-н. несур’ёзны, легкадумны, ветраны’. Гэтая, на першы погляд парадаксальная, з’ява тлумачыцца такой вызначальнай асаблівасцю фразеалагізма, як дэсемантызацыя яго кампанентаў. Актыўнасць ужывання фразеалагізмаў у многім падтрымліваецца незразумеласцю кампанента-паланізма: незразумелы – значыць незвычайны, прыцягальны, варты ўвагі. Іншамоўнае слова выконвае не сэнсаўтваральную, а ўзмацняльную, экспрэсіўную функцыю. 4. Асваенне няясных слоў-кампанентаў можа адбывацца пераасэнсаваннем іх з пункту гледжання народнай этымалогіі: *абцасам у вочы лезці* ‘назойліва прыставаць, невыносна дакучаць’ (*абцасам* – польск. *obceset* ‘дзёрзка, нахабна, бесцырымонна’). 5. Захаванне паланізмаў розных тыпаў можа быць выклікана версіфікацыйнымі прычынамі, у прыватнасці рыфмай: *да калёру да выбору, і на сьвёткі і на пёнткі*.

Пры агульнай тэндэнцыі да выхаду паланізмаў з дыялектнай сістэмы многія з іх стала выкарыстоўваюцца ў структуры фразеалагізмаў. Гэта ў значнай ступені падтрымліваецца экспрэсіўнасцю маўлення. Ужыванне фразеалагізмаў з польскамоўнымі элементамі часта бывае не натуральна-міжвольнае, а наўмыснае, каб надаць выказванню стылістычны эффект жартаўлівасці, іранічнасці, фамільярнасці і інш.

Пэўны ўплыў на дыялектную фразеалогію аказала руская мова, што выклікана сацыяльна-эканамічнымі і палітычнымі працэсамі, якія адбываліся на працягу двух апошніх стагоддзяў. Уплыў гэты ў розныя часы быў неаднолькавы, залежаў ад характару міжмоўных адносін у цэлым. Небывалае пранікненне рускай мовы ва ўсе сферы назіраецца ў наш час. У выніку беларуская мова

прыкметна страчвае функцыі, неабходныя для яе натуральнага існавання і развіцця.

Узрастанне ўплыву рускай мовы на беларускую адпаведным чынам адбіваецца і на ступені пранікнення рускамоўных элементаў у кампанентную структуру фразеалагізмаў. Вылучаюцца дзве асноўныя прычыны бытавання рускамоўных элементаў у складзе фразеалагізмаў: 1) непасрэднае фразеалагічнае запазычванне з рускай мовы; 2) уплыў лексічнай сістэмы рускай мовы на кампанентную структуру фразеалагізмаў.

Сярод фразеалагічных запазычанняў нямала выразаў, якія ў абедзвюх мовах супадаюць сваім кампанентным складам: *на дарозе не валяецца – на дороге не валяется, наламаць дроў – наломать дров*. Ідэнтычнасць фармальнай структуры запазычанняў і іх этымонаў тлумачыцца наяўнасцю ў беларускай і рускай мовах аднолькавых слоў, якія сталі кампанентамі фразеалагізмаў. Такія запазычанні з лёгкасцю ўліваюцца ў гаворкі, праходзячы непрацяглы перыяд адаптавання, і ўспрымаюцца як уласныя натуральныя сродкі. Іншая справа, калі ў гаворкі трапляюць фразеалагізмы са спецыфічным для рускай мовы кампанентным складам. У такім выпадку мова-пазычальніца або калькуе іх, замяняючы неўласцівыя ёй кампаненты сваім матэрыялам, або пакідае без змен, нягледзячы на тое, што адзін ці некалькі кампанентаў фразеалагізма ўспрымаюцца як не свае, як неадпаведныя лексічнай норме. Адсутнасць калькавання можа быць выклікана некалькімі фактарамі: 1. Калькаванне рыфмаваных фразеалагізмаў прывяло б да парушэння сугучнасці, да разбурэння іх як непаўторных адзінак, таму яны запазычваюцца ў нязменным, арыгінальным выглядзе: *пяць дваццаць пяць*, (слухай) *вухам а не брухам, ні адвету ні прывету*. 2. Фразеалагізмы з цьмяным кампанентам, пранікаючы ў беларускія гаворкі, захоўваюць сваю унікальнасць, бо незразумеласць унутранай формы, этымалагічнага значэння кампанента не дазваляе падабраць да яго ў якасці замяняльніка адпаведны беларускі лексічны эквівалент: *без зазрэня совысці, без сучка без задорынкi*. 3. Адна з прычын неперакладнога засваення фразеалагізмаў – псіхалінгвістычная. Валоданне носбітамі беларускага дыялекту рускай мовай дазваляе ім крытычна падыходзіць да міжмоўнага трансфармавання адзінак, усведамляць, што паслоўны пераклад асобных фразеалагізмаў немэтазгодны, бо можа прывесці да ненатуральных утварэнняў, якія гучаць ні па-руску, ні па-беларуску. 4. Асноўная прычына фразеалагічнага запазычвання, якая наклад-

ваецца і на папярэдне разгледжаныя, – гэта існаванне беларуска-руускага двухмоўя. Руская мова настолькі шырока і рэгулярна пачала выкарыстоўвацца ў розных сферах маўленчай дзейнасці, што беларускамоўнымі носьбітамі яна стала ўспрымацца як звычайная, паўсядзённая форма зносінаў.

Актыўнае пранікненне рускамоўных элементаў у фразеалогію адбываецца і пад уздзеяннем лексікі рускай мовы. Рускія словы, замацаваўшыся ў лексічнай сістэме беларускіх гаворак, аказваюць уплыў на кампанентны склад фразеалагізмаў, спараджаючы фразеалагічную варыянтнасць. Не выключаны выпадкі паралельнага ўздзеяння і фразеалагічнай, і лексічнай сістэм рускай мовы на функцыянаванне канкрэтных выразаў: *умом тронуцца*, *у гроб угнаць*.

Славянска-балцкія этнічныя і моўныя кантакты маюць працяглую гісторыю. Вучонымі (археолагамі, этнографамі, гісторыкамі, лінгвістамі) даказваецца існаванне шырокага балцкага масіву на карце старажытнай Усходняй Еўропы. На тэрыторыю, занятую балтамі, з даўніх часоў пачалі пранікаць славяне. Цеснае кантактаванне двух этнасаў спрыяла таму, што ў розныя гістарычныя перыяды беларускія гаворкі (пераважна ў паўночна-заходняй частцы) набылі нямала балтызмаў (часцей літуанізмаў) субстратнага, адстратнага і запазычанага характару. Несумненна, што балцкі ўплыў зведала і беларуская фразеалогія, у прыватнасці яе кампанентны склад. Налічваецца каля 100 фразеалагізмаў, у структуры якіх маюцца лексічныя элементы балтыйскага паходжання. Кампанентам-балтызмам у іх выступае звычайна адно слова, астатнія з’яўляюцца ўласнымі: *у стрымбуль пайшоў* ‘тонкі і не па гадах высокі’ – *стрымбуль* < літ. *strimbas* ‘кветканоснае сцябло цыбулі ці іншай расліны’.

Фактычны матэрыял сведчыць, што кампанент-балтызм у абсалютнай большасці выпадкаў з’яўляецца назоўнікам. Толькі зрэдку ён належыць да разраду дзеяслоўных. Гэта тлумачыцца ўплывам на фразеалогію лексічнай сістэмы, дзе колькасць назоўнікавых запазычанняў таксама пераважае.

Прыкладна толькі шостая частка балтызмаў, засведчаных у лексічнай сістэме беларускіх гаворак, сустракаецца ў складзе фразеалагізмаў. Найбольшай фразеаўтваральнай актыўнасцю характарызуюцца назвы частак цела чалавека ці жывёлы, назвы прадметаў, рэчаў, рэчываў, прыладаў, прыстасаванняў, ландшафтных аб’ектаў і інш: *адны рэбры і пялы* ‘хто-н. вельмі худы’ – *пялы*

< літ. *pjaĩlai* ‘косці тазабедранага сустава’, *хоць у жлукта пасадзі* ‘вельмі брудны’ – *жлукта* < літ. *žlũktas, žlũktis* ‘бочка для замочвання і запарвання бялізны’, ‘замочаная бялізна’.

Удзел балтызма ва ўтварэнні фразеалагізмаў залежыць ад традыцыі яго ўжывання і тэрытарыяльнай пашыранасці. Даўнія балтызмы, з вялікім лінгвагеаграфічным арэалам (напрыклад, *скаба, луна, ляпа*) сустракаюцца ў многіх фразеалагізмах: *палічыць* (*пералічыць, палатаць*) *скабы* (*скабкі*), *бярэ за скабы, скабы можна перашчытаць, адны скабы асталіся, як скаба* і інш. Балтызмы вузкай лакалізацыі сустракаюцца ў адзінкавых выразках: *як шакаль* ‘вельмі (тонкі)’ – *шакаль* < літ. *šakalỹs* ‘аскепак; верацяно’; *даць у шніпас* (*у шніпары*) ‘пабіць каго-н.’ – *шніпас* (*шніпары*) < літ. *šnipas* ‘рыла’.

У лексічнай сістэме беларускіх гаворак назіраецца паступовая архаізацыя пераважна вузкарэгіянальных балтызмаў. Старэнне і выхад з ужытку слова можа аналагічным чынам адбіцца і на фразеалагізме: яму таксама можа пагражаць знікненне. Шэраг балтызмаў, паступова выходзячы з лексічнага складу, працягвае актыўна выкарыстоўвацца ў фразеалагізмах. Гэтая з’ява ўласціва пераважна выразам, пабудаваным па прадуктыўных мадэлях, здольных утвараць незамкнёныя варыянтна-сінанімічныя рады: *задраць ногі – задраць гегні* (*гегні* < *gėgnes* ‘рыбалоўная снасць з драўлянай асновай у выглядзе палазоў’).

Паслабленне актыўнасці выкарыстання вузкарэгіянальных лексічных балтызмаў прыводзіць да іх кампаратывізацыі, перараджэння ў фразеалагізмы. Прамежкавым, пераходным звяном у працэсе такога перараджэння выступае параўнальны зварот, у якім балтызм з’яўляецца аб’ектам параўнання. Архаічныя кампаненты па прычыне сваёй незразумеласці зацямяюць кампаратыўныя адносіны элементаў параўнання, і яно з-за гэтага набывае фразеалагічныя якасці: *дымба* < літ. *dimba* – *як дымба* ‘высокі хто-н.’; *лут* < літ. *lũtis* – *як лут* ‘тоўсты, сыты’, ‘укормлены’.

Архаічная лексіка гаворак таксама знаходзіць сваё месца ў кампанентным складзе фразеалагізмаў. У мове заўсёды існуе слой фразеалагічных адзінак, якія з пункту гледжання сінхраніі ўтрымліваюць словы, што выйшлі ці выходзяць з актыўнага ўжытку. Выклікана гэта тым, што асобныя кампаненты фразеалагізмаў адстаюць ад развіцця лексічнай і граматычнай сістэм мовы. Рэшткавыя элементы мінулых моўных сістэм могуць працяглы час захоўвацца ў фразеалагізмах, якія надоўга перажываюць эпоху свайго ўтварэння.

Аналіз фактычнага матэрыялу з асобных гаворак паказаў, што прыкладна 2 % дыялектных фразеалагізмаў маюць у сваім складзе словы, якія для гэтых гаворак з’яўляюцца ўстарэлымі. Гэта былыя лексемы неаднолькавай ступені ўстарэласці: адны зніклі з лексічнай сістэмы даўно, другія – адносна нядаўна, трэція яшчэ знаходзяцца ў пасіўным ужыванні. Тут і праславянскія, і ўсходнеславянскія, і ўласнабеларускія, і запазычаныя словы: *вуды падцягнула* ‘моцна захацелася есці’, *паветра яго ведае (знае)* ‘невядома’, (браць) у *палетнікі* ‘(наймаць, запрашаць) тэрмінам на лета, да пакроваў’, *падняць бурсу* ‘крычаць, сварыцца, лаяць, вызверыцца’.

Кампанентная структура фразеалагізмаў мае непасрэдную залежнасць ад лексічнага складу гаворак. Архаізацыя лексікі ўплывае на лёс фразеалагізмаў і можа прыводзіць да наступных вынікаў: 1. Старэнне слова цягне за сабой старэнне самога фразеалагізма: як *віціна* ‘вельмі здаровы, моцны хто-н.’ (*віціна* – ‘драўлянае пласкадоннае рачное судна з палубай і парусамі для перавозкі збожжа’), як *палаш* ‘вельмі востры’ (*палаш* – ‘від халоднай зброі’). 2. Устарэлае слова-кампанент замяняецца сучасным словам: *глаголы чытаць* (*глаголы* – ‘першая гадзіна на ютрані’) – *газету (газеты) чытаць* ‘галадаць (пра каня, карову)’, у *летах* – у гадах, як *перст* – як палец, *аршыын з шапкай* – метар з шапкай. 3. Зацёмненасць семантыкі ўстарэлага слова прыводзіць яго да народнаэтымалагічнага пераасэнсавання, да «падгонкі» пад агульнавядомую, зразумелую лексічную адзінку, параўн.: *лёстачкамі душу вымаць*, *лёстачкамі слацца* (*лёстачкі* ‘ліслівыя словы, усхваленні, кампліменты’, ‘падлізванне’) – *ластачкамі душу вымаць*, *ластаўкаю слацца*. 4. Фразеалагізм працягвае ўжывацца ў нязменным выглядзе, нягледзячы на тое, што слова, якое з’яўляецца фразеалагічным кампанентам, у лексічным складзе гаворкі страцілася: *памаракі высыхаюць* ‘аб частковай страце памяці’, *узяць троп* ‘налаўчыцца (рабіць штосьці)’, *чур чуроў* <і *чурочкаў маіх*> ‘ні ў якім выпадку’, ‘выказванне адмаўлення ад чаго-н.’. Выпадзенне кампанента з сістэмных сувязей і адносін прыводзіць да таго, што ён не падпадае пад ціск сучаснага лексічнага ладу мовы. Закансерваваўшыся ў межах фразеалагізма, устарэлае слова становіцца інертным да працэсаў, што адбываюцца ў пластах лексікі. Яно як бы атрымлівае новае, унутрыфразеалагічнае жыццё. Фразеалагізм ад гэтага не пераходзіць у разрад устарэлых, а часта, наадварот, становіцца больш устойлівым, паколькі архаічны кампанент надае яму своеасаблівую «экзатычнасць», узмацняе экспрэсіўнасць яго значэння.

Нярэдка фразеалагізмы выступаюць адзінымі крыніцамі, якія данеслі да нас з мінулых часоў забытыя цяпер словы, і таму маюць выключную інфармацыйную каштоўнасць: *задраць кокашы* ‘ўпасці, не ўтрымаўшыся на нагах’, ‘ляжаць’, *адкінуць какешкі* ‘памерці’, *на кокашы* ‘сагнуўшы ногі ў каленях і трымаючыся на насках (сесці)’ (прасл. **kokōsʹ*, ст.-бел. *кокошь*, *кокоша*, *кокошка* ‘курыца, кураводка’).

Можна прывесці яшчэ шэраг фразеалагізмаў з незразумелымі, пакуль што «нерасшыфраванымі» кампанентамі, якія чакаюць свайго вывучэння, патрабуюць спецыяльнага этымалагічнага аналізу: *адкінуць каціцы, азграком (зграком) у вочы лезці, аб цусі аб дусі, басарынкі збіраць, браць на антабы, выцягнуць цубары, даць дробзіку, жыць сваім дыем, заткнуць <сваю> пакалатку, зубы ззліць, ззліць галаву, кандубы завярнуць, макрыцы ўсе з’есць, надуць брысі, на цік не прыходзіць, прасовы соўваюць, увясці убэт, цапстрыкі злажыць, чэрці на кулачках спяць* і інш.

Аказіянальная лексіка ў структуры фразеалагізмаў – кампаненты, якія ніколі не выкарыстоўваліся і не выкарыстоўваюцца ў якасці слоў свабоднага ўжывання. Паходжанне такіх кампанентаў звязана з задачамі фразеатворчасці: ствараюцца яны спецыяльна для фразеалагізмаў у працэсе фарміравання апошніх. У навуцы падобныя кампаненты пакуль што не атрымалі тэрміналагічнага вызначэння. Найбольш яны адпавядаюць статусу аказіяналізмаў, бо ў лексічнай сістэме не з’яўляюцца узуальнымі, самастойна ўзнаўляльнымі, па-другое, функцыянуюць заўсёды ў адным і тым жа фразеалагічным кантэксте, не выходзячы за яго межы.

Узнікненне аказіянальных кампанентаў у складзе фразеалагізмаў выклікана: 1) неабходнасцю выразіць устойлівымі зваротамі пэўныя паняцці, для абазначэння якіх гаворкі не мелі фразеалагічных найменняў: *на кепство* ‘з благім намерам’, *у рот зяваль уехаў каму* ‘хто-н. часта пазяхае’; 2) імкненнем перадаць сэнс і экспрэсію іншымі фразеалагічнымі сродкамі, пабудаванымі па вядомых структурна-сінтаксічных схемах: *залиць слепакі* ‘ап’янець, быць п’яным’, *даць у грызла* ‘пабіць, пакараць, насварыцца на каго-н.’; 3) патрэбамі рыфмы і рытму ў структурна-кампанентнай арганізацыі фразеалагізма: *на святыя мігды што не бываюць нігды* ‘невядома калі; ніколі’, *і ў цюці і ў людзі* ‘ўсюды ў адным і тым жа адзенні (хадзіць)’.

У абсалютнай большасці выпадкаў аказіянальным кампанентам уласцівы граматычныя паказчыкі назойніка. Утва-

раюцца яны па вядомых словаўтваральных тыпах і мадэлях. Часцей выкарыстоўваецца марфалагічнае ўтварэнне, у межах якога прадуктыўнымі спосабамі з’яўляюцца суфіксальны і нульсуфіксальны, зрэдку – складанне: *брацца ў дужкі*, (ісці) *на аглядкі, аж зэхат ходзіць, на ўмор, ні адзыву ні адрыгу, надаваць (заехаць) на мухаедах*. Сустрэкаюцца семантычныя аказіяналізмы. Яны маюць асобае значэнне, невядомае адпаведным словам ні ў дыялектнай, ні ў літаратурнай лексічных сістэмах, напрыклад: *халява* ‘рот’ – *разявіць (раскрыць) халяву*. Рэалізавалася яно аднаразова, толькі ў тых словазлучэннях, якія фразеалагізаваліся. Адпаведныя словазлучэнні маюць мэтавае прызначэнне, складаюцца спецыяльна для фарміравання фразеалагізма. Прычым іх узнікненне і пераасэнсаванне ў фразеалагізмы адбываюцца адначасова, а слова-кампанент з адметным значэннем становіцца «ўласнасцю» фразеалагічнай канструкцыі, як правіла, не выходзіць за яе межы: *апалонікі* ‘вочы’ – *вываліць апалонікі* ‘ўважліва глядзець, угледзецца на каго-, на што-н.’, *кардан* ‘рука’ – *трымай кардан* ‘фамільярна-грубаваты прывітальны зварот пры сустрэчы з працягваннем рукі’, *хлебарэзка* ‘рот’ – *закрыць хлебарэзку* ‘замоўкнуць’.

Спосабам утварэння аказіяналізмаў, заснаваным на гульні слоў, выступае кантамінацыя, або гібрыдызацыя. Напрыклад, у выразе *трымаць у цвіку* каго ‘строга выходзіць каго-н., не дазваляць свабодна дзейнічаць’ аказіяналізм *цвік* утварыўся ад дзеяслова *цвічыць* ‘муштравать, караць каго-н.’. Фармальна ён супаў з агульнанародным словам *цвік* ‘металічны ці драўляны стрыжань з вастрыём на канцы...’. Супадзенне гэта не выпадковае, а наўмыснае, скіраванае на тое, каб сутыкнуць рэальнае значэнне слова *цвік* з асацыятыўным значэннем, матываваным дзеясловам *цвічыць*. Сэнсавая дваістасць кампанента *цвік* працуе на фарміраванне фразеалагічнага значэння і стварае адпаведны канататыўны эффект. Параўн. таксама: *басіны спраўляць* ‘хадзіць босым’, *дрожджы прадаваць* ‘трэсціся ад холоду’, *заліць галавешку* ‘выпіць залішне спіртнога, быць п’яным’, *мажджэр скруціць* ‘скалечыцца, загінуць’, *разіньку прадаваць* ‘паводзіць сябе няўважліва, быць разявакам’, *спіцы рабіць* ‘спаць’, *храпавік рамантаваць* ‘спаць, храпіць’.

Аказіянальныя кампаненты ў большасці выпадкаў маюць унутраную форму, суадносяцца, «пераклікаюцца» каранёвай марфемай ці проста спалучэннем гукаў з якім-небудзь утваральным словам або некалькімі аднакаранёвымі словамі. Унутраная матывіроўка кампанента адыгрывае важную ролю ў фарміраванні вобразнай

асновы ўсяго фразеалагізма, у станаўленні фразеалагічнага значэння і захаванні яго празрыстасці. Асабліва маюць патрэбу ў ёй «мінімальныя адзінкі фразеалогіі» (П.А.Лекант) – прыназоўнікава-іменныя канструкцыі, у якіх іменны кампанент выступае асноўным выразнікам унутранай формы фразеалагізма: *на бадзякі* ‘(пайсці) да суседзяў прабавіць вольны час у размовах’, *на пакацістую* ‘без меры (гуляць)’, *на ўскармлёнкі* ‘харчавацца, карміць’, у *цяжку* ‘цяжарная’, з *пустам* ‘ні з чым’, *пад задзёр* ‘супраць шэрсці’, ‘насуперак’.

Зразумеласць аказіяналізма можа дасягацца наяўнасцю яго матывацыйнай базы (аднакаранёвага кампанента) у самім фразеалагізме: *адным мірам мірованы, зводы зводзіць, налох налажыць, трэсьць трахоллем*. Пазбегнуць дэматывацыі аказіяналізмаў дапамагаюць і аднакаранёвыя словы-суправаджальнікі: (буць) у *бувальцах*, (дзвіцца) у *дзіў*, (гнаць) у *сугон*.

Унутраная форма аказіяналізма і яго прадметная суаднесенасць у многім падтрымліваюцца, «падказваюцца» самай фразеалагічнай мадэллю. Напрыклад, утварэнне *гыглы* само па сабе мае невыразную матывацыйную і сэнсавую празрыстасць. Пэўныя слоўныя абрысы са значэннем ‘зубы’ яно атрымлівае толькі ў фразеалагічным кантэксце *гыглы скаліць* ‘смяцца, рагатаць’, які будзецца па мадэлі агульнавядомага фразеалагізма *зубы скаліць*.

У шэрагу пераважна рыфмаваных фразеалагізмаў сустракаюцца аказіянальныя кампаненты, лексічна нематываваныя. Як правіла, такія фразеалагізмы маюць двухчленную структуру, у якой адзін ці абодва сугучныя кампаненты з’яўляюцца штучнымі, пазбаўленымі якой-небудзь сэнсавай нагрузкі: *гандаль-піндаль, лядам-градам, сёлько-только, ні ўгамону ні ўталону, цішком-нішком, не шуні-муні, шатыл-мотыл, цініць-вініць*. У арганізацыі рыфмаваных пар лексічна-семантычныя і лагічна-сінтаксічныя сувязі адыходзяць на задні план, а на пярэднім плане аказваецца тое, што выражэння, якая абумоўлівае эmfатыўную экспрэсіўнасць фразеалагізма.

Незразумеласць кампанента, як правіла, не выклікае тэндэнцыі да архаізацыі фразеалагізма. Устойлівасць і актыўнасць разгледжаных фразеалагізмаў у многім падтрымліваюцца менавіта аказіянальным кампанентам, які, функцыянуючы толькі ў рамках фразеалагізма, не звязаны ці звязаны ўскосна з працэсамі архаізацыі, што адбываюцца ў лексічнай сістэме, і які сваёй прысутнасцю нярэдка вызначае арыгінальнасць, неардынарнасць ма-

тэрыяльнай абалонкі усяго фразеалагізма, падтрымліваючы гэтым самым яго «жывучасць».

Вывучаецца цэлая група фразеалагізмаў, у структуру якіх уваходзіць анамастычны кампанет. У шэрагу фразеалагізмаў знаходзіцца кампанент-тапонім. Часцей за ўсё ім выступае назва населенага пункта (*кудла з Ваўжавыска, як у Дуды на фэст*), зрэдку – назва іншага аб’екта (*зацягнуць на Бэнаву гару, (аддам) на Язпатавай даліні*). Да гэтага класа прымыкаюць фразеалагізмы з адтапанімічнымі прыметнікамі (*Магдалена галунаўская, як поп бялавіцкі*).

Выкарыстанне тапоніма ў якасці фразеаўтваральнага элемента залежыць ад гістарычнай і грамадскай важнасці адпаведнага яму аб’екта. Актыўна ўжываюцца назвы сталічных гарадоў *Вільня* і *Масква*, якія мелі выключнае значэнне ў гісторыі краіны: *аж Вільню ўбачыць* ‘адчуць незадавальненне ад ужывання чаго-н. кіслага’, *<аж>Вільня (-а,-о) відаць* ‘вельмі кіслая (страва)’, ‘вельмі рэдкая (страва)’, у *Вільню можна заехаць* ‘вельмі тупы, ненавостраны (звычайна нож)’, *як у Вільні на Кальвары* ‘вельмі шумна дзе-н.’, *да Масквы ракам не пераставіш (не пераставіць, не пераступіць)* каго ‘вельмі многа’, *за грош у Маскву збегае* ‘вельмі дробязны ў сваёй скупасці, прагнасці, сквапнасці’, *хоць у Маскву на выстаўку* ‘вельмі добры, заслугоўвае самай высокай ацэнкі’. Айконім *Мінск* фігуруе ў адзінкавых фразеалагізмах: *адна нага ў Мінск, а другая ў Дзвінск* у каго ‘хто-н. крываногі’, *за капейку вош да Мінска пагоніць* ‘вельмі прагавіты, жадлівы’. Глумачыцца гэта тым, што сталічным Мінск стаў адносна нядаўна і роля яго пэўным чынам зацянялася на фоне саюзнага адміністрацыйнага цэнтра. Адлюстраванне назваў іншых гарадоў Беларусі абласнога і раённага ўзроўняў нязначнае: (крычыць) *аж у Крычаве чуваць* ‘вельмі моцна’, *гатоўка з Полацка* ‘хітрун’, *як Гродна* ‘вельмі (стары хто-н.)’, вельмі (старое што-н.)’ і інш. У цэлым пераважаюць у структуры фразеалагізмаў назвы вёсак і мястэчкаў, а самі фразеалагізмы характарызуюцца як вузкарэгіянальныя, прывязаныя да пэўнай мясцовасці: *Гандзя з Дубна (дубенска), як <той> воўк у Маркунях*, (парадак) *як у Адэльску, як у Біргалішкі на фэст*.

Невялікая колькасць фразеалагізмаў уключае ў сябе тапонімы, адпаведныя аб’ектам іншых дзяржаў: *на Гімалаі адправіць, ні ў міры ні ў Сібіры, папасці ў Палястыну, поўны Кітай, цуд над Віслай, (перці) як Сенька з Крыма*.

Асновай утварэння фразеалагізмаў з кампанентам-тапонімам выступае вобраз, звязаны з канкрэтнай падзеяй, якая адбывалася ў пэўнай мясцовасці, агульнавядомым гістарычным фактам, характэрным для нейкага населенага пункта. З усёй разнастайнасці вобразаў можна вылучыць некалькі тыповых, паводле якіх у розных гаворках узніклі свае ўласныя фразеалагізмы. Так, некаторыя з вышэйпаказаных фразеалагізмаў са словамі *Вільня* і *Масква* маюць вобраз далечыні, вялікай адлегласці. На ўяўленні пра адлегласць заснаваны і выразы *на Крычаў праз Бярдзічаў, праз Наваградак у Бенявічы, у Вігушкі праз Дзярвенішкі*. Іх значэнне ‘кружным, неапраўдана далёкім шляхам (ісці, ехаць)’ з адценнем іранічнасці рэалізуецца ў дачыненні да таго, хто дабіраецца куды-небудзь не нацянькі, а іншай, намнога далейшай дарогай.

Пашыраным з’яўляецца вобраз таго, хто знаходзіцца ў псіхіятрычнай бальніцы ці ўцёк з яе. У якасці ўтваральнага кампанента выкарыстоўваецца назва населенага пункта, дзе знаходзіцца бальніца. Значэнне фразеалагізмаў ‘дурны, неразумны’ супраджаецца эмацыянальна-экспрэсіўным адценнем неадабральнасці, грубасці: *з Ёдзіч, з Баяраў, ці з Монькаўцаў ці з Баяраў, як з Жодзішак, з Бялавічаў уцёк, з Навінак, з Мэштавіч уцёк*.

Са значэннямі ‘памерці’, ‘пахавець каго-н.’ бытуюць фразеалагізмы эўфемічнага характару, у вобразную структуру якіх уваходзіць слова, што называе сядзібу па імені гаспадара ці іншую мясціну, каля якой (за якой) размешчаны могілкі: *вынесці за Бэкіша, вынесці за Бэлька, вынесці за Трышын, вынесці за Ціта, панесці пад Харытона, пайсці да Савіча пад бярозу, пайсці да Чудзілоўскага, пайсці пад Азот, пайсці пад Мазалеўскага адрыву*.

Прадуктыўную групу складаюць фразеалагізмы са значэннем якаснай характарыстыкі асобы ці яе дзеяння, пабудаваныя па вобразнай мадэлі «хто адкуль». Другім кампанентам іх выступае прыметнік, вытворны ад тапоніма: *ляйда кабузьяца, Фіт канчаніноўскі, як Круль парузоўскі, як Луца бянейска*.

Шматлікімі з’яўляюцца фразеалагізмы, у структуру якіх уваходзіць кампанент-антрапонім (ці адантрапанімічны прыметнік). Гэта вельмі разнастайныя сваім паходжаннем фразеалагізмы. Асновай іх утварэння сталі канкрэтныя выпадкі, практычны вопыт, з’явы матэрыяльнай і духоўнай культуры, гістарычныя падзеі, звязаныя з пэўнымі асобамі. Антрапонімы як фразеаўтваральныя кампаненты класіфікуюцца адпаведна іх экстралінгвістычнай крыніцы ў пэўныя тыпы.

Імёны, прозвішчы, мянушкі жыхароў мужчынскага ці жаночага полу той мясцовасці, дзе ўзніклі і бытуюць фразеалагізмы. Экстралінгвістычнай крыніцай такіх фразеалагізмаў выступае: 1) выпадак, удзельнікам якога была канкрэтная асоба: (насіцца) як *Адэля з бутэлькаю*, (прыліпнуць) як *Піліп да Каські*, (дарвацца) як *Авар'ян да трыбуны*; 2) характарыстыка асобы: як *Кірык* 'вельмі шчаслівы', як *Машка* 'здоровая, тоўстая', як *Мірка* 'вельмі нехайны'; 3) характарыстыка асобы з указаннем месца яе жыцця, знаходжання: *Смэрга гудзініцкая* 'нехайны', *Тубала дубраўлянскі* 'неразумны', як *косяўскі Алюк* 'нехайны, у рваным адзенні'; 4) прадмет, прыналежны пэўнай асобе, яго стан: як *бондарава карова* 'без толку, без справы (бадзяцца)', як *саўкаў бот* 'вельмі, надзвычай (дурны)', як *шыманелевы пчолы* 'шпарка, хутка (разбегчыся, разляцецца)'. Фразеалагізмы адзначаных груп утвараюць цэлы пласт у дыялектнай мове, выступаюць прадуктам «фразеаўтваральнай стыхіі». Яны ў абсалютнай сваёй большасці застаюцца вузкарэгіянальнымі і ў перспектыве знікнуць наогул. І толькі рэдкія з іх, магчыма, «праб'юцца» ў шырокі ўжытак.

Рэлігійна-біблейскія персанажы. Біблія з'яўляецца крыніцай узнікнення шматлікіх фразеалагізмаў, у якіх знайшлі адлюстраванне імёны розных дзеючых асоб: *о Езу(-с) скрыжаваны* 'выказванне розных пачуццяў: здзіўлення, незадавальнення, абурэння і інш.', *конь пана Езуса* 'недалёкі, неразумны, тупы чалавек', *Юда скарывоцкі* 'чалавек, які зводзіць, зманьвае на нядобрае', (пара) *да Адама* 'на той свет', як *Лазар* 'вельмі хворы'. У цэлай групе фразеалагізмаў фігуруе імя нашчадка па лініі Сіма, сына Ноя, *Аўраам (Абрам, Абраам, Абрагам, Абраім)*. Усе гэтыя фразеалагізмы звязаны з паняццем смерці: *пайсці (паехаць, трапіць) да Абрама, пайсці (паехаць) да Абрама гавечкі пасвіць, збірацца да Абраама на госці, у Абраіма на вячэры, пайсці да Абрама на піво, пайсці за Абрама замуж*. Сустрэкаецца нямала іншых фразеалагізмаў рэлігійна-біблейскага паходжання, кампанентамі якіх сталі імёны святых: *пайсці да святога Спаса* 'легчы адпачываць', *сядзець як Спас* 'мець усяго ў дастатку', *Павел у Пятра карону ўкраў* 'кажуць жаргоўна, калі 29 чэрвеня здараецца ў посны дзень', (набожны) як *святога Юр'я (Юрая, Ераго, Юраго) конь*, (баяцца) як *свенты Міхал д'ябла*, (абстарцаваць) як *свенты Міхал д'ябла*. Выключная важнасць Бібліі ў духоўным жыцці грамадства, абагульненасць і тыповасць адлюстравання ў ёй чалавечых узаемаадносін, рэгулярная паўтаральнасць сюжэтаў Святога Пісання ў індывідуальным і царкоўным богаслужэнні спрыяльна ўплываюць на развіццё

фразеалагізмаў біблейскага паходжання. Гэта назіраецца ва ўсіх народаў з развітым хрысціянствам.

Імёны гістарычных асоб, часцей за ўсё кіраўнікоў дзяржаў, палкаводцаў, палітычных дзеячаў. Так, фразеалагізм *пры пану Зыгмунду* ‘вельмі даўно’ ўвабраў у сябе імя *Зыгмунт* (*Сігізмунт*, *Жыгімонт*), якое ў перыяд з 1432 па 1622 год насілі аж тры вялікія князі Вялікага Княства Літоўскага і адзін кароль Рэчы Паспалітай. З імем вядомага дзяржаўнага дзеяча, военачальніка, вялікага князя Вялікага Княства Літоўскага і караля польскага Сцяпана Баторыя звязаны фразеалагізм *помніць караля Батораго* (*Батуру*) ‘стары, даўні, адвечны’. Па адной з ім мадэлі пазней утварыўся фразеалагізм *цара* <*Мікалая*> *помніць*, у якім антрапанімічны кампанент называе аднаго з цароў Расійскай імперыі. Параўн. таксама: *за Мікалая* (*за Мікалаем*), *пры Ніколаеві*. Фразеалагізмы *за крулям Сасам*, *з крулём Сасам як елі пірог з мясам* ‘вельмі даўно’ адлюстроўваюць сляды гісторыі, калі ў Рэчы Паспалітай гаспадарыў кароль Аўгуст II Сас (з 1697 па 1733 г.). Дыялектныя фразеалагізмы напамінаюць і пра асоб, менш аддаленых у гістарычным часе: (прагнаць) *як Кутуз праніцуза*, (глядзець) *як Ленін на буржуазію*, (ілгаць) *як Троцкі*, (планы) *як у Гітлера*.

Імёны персанажаў літаратурна-мастацкіх, літаратурна-песенных ці фальклорных твораў. Сфарміраваліся фразеалагізмы па матывах тых твораў, якія ў свой час вызначаліся шырокай папулярнасцю: *даць з-над Мікітавага лапця агню*, *як збянтэжаны Саўка*, *як папа Карла*, *даставай Язэп гармонік*, *Марка ганяць*, (*ганяць*) *як Марку на пекле*, (*ісці*) *як Марка з пекла*.

Параўнальна нешматлікую групу складаюць фразеалагізмы, кампанентам якіх з’яўляецца назва рэлігійнага свята: (спяваць) *як воўк на Грамніцы*, (завыць) *як воўк у Піліпаўку*, (яды) *як на Дзяды* (*на Каляды*, *на Вялікдзень*), (наесціся) *як на Куццю*, (прыгожая) *як на Яна*, (прыбрацца) *як хата перад Тройцаю*. У аснове назваў многіх рэлігійных святаў ляжаць уласныя кананічныя імёны. У такой ролі яны страцілі функцыю асабовых імёнаў, пераасэнсаваўшыся ў анамастычныя адзінкі хрысціянскага календара, суадносныя з пэўнымі днямі года: (захацець) *на Пятра халадца*, (напіцца) *як Волесь на Міколу*, *Барыс Ганне на хлеб* (*на пірагі*) *меле*.

Клічкі жывёл займаюць нязначнае месца ў структуры фразеалагізмаў: *падаць Лыску ды міску*, (выць) *як Фанасёва Аза*. Толькі клічка *Мурза*, якая стала выконваць абагульняльную функцыю, ужывацца са значэннем агульнага назоўніка, суадносячыся са словам *сука* (*сучка*), сустракаецца ў цэлай групе фразеалагізмаў:

як *Мурза папова*, (набрацца, назапасіць) як *Мурза блох*, (набрацца) як *Мурза маслянкі* (*жому, заціркі, кішак, костак*), (прыстаць) як *Мурза да маслянкі*, (уляпацца) як *Мурза ў зацірку*, (папасці) як *Мурза ў студню*.

У прааналізаваных фразеалагізмах уласнае імя ў многім матывуецца экстралінгвістычнымі фактарамі, суадносіцца з анамастычнымі назвамі рэальных асоб і з’яў. Сустракаецца таксама нямала фразеалагізмаў з лінгвістычнай асновай утварэння, што не маюць пазамоўнай матывацыі ці толькі ўскосна звязаны з канкрэтнымі з’явамі рэчаіснасці. Наяўнасць уласнага імя ў іх складзе выклікана найперш прычынамі, абумоўленымі рознымі механізмамі фразеатворчасці: 1) рыфмай: (аддам) *на святы Адам, прайсці Крым і Рым*, (харошы) *як люлька ў Адошы*, (удалося) *як той Салосе*; 2) заменай агульнага назоўніка ўласнай назвай з мэтай ажыўлення ўнутранай формы фразеалагізма: *каб яно возерам (Кроманню) стала!*, *хто (Яська) у лес, а хто (Манька) на дрывы, як рак на гары (на Дамянішкаўскай гары) свісне, як у ваду (у Нёман) кануў*; 3) народнаэтымалагічным пераасэнсаваннем агульнага назоўніка: *згінь ты марне (Мар’я) прападзі*; 4) моўным каламбурам: *паехаць у Храпанё(е)ва* ‘спаць пераважна з храпам’, *выйсці замуж за Лапатэчкага* ‘памерці’, *Галадніцкі ўбіўся ў хату* ‘няма чаго есці, наступіў голад’, *Сасноўскі абнімае* ‘хіліць на сон каго-н.’, *паехаць у Ложкаўцы* ‘заснуць, спаць’, *у Сапуны (у Сапунцы) пайсці* ‘спаць, звычайна пасопваючы’; 5) алагічным ці недэтэрмінаваным спалучэннем антрапонімаў: *Кузьма Грышку родны Фёдар, гулянчынага зяця сястры Хрысцінкі сын*.

1. Прачытайце тэкст, знайдзіце фразеалагізмы. Зрабіце вывад пра частотнасць іх выкарыстання ў прыведзеным адрэзку маўлення.

Было лёто дваццаць трэйцяго іюля. Людзі зачыналі жыто. Нёмцы пазганялі ўсіх ат малога да вялікага, мушчын – у адно гумно, жанчын – у другоё. Бітую гадзіну трымалі людзей. Аччынлі дзвёры і стралялі па іх. Адна жанчына прадрапала зямлю пад сыцяною гумна, вылязла, думала, што пашкадуюць дзяцей. Дзэці крычалі: «Мамачко, ні пакідай нас!» А яна рвала на сабе валасы. Як пастралілі людзей, нёмцы казалі тым, хто с фурманкамі, ехаць за імі. Яны хадзілі па хатах і забіралі іхія рчы с куфэркаў. І так было страшно, аш язык аднімаўса. Тато расказаў, яшчэ пасьцелі былі

нізаслаўныя. Як цяпер, у вачо́х стаіць. Была ў міне сястра́ старша на чатыры гады. Яе́ зваць было́ Маруся. І яна́ таксама загінула. Во так і засталасо ат Княжаво́ццаў то́лькі бра́цка магіла. А я засталася без ро́ду і племе́ні. Усе́ адно адалью́цца ім сьлёзы на́шы, мно́га яны́ нам папсава́лі крыві́.

*С.С.Сідорык, 1934 г. н.
в. Казакоўцы Маст., 2003 г.*

2. Прачытайце тэкст, знайдзіце і выпішыце фразеалагізмы, вызначце, якія з іх агульнанародныя, а якія дыялектныя.

I. От ціпер жызьнь добрая ста́ла. Гэта́ ні так, як даўне́й было. Усе́ людзі маю́ць. Я ціпер у саўгасі раба́таю. А як пачну́ ўспаміна́ць, што даўне́й было́, дык сьляза́ во́чы так і ахіне́. У ха́ці ні ўзя́ць ні да́ць, а сямья́ вялікая, рато́ў мно́го, усё есьці хо́чучь. І німа́ дзе ўзя́ць, бо ко́лька то́й зямлі, што ко́т напла́каў. Ды й што расло́ на ё́й. Бу́льба ўро́дзіць зь яйцо́, то й гэто́ добра. Былі́ такія часы́, калі до́шч паб'е́ ўсе́ жы́то. Тады́ ўжэ́ галада́лі, але ш не́як жылі́, канцы́ с канца́мі зводзі́лі, перабіва́ліся. А ціпер ужо́ жызьнь саўсім дру́гая. Ось як прыеду́ць маё́ дзёткі да мяне́ са сваі́мі дзёткамі, дак ты́я разадзёт́ыя што ку́клы. Пойд́заш у магазы́н зь і́мі бамба́лкаў ці пячо́на купі́ць, лю́дзі ўсе́ дзіва́цца, якія ш харо́шыя ў мяне́ ўну́чаккі.

*М.У.Аўсейка, 1928 г. н.
в. Гарнастаевічы Свісл., 1993 г.*

II. У на́шы гады́ тако́га ні было́. Не-не́, любы́ можа сказа́ць. А за́рас разбо́ўталіся ўсе́. Ма́ці с ба́цькам ні ве́даюць, што для сваі́х дзэта́к купля́ць, а ты́я дзёткі на шыю́ гато́выя сесьці́, абы́ нічо́га ні рабі́ць. Здурэ́лі ўсе́, здурэ́ў сьве́т. Куды́ мы дако́цімся с такі́м жы́ццям, аднаму́ Бо́гу вядо́ма. У касьце́л ні хо́дзяць, ні мо́ляцца, адварну́ліся ад усяго́ сьвято́га, жыву́ць абы́ дзе́нь да ве́чара, парадні́ліся с чо́ртам.

*К.У.Крэўская, 1924 г. н.
в. Дуляўшчына Маст., 1992 г.*

III. І лю́дзі тут усё́ ні такія, як у на́с. Як прыйшла́, на́ват сло́ва ні было́ с кі́м сказа́ць. Што́ ты, такія́ ганаро́выя, ста́вілі сабе́ ніве́дама што́. Хадзі́лі, задра́ўшы мазго́лу. Ні патступі́цца. Гэта́ ціпер яны́ такія́ добрыя ста́лі, хо́ць на хлёп нама́звай. Што́ адна́, што дру́гая. Пагляде́лі, што да міне́ ўсе́ еду́ць, і дзе́ці добрыя, усё́

хв'яляць усюды, і жыву добра. А яны сядзяць як крумкачы па сваіх хатах, носа ні высадзяць.

*М.М.Жылінская, 1924 г. н.
в. Дарані Свісл., 1992 г.*

3. Выпішыце з тэксту фразеалагічныя дыялектызмы, параўнайце іх з літаратурнымі фразеалагічнымі адпаведнікамі. Вызначце, да якога тыпу фразеалагічных дыялектызмаў яны належаць.

I. Была ў магазыні, хацела ўнуку равэрчык купіць, алі дзе там – ні даступіцца. Халера на гэтых аркаголікаў. Купіла аж дзэсяць саганоў. А што рабіць. Бізуюса дзень і ноч, кідаяса як мўха ў в'ару, а прыдзя такі бык чухонскі, халера на іх, і яму ўсё што хочаш, а ты хоць пэнкні ат крыку [Суразмоўніца выцірае анучкай зэдлік, ставіць на стол слоік з малаком, запрашае]. Ешча колькі хочаця. Стары мой наеўса, напіўса, сеў на трактар і прэньдзенька паляцеў. Казала яму: «Пражэнь хоць карову». Але дзе там! Ні да танцаў ні да ружанцаў. На рабоці то ён круціцца – тут ёсьць тут німа, а ў х'аці такі заваліска. Ну, алé казалі, што гэтыя трактарыстыя ціпёр будуць грошы мець, то пэўне куплю яму што, а то ў чым у касьцелі ў тым у пасьцелі. Кажу яму: «Ты дурны чы не?!» Зыркня вачыма, здаецца, уцяў бы як сабака. Але я ні баюса. Наўчыцельку ўзяла на кватэру.

*Я.І.Бондзюш, 1935 г. н.
в. Войтаўцы Гродз., 1992 г.*

II. Што ш табé, мая ты дзэвачка, расказаць. Ёсь, што й язык ні паварочваецца гаварыць пра тую жысь. М'ожа зафундуеш які пудэлак цукэрак, дык скажў... Ні трэба! Сьмяюся. Ні люблю салоткага, раскажў пра горкая. Засталася я рана с'іратой. Расла пры цёцца, а цётка Стэфка ўжо ш блáгая была баба, нэх яé зямелька ні носіць. Кляла й клясьці буду, хоць і ў Бога веру. Гадавалася я ў яé с двума яé сынамі. Дык як да стóлу, дык Гэнюська, Бóлюська, а як да рабо́ты, дык Стася. І жаць, і малаціць, і ткаць, і кароваў пасьці, карміць, даіць. І хату апратаць, і зварыць, і памыць. А матка найсьвэнша! Рабо́ты не зылічыць, а як што зьесьці, дык абжора, прэш ні ў сваé духі. Вон, струпач пракляты. Гэта яна мяне так празывала, бо ў мяне с дзэцтва нэйкая сыпка была на цэля. Дык я й ні н'атта сўнулася да то́га стóлу. Хвачу дзе кавалачак цішкóм, сьлёскамі зап'ю. Так і выкачалася. А тэрас, як я сама сабé хазыйка,

жыву ў Ашмянэ, дык і я спатрэбілася. Прыходзя яна і будзе казаць: «Вазьмі ты мяне, Стаська, на зіму, адной скучна». А я маўчу, тылька мысьлю сама сабе: «А сыны – Гэнюсь, Больюсь? Жывуць у Латвіі, распанелі, а табэ трэба Стасі хату заваліць». Падумала так, падумала, ды і забрала. Ні кідась жа адну старую. І ні разу ні ўкрыўдзіла, а ёй нэх пан Бўх сьвенты заплаці.

г. Ашмяны

4. Прачытайце тлумачэніі інфармантаў пра паходжанне асобных вузкарэгіянальных фразеалагізмаў. Вызначце пазалінгвістычную аснову ўтварэння гэтых фразеалагізмаў.

I. Вёў чалавек вала, прадаць хацеў. Дарога вяла праз лес. Зачырыкала асіна, асіны ш зафша скрыпяць. Чалавеку падалося, што асіна нешта гаворыць. Ён і пытаецца ў асіны: «Што, хочаш вала купіць?» Яна апяць зачырыкала, значыць, хоча. Пытаецца: «Куды яго падзець?» Яна ізноў зачырыкала. «А, прывязаць да цібэ? Добра, прывяжу». Прывязаў. Пытаецца: «Калі будуць грошы? Дзись? Не? Заўтра? Добра, хай будуць заўтра». Прыходзіць назаўтра па грошы, а там німа нічога, тылькі рожкі ды ношкі засталіся. Што ш тэрас рабіць будзеш? Назат не верняш, трэбуло зразу думаць. Закіраваўся і дахаты пайшоў. Хто яго ведае, можа, калі гэта і праўда была, бо й тэрас часта кажуць: прадаў як асіне вала. Прадаў, а грошы нівядома калі будзеш мець за гэта.

*Г.М.Алексеевіч, 1932 г. н.
в. Бастуны Воран., 1992 г.*

II. Наша бапка Алёся заўсёды любіла ўспамінаці, што было ў яе час і заўсёды гаварыла: гарэ як Рыгор, бяжыць як Тэкля на кірмаш, лопнеш як васількоўска сьвінка. Калі мы ў яе пыталіся, што здарылася з гэтай свінкай, яна казаўла, што яна ёла і ёла. Пóкуль не лопнула. А ці было гэта, ніхто не ведае, німа тых, хто бачыў гэта. Толькі заўсёды, калі ўнукі ёлі без меры, то бапка Алёся казаўла: лопнеце як васількоўска сьвінка.

*А.І. Клюкач, 1933 г. н.
в. Галавачы Гродз., 2002 г.*

III. Яшчэ за савецкай уласьцю брыгадзёр праводзіў зьбюрку для галасаванья. Склікаў усіх. А да Качанóўскага зайшоў сусёт, кап разам ісьці ў клуп. Ну й пачаў Качанóўскі зьбірацца, алі ш жонкі ні было ў хаці. Яна заўсёды радзіла і памагала яму, бу сам ён ні

мох нават гузік зашпіліць, маруднік быў такі, што сьвёт ні бачыў. Качанобўскі прымусіў сусэда пасабляць. Той пасабляў, а тады плюнуў ды пашоў. А сам Качанобўскі давай галасіць: «Знайдзі маю жонку, бу на галасаваня спазьнюся!» Так і сталася. Ту цяпер, калі хто маруднік, кажуць – выбіраюся як Качанобўскі на галасаваня.

*І.І.Адалеўскі, 1929 г. н.
в. Асіпаўцы Воран., 1998 г.*

1.7. *Њодобёодбдіà-òùìàèààì÷íàà áùáò÷úííá ààáíðàè* *Āđīāçāīø÷ūíū*

Гаворкі Гродзеншчыны характарызуюцца адносным адзінствам сваіх этнагенетычных уласцівасцей. Гэтае адзінства праяўляецца на розных іерархічных узроўнях у сістэме структурных дыялектных тыпаў. Так, на самым высокім узроўні адзінства заключаецца ў тым, што гаворкі Гродзеншчыны цалкам уваходзяць у асноўны масіў беларускай дыялектнай мовы і не перасякаюцца з масівам палескіх гаворак. У гэтым плане яны маюць агульныя рысы, вызначальныя для беларускай мовы ў цэлым, напрыклад, аканне, дзеканне і цеканне, наяўнасць зацвярдзелых зычных.

На другой, ніжэйшай, іерархічнай ступені гаворкі Гродзеншчыны не выходзяць за межы паўднёва-заходняга дыялекту, убіраюць у сябе яго агульныя рысы.

Трэцяя ступень адзінства дасягаецца тым, што Гродзеншчына знаходзіцца ў прасторы адной групы гаворак – гродзенскабаранавіцкай.

На перыферыі адзначанай структурнай сістэмы размяшчаюцца гаворкі Ашмянскага, Астравецкага і Смаргонскага раёнаў, дыялектная тэрыторыя якіх уваходзіць у склад сярэднебеларускіх гаворак, змешаных, пераходных, якія спалучаюць у сабе рысы паўднёва-заходняга і паўночна-ўсходняга дыялектаў і маюць адзінкавыя ўласныя ўтварэнні.

На чацвёртай ступені гаворкі аб'ядноўваюцца рысамі дыялектных зон (заходняй, паўночна-заходняй, цэнтральнай), якія кладуцца на лінгвістычную карту Гродзеншчыны.

І толькі на пятай, самай нізкай, ступені гаворкі выяўляюць сваю неаднастайнасць, нятоеснасць, г. зн. спецыфічныя асаблівасці лакальнага характару, выкліканыя этнагенетычнымі ці культурна-

гістарычнымі прычынамі. Гэтыя асаблівасці яшчэ недастаткова вывучаны.

Лінгвістычнае краязнаўства цікавяць у першую чаргу не агульнабеларускія моўныя з’явы, а дыялектныя асаблівасці розных структурных тыпаў гаворак, неўласцівыя беларускай літаратурнай мове. Гэта свайго роду помнікі моўнай культуры народа, якія заслугоўваюць увагі і шанавання.

1.7.1. *Ап̆ааеііаап̆оі і ӑаі, ӑа-ӑоі ӑі ўӑ ӑўӗӑӗо̆ і̆ ӑ о̆ўо̆і о̆і ӑі ӑаі о̆-ўі о̆*

Гаворкі Гродзеншчыны ілюструюць асноўныя дыялектныя рысы паўднёва-заходняга дыялекту. Сярод іх у галіне націскага вакалізму можна адзначыць функцыянаванне закрытых галосных |ê|, |ô|. Фанема |ê| – пярэдняга рада, сярэдне-верхняга пад’ёму, ужываецца на месцы былога **h**. Фанема |ê| больш вузкая ў параўнанні з фанемай |э|, сваёй артыкуляцыяй набліжаецца пасля мяккіх зычных да |і|, пасля цвёрдых і зацвярдзелых – да |ы|. Больш-менш выразна фанема |ê| вымаўляецца ў паўднёвай частцы Гродзенскай вобласці (Свіслацкі, Ваўкавыскі, Слоні́мскі раёны). Аднак тут ужыванне яе нерэгулярнае, паралельна ў тых самых пазіцыях, у тых самых словах часта функцыянуе гук |э|: *с’эно, цэлы*. Чым далей на поўнач, тым менш адчуваецца «закрытасць» |ê|, назіраецца прыкметнае выцясненне яго адкрытым |э|.

Фанема |ô| – задняга рада сярэдне-верхняга пад’ёму, рэалізуецца ў гуку, акустычна набліжаным да |у|: *во́л, вато́ўка, ваўко́ў*. На слых |ô| лепш адчуваецца і характарызуецца большай устойлівасцю, чым |ê|. У наш час таксама адбываецца паступовая страта |ô|, рэалізацыя ў гуку |о|.

Агульнай для паўднёва-заходняга дыялекту і гаворак Гродзеншчыны ў яго складзе з’яўляецца такая асаблівасць, як непаслядоўны пераход націскага |э| у |о| пасля мяккіх і зацвярдзелых зычных. Адсутнасць пераходу назіраецца ў асобных словах і формах: *ав’эс, б’э́рдо, зав’эс, зан’эс, раз’дз’э́р, в’э́ртк’і, сэп’ал’, кл’э́пк’і, дал’э́ко, чац’в’э́рты, ідз’э́м, б’арэ́м, н’ас’э́м, кл’э́пат, худэ́ба, скнэ́ра, м’э́рзлы, с’ц’э́рла, кас’йэ́, ус’э́йу, майэ́йу, твайэ́йу, свайэ́йу, майэ́, твайэ́, свайэ́, чарназ’э́м, йэс’ц’*.

У галіне ненаціскага вакалізму яркай асаблівасцю гаворак Гродзеншчыны выступае няпоўнае недысіміляцыйнае аканне, сутнасць якога ў тым, што ў канцавым адкрытым складзе

этымалагічныя |а|, |о|, |э| захоўваюцца, адрозніваюцца, не супадаюць у гуку |а|: *рыба, мно́го, мо́рэ*. Гэтая дыялектная асаблівасць характарызуецца ўстойлівасцю. Спецыфіка яе на Гродзеншчыне – пераважнае ўжыванне канцавога |о|, які можа вымаўляцца і на месцы этымалагічнага |э|: *мо́ро, го́ро*. У асобных выпадках |о| знаходзіцца і на месцы этымалагічнага |а|: *саба́ко, та́то, па́но, ба́ц’ко, дз’а́ц’ко*.

Разнавіднасцю недысіміляцыйнага акання выступае недысіміляцыйнае яканне, пры якім этымалагічныя |а|, |о|, |э| супадаюць у гуку |а| у ненацісным становішчы пасля мяккіх зычных. Найбольш рэгулярна яно праяўляецца ў першым складзе перад націскам: *в’асна́, с’астра́, б’адо́й, в’аду́*. У іншых ненаціскных складах гук |а| рэалізуецца непаслядоўна. У адных гаворках Гродзеншчыны ён вымаўляецца выразна (*в’арац’ано́, з’ал’анаваты́, хло́п’ац, бу́с’ал, грэ́б’ан’, да́л’ай, в’эс’ало, во́з’аро*), у другіх набліжаецца да |э|, займае артыкуляцыйнае становішча паміж |а| і |э|. У шэрагу выпадкаў артыкулюецца гук |э| поўнага ўтварэння: *по́йдз’эм, бу́с’эл, с’ц’эражы́*. Ізагласу гэтых трох з’яў акрэсліць немагчыма, паколькі яны хаатычна, нестабільна «раскіданы» па розных тэрыторыях, часам суіснуюць у адной гаворцы ці нават у маўленні адной асобы.

У сістэме рэалізацыі кансанантызму характэрная асаблівасць гаворак – абмежаванае выкарыстанне падоўжаных зычных. У інтэрвакальным становішчы на месцы старажытнага спалучэння «мяккі зычны +ь+й», як правіла, гучыць непалоўжаны зычны, што ўзнік у выніку сцяжэння падоўжанага. Схema дыяхранічнага развіцця гэтай з’явы на канкрэтным прыкладзе выглядае так: *гал’ыйо́ – гал’йо́ – гал’л’о́ – гал’о́*. Непалоўжанаць зычных – асаблівасць, стабільная і рэгулярная ў мове прадстаўнікоў розных узростаў груп: *в’ас’эл’а, вучэ́н’а, п’ачэ́н’а, разво́дз’а, купа́н’а, нас’э́н’а, варэ́н’а, с’м’э́ц’а, в’э́ц’а, збо́жа, со́л’у, во́с’ан’у, з’э́л’ан’у, п’ац’у́, дз’э́в’ац’у́, куц’а́, свя́ц’а*.

Устойлівай рысай заходняй часткі гаворак Гродзеншчыны выступае саканне – цвёрдасць зычнага гука |с| у зваротным постфіксе дзеясловаў. Сярод цвёрдых варыянтаў постфікса часцей выкарыстоўваецца -са: *вы́спаласа, нал’ата́ласа, найэ́ўса, нап’і́ўса*. Постфікс -со звычайна рэалізуецца ў пэўных граматычных умовах, калі дзеяслоў стаіць у форме прошлага часу ніякага роду ці ў безасабовай форме: *Гэ́то дзі́ця, зная́ця, бегло́, бегло́ і павалі́ласо* (Бабіна Гродз.). *Во́ так і засталосо ат Княжа́воўцаў, то́лькі брац’ка магі́ла* (Казакіўцы Маст.). Постфікс -со заўважаны і ў іншых

дзеяслоўных формах: *Ён багаты быў, да жызьні харошы быў, ні то што які там ругаўсо ці біўсо* (Зарудаўе Маст.). *Сеў на карову, а яна як панясе, алі ён удзяржаўсо* (Кавалі Бераст.). *Не знае, у чым дзело, думае, што мы весялімосо* (Талькаўцы Ваўк.). Частотнасць і разнастайнасць выкарыстання гэтага постфікса павялічваецца ў заходнім напрамку з выхадам у беларускія гаворкі Беларуччыны на тэрыторыі Польшчы.

Дыялектныя марфалагічныя асаблівасці праяўляюцца найперш у зменных часцінаў мовы. Устойлівы дыялектны характар маюць формы назоўнікаў множнага ліку. Так, назоўнікі мужчынскага роду ў назоўным склоне ўжываюцца з канчаткам -э: *бурак 'э, кавал 'э, м'ашк 'э, пн 'э, ц'в'ік 'э, лас 'э, з'в'арэ, нажэ, кл'учэ, бабрэ, братэ*. Назоўнікі ніякага роду захоўваюць старажытны канчатак -а: *с'ола, вокна, аз'ора, балота, ц'ал'ата, парас'ата, пал'а*.

Назоўнікі мужчынскага роду ў давальным і месным склонах маюць націскныя канчаткі -ом і -ох: *братом, сыном, катом, гас'ц'ом, з'ац'ом, кн'аз'ом; у гас'ц'ох, у лапц'ох, у садох, у л'асох, аб панох, у грыбах*. Зрэдку такія канчаткі адлюстроўваюцца назоўнікамі жаночага і ніякага роду, а таксама множналікавымі назоўнікамі: *дз'аўком, хустком, пал'ом, грудз'ом, дз'в'аром; аб дз'аўкох, у хусткох, у пал'ох, у вушох, на пл'ачох, у дз'в'арох*.

Трэба заўважыць, што канчаткі -ом і -ох у гаворках усё больш набываюць архаічны характар. Пад уплывам беларускай і рускай літаратурных моў яны істотна выцясяняюцца канчаткамі -ам і -ах і сёння сустракаюцца толькі ў маўленні людзей старэйшага пакалення.

У вінавальным склоне жывучай застаецца форма адушаўлёных назоўнікаў множнага ліку, аналагічная форме назоўнага склону: *пас'э каровы, стрыгл'і ав'эчк'і, корм'іц' куран'ата, пайшоў на бабы, запрагайц'а кон'і*.

У гаворках Гродзеншчыны захаваліся рэшткі клічнай формы. Яна ўтвараецца пры дапамозе канчаткаў -э (-а), -у, -о: *брац'э, коц'а, сынку, Іянку, мамо, Вал'о, Ман'э*.

Агульнай асаблівасцю паўднёва-заходняга дыялекту і гаворак Гродзеншчыны ў яго складзе з'яўляюцца рэшткі форм парнага ліку. Яны ўтвараюцца ад назоўнікаў жаночага, радзей ніякага роду ў спалучэнні з лічэбнікамі *два, абодва, тры, чатыры*. Фармальны паказчык парнага ліку – канчатак -э: *дз'в'э наз'э, дз'в'э руцэ, тры з'ім'э, чатыры хіц'э, абодва акн'э*. У апошні час адзначаныя формы адчувальна прыгнятаюцца літаратурнымі формамі з канчаткамі -ы(-і) (*дз'в'э рук'і, тры з'імы*) і выходзяць з актыўнага ўжытку.

Больш устойлівымі аказаліся формы парнага ліку з канчаткамі -ыма (-іма) у некаторых назоўніках творнага склону, што абазначаюць парныя прадметы: *вачы́ма, пл'ачы́ма, дз'в'ары́ма, вушы́ма*. Пацвярджэнне гэтаму – выкарыстанне аналагічнай формы назоўнікамі іншых лексічна-семантычных груп: *грашы́ма, грудзі́ма, гас'ц'і́ма, грабл'і́ма, с'л'аз'і́ма, кас'ц'і́ма, чарц'і́ма*. Канчатак -ыма (-іма) адзначаецца нават у лічэбніковых і займенніковых формах: *свайі́ма, п'ац'і́ма*.

Прыметнікі (прыметнікавыя займеннікі, парадкавыя лічэбнікі) таксама ілюструюць шэраг асаблівасцей паўднёва-заходняга дыялекту. Тут у першую чаргу варта назваць сцягнуты аднаскладовы ненаціскны канчатак форм жаночага і ніякага роду ў назоўным і вінавальным склонах: *б'эла краска, добра дз'аўчы́на, в'эл'ка хата, гэтка штука, п'эрыша камун'і́я; смайну в'ачэру, с'ін'у хустку, но́ву кн'і́гу; вэжно дз'эло, л'охко адз'эн'а, дрэ́бно нас'эн'а*.

Прыметнікі (і падобныя да іх іншыя часціны мовы) мужчынскага і ніякага роду маюць дыялектныя канчаткі ў месным склоне: пад націскам – -ом, не пад націскам – -ум: *у старом хл'ав'э, на л'іхом баку, у гн'ілом бало́ц'і, на сухом с'эн'і, у чом дз'эла, у том годз'і, у другом клас'і; на доўгум бродз'і, у добрум настро́йі, у с'ін'ум кас'ц'і́ум'і, у гэтым годз'і, на ваішум гародз'і, на дз'ікавум пл'і, у п'эрышум клас'і*.

Шэраг дыялектных асаблівасцей характэрны для дзеяслова.

Дзеясловы першай асобы множнага ліку абвеснага ладу канчваюцца на -мо: *ідз'эмо, б'арэ́мо, с'п'авай́амо, ка́жамо, с'п'імо́, гл'адз'імо́, крычы́мо*.

Формы загаднага ладу множнага ліку выступаюць з канцавым спалучэннем -мо (-ма): *к'ідай́мо, заган'ай́мо, уц'акай́мо, гл'ан'ма, с'адз'ма, к'ін'ма*.

Сінтэтычная форма будучага складанага часу, якая гістарычна ўтварылася ў выніку зліцця былога дапаможнага дзеяслова *имати* з інфінітывам асноўнага дзеяслова, пашырана ў асноўным на поўдні Гродзеншчыны: *раб'іц'іму, каз'іц'ім'эш, да́ц'м'э, хав'іц'м'эм, п'іса́ц'м'эц'э, карм'іц'муц'*. У наш час яна набыла адзнакі архаічнасці, выкарыстоўваецца адносна нячаста, замяняецца сучаснай аналітычнай формай з дапаможным дзеясловам быць: *буду раб'іц', будэ́эш каз'іц'*.

Пералічаныя вышэй дыялектныя з'явы ўласцівы не толькі мове Гродзеншчыны, але і мове некаторых іншых рэгіёнаў Беларусі. Яны ўтвараюць сукупнасць вызначальных асаблівасцей

паўднёва-заходняга дыялекту, супрацьпастаўленых асаблівасцям паўночна-ўсходняга дыялекту.

5. Выпішыце словы, у якіх адбылася замена зтымалагічнага гука [ф] іншымі гукамі і спалучэннямі гукаў, растлумачце прычыну такой замены.

1. У іх нідзэ ні папэра ні валяецца на гуліцы, на асвальце, а ў нас і банкі бітця, бляхі с-пат кансэрваў (*Прудзяны Шчуч.*). 2. Партвель рабілі с тканага палатна, ручкі былі скручаныя зь ніцэй, ш шнурака (*Чаплі Лід.*). 3. Усяляк было, аля жылі людзі, елі зацірку, скварку, картоплю (*Віганцы Воран.*). 4. Нагатавалі пасолі зь мясам, тады і кажа бацько: «Давай здымемо мэрку і глянімо, хто з нас патаўсьцея» (*Любча Навагр.*). 5. Упярот трэбо было і торпу самым капаць (*Кавалі Бераст.*). 6. Пайдзі зачыні шапу ў сёнях (*Асташына Навагр.*). 7. Ні выраджаліся гэтак, як цяпер, босья хадзілі на гулянку, бо тухлей ні было (*Нёўда Навагр.*). 8. Туплі ніяк ні кўпя (*Граўжышкі Ашм.*). 9. Ранілі там нямецкага ахвіцэра (*Ганчары Лід.*). 10. Хвамілью яго ня помню, во, хіба Журоў (*Ляхавічы Зэльв.*). 11. Палатно самы ткалі, адбэльвалі альбо хварбавалі (*Пыра Гродз.*). 12. Маўнка мне новы хвартух пашыла, та я яго злажыла, спаніцу чысьцейшу (*Навікі Свісл.*). 13. На конях раней жа ёжжалі, машын то не было. Яшчэ добра было, калі ў каго хвурманка была (*Суботнікі Іўеў.*). 14. Устроць такі покус: хлопец патпаліць кудзелю дзеўчыне, да ўсё яё тўшым (*Дашкавічы Свісл.*). 15. Мая ты, што тыя грошы. Камашы на ногі яму, сабэ купі, куфайку якую каля скаціны хадзіць. А дзеці колькі цягнуць (*Буяны Ашм.*).

6. Прачытайце, знайдзіце словы з дзеканнем і цеканнем. Ці праяўляецца гэты фанетычны закон у запазычаных словах? Які вывад можна зрабіць аб рэалізацыі яго ў беларускіх гаворках?

1. У сяло як хто заявіцца, вядуць да дзепутата (*Старыны Бераст.*). 2. На дзіскацэкі тыя як пойдучь, то ўсё кажуць: «Бабушка, дзіскацэкі па пятнаццаць тысяч стаяць» (*Сухінічы Маст.*). 3. Вучыліся ў дзевэ зьмены, і нятто была моцна дзісьціпліна (*Залацеева Зэльв.*). 4. Мацімаціку саўсім лёдвэ цягнула (*Раневічы Свісл.*). 5. Але власьці гасударсьцьвенныя называлі гэто паліцікай (*Асташына Навагр.*). 6. А тўта яшчэ чўтка пашла, што зьявіліся парцізаны

(*Каліноўская Свісл.*). 7. Пазвані па ціліфоне і перадай, што я казала (*Бабіна Гродз.*). 8. Раней цэхнікі не было, ну, жыццё было вясёлае (*Граўжышкі Ашм.*). 9. Анно цілівізары, больш ніякай вясёласці няма (*Малыя Азёркі Маст.*). 10. Кніжак ні было, цітрадзяў ні было (*Шылавічы Сл.*). 11. Ціф як узяў, так усё паўміралі (*Алекшыцы Бераст.*). 12. Усё жыццё прарабіла ў школе цяхнічкай, людзі міне ўважалі (*Адэльск Гродз.*).

7. Прачытайце сказы, знайдзіце словы, у якіх не адбыўся гістарычны пераход націскага гукa [э] у [о].

1. Пótум мой тáто пастáвіў сваю хáтку на вы́гане, яна́ ціпéр ужé зусім стáла старэ́нька, развалі́лася (*Крапіўніца Свісл.*). 2. Ці ёсьць у цібе́ добра сакéра? Ба гэтай то́лькі дрóт сячы́ (*Бабіна Гродз.*). 3. Прышл́і астáтнія – ізно́ў аддава́йце ўсё, што ё́ст (*Геранёны Ёўеў.*). 4. Ціпéр тák: ё́ст дзіця́, ё́ст калясачка, ё́ст óтдых, ё́ст атпачы́нак якісьці́ (*Перстунь Гродз.*). 5. А мо́ грошай табé вы́слаць, ці ў цябé яшчэ́ ё́? А калі́ ё́, то ко́лькі, напішы́? (*Лаўрыновічы Зэльв.*). 6. Як паглядзі́ш на тэ́разнёйшую маладзéш, то душá балі́ць (*Пагародна Воран.*). 7. Кéпско было́ хадзі́ць, далéко, ця́шко, па сьнягу́ (*Кавалі Бераст.*). 8. Пяро́т на куцо́ авéс змéлям, кісéль вару́, пячóнчыкі пяку́, куцо́ вару́ (*Баранавічы Карэл.*). 9. А бра́т бы́ў мёншы, с тры́ццаць чацьвэ́ртага го́да (*Малыя Азёркі Маст.*). 10. Ё́дзям у вéску, а бра́т ста́ць на ву́ліцы (*Гуды Лід.*). 11. Шчо́тка бы́ла з рúчкай і с цьвэ́рдай шчаці́най (*Пляцянічы Зэльв.*). 12. Кру́цім перавéсла, вя́жам снапы́, а даро́гаю ё́дуць мушчы́ны па снапы́ (*Замасцяны Шчуч.*). 13. Прывэ́с кара́фку вóткі пёршай вы́рабы (*Гуды Лід.*). 14. Пасáтку, сасéнкі скрóсь садзі́ць хадзі́ла (*Ражкі Свісл.*). 15. Мы далі́ся да ксéндза, бы́ла ў спóвядзі́ яна́ (*Лаздуны Ёўеў.*). 16. І прыязжа́лі сапéры, і рва́лі гэты́ зáмак (*Геранёны Ёўеў.*). 17. У нас ча́йцы над рако́й лётаю́ць, ры́бу лапа́юць (*Галавачы Гродз.*). 18. Бы́ла сéньня ў кра́ме, купі́ла табé сако́лку [майку], твая́ сако́лка ўжо́ старáя (*Кракотка Сл.*). 19. Што́ ні ска́жаш, ту ё́н усё́ йдзé прэ́ціў, ніко́го ні слúхая́ (*Красноўцы Лід.*). 20. Задзéшава ты адда́ў свайго́ барана́, рублёў два́ццаць мо́г узя́ць (*Міжэвічы Сл.*). 21. Дзе чарназём, там дóбро расьцé (*Міратычы Карэл.*).

8. Прачытайце, вызначце тып ненацісканога вакалізму пасля цвёрдых зычных.

Жыццё было ў міне цяшко. Ха́та була́ зусім мале́нька, а дзяце́й ажно́ дзевяць. Я была́ старэйшай, памага́ла сваім бацька́м не ту́лькі па хазя́йству, але́ і дзяце́й гадава́ць, есьці вары́ць. А быва́ло тако́й, што і есьці ні було́ што. Але́ на сьвя́то, асобенна на Вялі́кань, було́ тро́шкі нават сма́шнага са́ла. Хоць і сямья́ была́ ве́лька, але́ жылі дру́жно, бацько́ быў рабо́чым, усё дабыва́ў у ха́ту. Ра́но ўстава́ў, по́зно кла́ўся, шкадава́ў нас. Та́к і жылі. Было́ і го́ро. У нас памя́рла сястро́нка, як було́ ёй два́ го́да, але́ ш перажы́лі гэ́то го́ро. Ве́рылі ў Бо́га, хадзі́лі ў цэ́ркву, на́тто до́бро малі́ліся. У ха́ці ў нас було́ ні гэ́дак, як за́рас. Нават пало́ў ні було́. На ка́ждо сьвя́то жоў́тым пясочка́м зямлю́ высыпа́лі. Вы́шла я за́муш у васі́мнаццаць гадо́ў. Тады́ ў тыя га́ды і ле́пшо тро́шкі жыццё́ наста́ло. Ма́е дзе́ці ніке́пско жылі́, ні та́к, як мы́. Ужэ́ й вучы́ліся, а пато́м і далей па́шлі вучы́цца. Дзэ́ве до́чки ў міне́, адна́ дахто́рка, друго́я шва́чка. Кра́савыя. Пато́м за́муш і́х аддала́. Зяці́ харо́шыя, памага́юць. І ўну́чкі е́ ўжэ́ дзяўкі́ ве́лькія. Жыву́ць дзе́ці ніке́пско ў го́радзі. Само́ гла́ўно, кап здра́овыя бы́лі ўсе́. Я ім тро́шко пеньсы́яй памага́ю, бо ў го́радзі ця́жэй, чым у ве́сцы. Трэ́бо ўсе́ купі́ць: і малако́, і смята́ну, і адзе́цца кра́сиво, бо ў лю́дзі выхо́дзяць. А ніда́ўно ста́ршуй даццэ́ апи́рацью рабі́лі, то то́жа трэ́ба гро́шмі памахчы́. Вось та́к і жыву́ памале́ньку.

*Жанчына, 1927 г. н.
в. Правыя Масты Маст., 2003 г.*

9. Выпішыце словы, у якіх няпоўнае недысіміляцыйнае аканне рэалізуецца вымаўленнем гука [o] на месцы этымалагічных галосных [a], [э] у канцавым адкрытым складзе.

1. Як та́то ішо́ў на вайну́, то купі́ў нам кіле́ са́херу (*Калядзічы Ваўк.*). 2. Трэ́бо было́ намьі́ць, навары́ць (*Корнаць Свісл.*). 3. Наза́ўтро пыта́я: «Хто́ пасьві́ў?» Я кажú: «Я» (*Амбілеўцы Шчуч.*). 4. А ў Росьцеві́чах тады́ Зе́нько жы́ў (*Росцевічы Зэльв.*). 5. А па́по во́зьма ме́лу кусо́к, рушніко́м накрыва́ гэ́то ўсе́ і хо́дзіць каля́ вако́н, каля́ дзэ́вярэй́ і круго́м крэ́сьцікі́ пі́ша (*Востухава Карэл.*). 6. У тэй́ го́т у нас ме́ўсо бы́ў быць до́бры ўраджа́й: пасо́лька, гарбу́зэ, мо́ркава (*Казакоўцы Маст.*). 7. Да нас не́кі саба́ко прыбі́ўса, мо́ дзе́ гарацкі́я пакі́нулі ў ле́сі (*Падбершты Шчуч.*). 8. От го́ро з гэ́тымі

камара́мі, німа́ спа́су ад іх ні лю́дзям, ні скаці́ні (*Бабіна Гродз.*). 9. А ў Дубні спрадвёку цыбу́ля радзі́ла, і ціпе́р та́м мо́ро яé са́дзяць на прада́ня (*Харціца Маст.*). 10. Я гэ́то й са́м по́мню, гэ́то пра́ўдо (*Падбалоце Зэльв.*).

10. Знайдзіце словы, якія ілюструюць недысіміляцыйнае яканне ў розных ненаціскных складах.

1. Пóтым ё́н каза́ў зысы́ціся, а́ля бяс шлю́бу, а бяс шлю́бу я́ не пашла́ (*Вайкунцы Воран.*). 2. У маёй ма́ткі, ты́ яé й ня відзела, дык пасьле́дні залатнічо́к з сянiка́ вы́трабушы́лі (*Шутавічы Сморг.*). 3. Так Лявóн у яго́ па́рапкам бы́ў, служы́ў, зна́чыць, няўда́лы такі (*Монтацішкі Сморг.*). 4. Яго́ цётка пасва́тала яго́ мне́, кап я́ за яго́ ішла́ за́муш, што́ будзя́ дóбро жы́ць (*Ляхавічы Зэльв.*). 5. Быва́я, уцячо́м с ха́таў на по́ля (*Мікушавічы Воран.*). 6. Цяля́та ўсе́ здала́ і хадзі́ла прасiла: да́йця мне́ даба́ўкі (*Алешавічы Маст.*). 7. Тады́ пыта́я сын, ча́му гэ́та та́к (*Любча Навагр.*). 8. Не́мяц хадзі́ў, падышо́ў да ро́ва, пагляздэ́ў на ўсі́х. Ну, ду́маям, бра́ця, пастраля́я ўсі́х (*Ганчары Лід.*). 9. Малада́я пе́ршы сно́п звья́звая сама́ і на яго́ ве́шая пада́рка, які́ бярэ́ с сабо́ю (*Клепачы Бераст.*). 10. Ужо́ праз гэ́то німа́ чаго́ гавары́ць, то́лькі ажыда́ць будзя́м (*Бібікі Зэльв.*). 11. По́мню як сё́ня, як са сваiм Ста́сям хадзі́лі за хлэ́бам (*Марцінавічы Зэльв.*). 12. Не́мяц закатава́ў, і ўсе́ сказа́лася на здаро́ўі (*Ладзенікі Навагр.*). 13. Ё́дзям, а та́м яўрэ́яў жану́ць (*Дабраволя Свісл.*). 14. Усе́ было́ кры́то салóмаю, а ве́цяр бы́ў (*Малыя Азёркі Маст.*). 15. Як шва́гяр пае́дзя за гно́ям, то пра́цую, а як прые́дзя, бягу́ памага́ць (*Малая Бераставіца Бераст.*). 16. Запрага́лі трóя ко́няй у жня́рку (*Ходараўцы Лід.*). 17. Куды́ ты лэ́зеш? (*Вялікае Сяло Ваўк.*). 18. Кажу́ я кумiшчу: пае́халі на вакза́л, купля́й мне́ бяле́т у маé Смургóні (*Крапіўна Сморг.*). 18. Мне́ цвя́кі сы́палі на даро́гу (*Пелкаўшчына Ёўеў.*). 19. Заўтра́ На́дзя зьбіра́яцца ё́хацаць у Вяле́йку, то папра́сі яé, кап прыа́дала́ (*Гродзі Ашм.*).

11. Прачытайце сказы і адзначце спецыфіку кансанантызму на месцы падоўжаных зычных.

1. Канчаецца васэ́ля, і трэ́ба нявэ́сцы бра́цца за рабо́ту, кап унара́віць і му́жу, і сьвякру́се, і сьвёкру (*Гальшаны Ашм.*). 2. А быва́ла, пазнаё́мяцца каля́ касьце́ла і запраша́юць да сiбе́ на гуля́ня (*Мiгдалы Воран.*). 3. За́кіпіць у чыгунку́ вада́ – кiда́еш туды́ жме́ньку

куці, жменьку грыббоў сушаных, пакрышыш дробненька мёрквачкі, бурачкоў, картопелькі (*Старое Сяло Зэльв.*). 4. Пóкуль ма́ма рóбья сьняд́аня, мý сьп́ім, а пóтым зно́ў на рабóту (*Суцькава Сморг.*). 5. Пóмню, мы тады да́лі цялу́шку і адну́ сьві́ню (*Кавалеўшчына Воран.*). 6. У́е тако́е паку́лю, што́ яго́ цяпéр, як ка́жуць, і за сьвэ́чкай не на́йдзеш, таго́ паку́ля (*Каменка Гродз.*). 7. А адна́ ба́пка ў́ нас у вёсцы – удава́, і ў́ яé забра́лі адзéня кúфар (*Першамайск Шчуч.*). 8. Трэ́ба было́ хадз́яйства раб́іць, а я́ паня́ця ні ме́ў, як плу́х дзяржа́ць (*Старынкi Шчуч.*). 9. Раб́ілі павучкé с салóмы, вéшалi да сталава́ня (*Парэчча Гродз.*). 10. Яко́е та́м жы́цця было́ – адна́ мэ́нка (*Сямёнаўка Бераст.*). 11. Прыяжджа́лі сюды́ ўсяля́кія мiнiстры на палява́ня (*Рось Ваўк.*). 12. Пры́дзя хлòпяц на запыта́ня і пыта́ецца, ці по́йдзе дзе́ўка за яго́ (*Чаплi Лiд.*). 13. А як прóйдзя капа́ня бу́льбы, тадэ́ трэм цёрнiцамi, су́шым на пéчы (*Якубаўцы Воран.*). 14. Хтó с карау́лòтам, прасьнiцаю, хтó с вышыва́ням пася́дзям на ла́вы, рóбiм рабóту і сьпява́ям (*Дзеткi Воран.*). 15. Гадава́нэ было́ цяжо́лаё, але́ Бо́г даў павыраста́лі ўсе́, хлòпцы а́рмii паатслужва́лі, пажанiлiся (*Навасёлкi Сл.*). 16. Ба́цька з ма́ткай тры́ разы абышлi кругом вазо́ў с хлéбам і солю́ (*Жупраны Ашм.*). 17. Далi напраўле́ня на вучóбу (*Мiлькаўшчына Гродз.*). 18. Падала́ заяўле́ня ў калхóс, і мнé абяшча́лі, што даду́ць кварцiру, я́ ра́да (*Каняўцы Зэльв.*). 19. Мòжам хава́ць сьвiню да го́да, а не бóдзя са́ла, рас перабале́я на чырвóнку (*Паляцкiшкi Воран.*).

12. Знайдзіце ў сказах і тэкстах словы, якія адлюстроўваюць саканне. З дапамогай якога постфікса яно перадаецца?

1. Туды́, за Путры́шкамi, забы́ласа, яка́я дзярз́ўня (*Жытомля Гродз.*). 2. Сабiра́емса ўсе́ дзе́ўкi, iдзём на вóзера, вы́купаемса (*Парэчча Гродз.*). 3. Калi шлá за́муш, я́ ме́ла васiмна́ццаць гадо́ў. Прышо́ў да мiне жа́нiх Губiнскi, Ива́н. Прышо́ў с свата́мi. Прас тры́ нiдзéлі пажанiлiся, вянча́лiся. Прас два́ гады́ забра́лі Ива́на на абучэ́не і папаў́ ён пад вайну́. Забiлi на вайне́. Удаво́й жыла́ лёт дзе́сяць. Тады́ пасва́таўса да мiне Сямён. Паéхалi ў сельсаве́т распiсáлiся, вянча́лiся ў цэ́рквi. Дзе́цi ў мiне до́брыя. Вучы́лiся до́бра, памага́лі па хазя́йству (*Губiнка Гродз.*). 4. Калi хтó пыта́ўса, як куды́ дайсьцi, дык людзi гавары́лi, што яму́ прóста туды́, праз мастэ́ (*Правыя Масты Маст.*). 5. I вось настаў́ ёнты сьвяты́ Вялька́нац, калi бу́лi чырвóныя яйкi, пячо́ныя бу́лкi, калi пра́влася iмша́ ў касцэ́ле (*Студзенiкi Свiсл.*). 6. Я́ iх нi пуска́ю на двóр, яны́ ка́жуць:

«А ты баісса, ты старша, і мы баімося! Ага, ты баісса цягнуць, а мне гаворыш, каб я накрывалася» (*Алекшыцы Бераст.*). 7. Тато мой пашоў на фронт, а мама асталася з намі малымі. Я была самая старшая, трынаццаць рок мела. А ўжэ брат мой і сястра меншыя былі. Калі прышлі да нас немцы, было страшна. Пыталі, дзе наш тато. А мама, – што памёр, і яна адна зь дзяцьмі асталася. Немцы з нашай вёскі ўзялі маладых дзяўчат ды павезьлі ў Германю. Ну і міне забралі. Мама, як ціпер помню, так ужэ плакала, баялася, што ўжэ не вярнуся дахаты. У Германі мы прыслужвалі гэтым немцам, варылі яду, прыбіралі ў хаце. Калі што ні так, то білі нас. Кармілі нас там добра, але я ўсё-ткі баялася. Ну, а калі вайна акончылася, то папрыяжджалі мы ўсё дахаты. Мама сказаўлі, што тату забілі, а яна ні верыла. Тады ўжэ зімой тато мой вярнуўся (*Рудаўляны Бераст.*). 8. А немца тады баяліся, бо немца ні можна было абганяць. Немец ідзе – ідзі ззадзі, а яго не мыляй, бо бізунóm біліся немцы. Ёхалі, а конь быў у тата шпаркі такі, хутка бэгаў. І тато лейца як пусьціў, так і дагнаў немца. Ну алі патóm каня прыдзэржаў. Астаўсо далёко, тады ізноў лейца пусьціў. Конь зноў дагнаў немца. Патóm немец аглянўся, паглядзеў так на тата. І патóm ужэ трэці рас тато баяўсо даганяць яго (*Вярэйкі Ваўк.*).

13. Выпішыце зваротныя дзеясловы і прааналізуце марфалагічныя ўмовы выкарыстання ў іх постфікса -со.

1. Дзяцька патпяразаўсо дзягаю і пашоў па дрóвы (*Рэ-пля Ваўк.*). 2. У тэй гот у нас меўсо быў быць добры ўраджай (*Казакоўцы Маст.*). 3. Знішчылі касьцёл, усё, адзін толькі мур астаўсо (*Перстунь Гродз.*). 4. Гэты сынóк, што шафёрам робіць, я таксама хацела кап нatto вучыўсо (*Сухінічы Маст.*). 5. Мой умэнт падняўсо, памыўсо і пайшоў на работу (*Шчэчыцы Маст.*). 6. Як смальнуўсо аб дрэва, аж іскры з вóч пасыпаліся, машыну разьбіў (*Дубна Маст.*). 7. Гэта ш так моцно распырхаўсо, трэба пайсьці да доктара, хай лекаў дасьць (*Дубна Маст.*). 8. Васіль утапіўсо летам, а Ванда – праз рок у той самыткі дзень, што й ён (*Кухары Маст.*). 9. Жыто раскарчылася [разраслося] і ўзялосо ў колас (*Гольні Бераст.*). 10. Ні быў бы то пяхур [даглядчык печы ў смалакурні], замурзаўсо, відно, што лазіў у пэч (*Церахавічы Свісл.*). 11. А нам тожа тых смакаў хацеласо ды і ёсьці тожа ўсё ўрэмя хацеласо (*Старына Маст.*).

14. *Вызначце дыялектную марфалагічную асаблівасць у формах назоўнікаў мужчынскага роду множнага ліку назоўнага і вінавальнага склонаў.*

I. 1. Я жа ш ні сёяла, сёялі мужыкэ (*Верцялішкі Гродз.*). 2. Ну та ўжэ як мае сталі дзеці, та яны хадзілі пры бальшавіках у школу, як ціпэр кажуць, – бальшавікэ (*Струга Маст.*). 3. Тады бялілі сарачкэ, пасьцілкі, мяшкэ і радзюгі (*Казловічы Зэльв.*). 4. Радзілася я ў вёсцы, мае бацькэ былі людзі простыя земляробы (*Астрына Шчуч.*). 5. А канчаўся дзень, та бабы дахаты ішлі, а мушчыны насілі снапэ і зносілі, ставілі дзісяткэ (*Замасцяны Шчуч.*). 6. Калісьці й ваўкэ былі галодныя, у сáму вёску прыходзілі (*Цідовічы Гродз.*). 7. Мішу забілі нямцэ і сына яго забілі (*Асташына Навагр.*). 8. Тады ўжэ маладоі шафяркі прышпільвалі бантэ на кляпу лётніка (*Лозкі Навагр.*). 9. Дзякаваць Богу, ні калéкамі выраслі, ну а тыя, што паўміралі, дык тады дзе ш тыя дахтарэ былі (*Райца Карэл.*). 10. А падрасьлі дзеці, то хлòпцаў большых у пастухэ налёто аддавалі (*Райца Карэл.*). 11. Калі на пòле хадзілі, бралі ўсягда абэт с сабою, і што астануцца кускэ хлéба, то прыносілі да дзяцэй, гаварылі, што гэта зячы хлéп (*Вялікая Бераставіца Бераст.*). 12. А пэрат палацам – клянэ, каштанэ (*Алешавічы Маст.*). 13. Але бацько прадаў два кажухэ, яшчэ там нэшто і прывёс дòхтура (*Шыганы Сл.*). 14. Увайшоўшы ў хату, малады с шафярамі садзіліся за сталэ (*Пасінічы Сл.*). 15. На вяселё раней рабілі вінягрэт, варылі кісэль, было мясо, сяляццэ (*Пасінічы Сл.*). 16. Ткалі, пралі, касьцюмэ шылі, спатніцы, кафтанэ с фальбòнкай, с касьнічкай. Усэ хусткэ на вярстат ткалі. Цяшко было жыць. Лышкі, апалòнікі, чарпакэ рабілі самі, ткалі андаракэ – такія шарсьцяныя спатніцы. Хлéба ні было. Грыбэ зьбіралі, рыбу з кошыкам лавілі, ракэ лавілі. Рабілі с тросьніку спасацельныя кругэ, кап ні ўтапіцца. Прывязваліся да тросьніку, пльвукэ яшэ на тросьнік называлі. Парапкэ жылі ў пана, цяшка ім было. Па грыбэ ні пускалі, а як зловяць, адрабіць трэба (*Моцевічы Лід.*). 17. Мая маці выгадала сямёра дзяцэй. Пака йсьці ў школу, яны былі толькі ў анной рубашачцы, бòсыя. Панабіваюць гузэ на дварэ. Расьлі сільныя, здарòвыя, ніякіх дахтароў не было. Патом сталі праводзіць камінэ ў хатах (*Міжэвічы Сл.*).

II. Заўтра ўжэ Вялігдзянь. Раньні ён сёня. Бало, на Вялігдзянь ужэ яблыні зялёныя, трава вэлька, каравэ пасуць. А цяпэр на дварэ яшчэ хòлат, вецяр халòнны, а ў цяньку марòс аш за шчòкі бярэ. Хòць сòнцо пячэ, алé яшчэ марòс. Вясна доўгая і халòнная, і лéто

будзя халонным, і будуць дажджэ. Цяпер ужэ й вясна, і зіма, і восянь адзінакавыя: халат, дажджэ, зімой сьнегу німа. А бало, вясною харашо было: сонцо сьвэціць, птушкі сьпяваюць, садэ цьвітуць. А цяпер ужэ й птушкі ні гэдак сьпяваюць. Мόжа, што старая стала і гадэ ні тыя. Дόбро табэ, унўчка, што ты ў гόрат мόжаш паехаць, што ты вўчысыся, што ты маладая. Кап мне тваэ гадэ, то я нїчόго нї хацэла п, радалася п, што маладая, і вучылася п. Бало, у Слонім пяшкóm хадзїлі, трынаццаць кіламетраў за два часэ прайдзэш і назат гэдыксамо. І дόма яшчэ трэ было ўправїцца.

*А.Я.Данїлюк, 1913 г. н.
Сурынка Сл., 1990 г.*

15. Прааналїзуїце дыялектныя канчаткі назоўнікаў множнага ліку ў назоўным і вінавальным склонах.

1. Бывало, качанятка вўгадуям, куранятка вўдуць, трэба было куранятка пасьвїць. А пόтым трэба і курэї глядзэць, каб яны яйка нэсьлі. А сьвіня якую прыбаль давала. Закобяш – і куньпак, палянвїца, скварка, і кїлбас наробїш. У гэтум гόдзї парасята дарагїя (*Валеўка Навагр.*). 2. Парасята навідоку пузацеюць (*Касцянева Шчуч.*). 3. Пόтом арганїзавалї калхос: забралї зямлю, конї, вазы, плугї, гўмна (*Яруцїчы Зэльв.*). 4. Гэта дзїчыха бегла, за ёю – парасятка (*Шурычы Свїсл.*). 5. Усё раўно цяшка вёдра насїць (*Ражкї Свїсл.*). 6. Пралї аш да марца, а пόтым ставїлі кросна і ткалі (*Асіпаўцы Воран.*). 7. Ставїлі кросна вясной, а катачкэ нэдзя прапалї, то прышлося Івану самай развόдзїцай аж да Бялїцы ісьцї за катачкамі да мяткї (*Панямонцы Лїд.*). 8. Паглядзї ў хацї на гвазьдзэ нόжна вїсяць (*Бабїна Гродз.*). 9. Ну й яшчэ дрόва бралї (*Парэчча Гродз.*). 10. Гавόраць, Пакрόва – дзёўка замуш гатόва (*Клепачы Бераст.*). 11. Палянавалїся аччынїць варόцячка (*Цїдовїчы Гродз.*). 12. Што гэто ўжэ дзяўчата на гарэ пазьбїралїся ды сьпяваюць? (*Крапїўнїца Свїсл.*).

16. Знайдзїце ў сказах формы назоўнікаў мужчынскага роду множнага ліку давальнага і меснага склонаў, растлумачце іх дыялектны характар.

1. Пόтым кїнуў трόха рабїць я, пашоў вазїць фасмэтры на станцыю купцóm (*Дамаўцы Шчуч.*). 2. Апяць панóm гэтым

падчынліся (*Лаздуны Іўеў*). 3. Іван адзін забраў хату, увесь двор, а братам сплаціў, што трэба было (*Дашкавічы Свісл.*). 4. Трэба было нясыці калубэль на плячо́х, а напярэдзі дзіця (*Струга Маст.*). 5. На сталох заку́скі яко́й хочаш (*Неўда Навагр.*). 6. Спярша ў Шаркіно́х было́ чатыры хаты і ў Чаплёх было́ чатыры хаты (*Чаплі Лід.*). 7. З Омска на вало́х е́халі на радзіму, усё хацелі даха́ты (*Ходараўцы Лід.*). 8. Пасіць не было́ дзе́, ганя́лі па кусто́х. Аднаго́ ра́зу ўсе каро́ўкі па хляво́х разышліся (*Пасека Дварчаны Воран.*). 9. Пры маро́зе абува́юся ў бура́чкі альбо́ ў вайлачко́х (*Радунь Воран.*). 10. Ну а як сьме́шна было́, як мы с хлопца́мі е́здзілі на рава́рох (*Маскалі Маст.*). 11. Парціза́ны гэ́тыя зь лясо́ў павыла́зілі, пачалі поўза́ць па вёсках, футаро́х (*Шута́вічы Сморг.*). 12. Кім я рабі́ў у калхо́зі? Усялякі́м даво́дзілася бы́ць, у асно́ўным пры канёх (*Бялкоўшчына Сморг.*). 13. Паабдзіра́ла но́гі – у адных па́сках, усё ў струпо́х (*Кіра́лі Шчуч.*). 14. Спэнду́ былі наляцелі няме́цкія самалёты, то мы пахава́ліся па кусто́х (*Пескі Маст.*). 15. Цяпе́р папраду́хі не зьбіра́юцца па вечаро́х, німа́ чаго прасьці, усё до́ма сядзя́ць (*Залесе Сморг.*). 16. Што́ ты та́м мышку́яш у сага́нох, ці ні хочаш чаго́ пае́сці? (*Каробчыцы Гродз.*). 17. Сухотні́к на дзі́рвано́х расьце́ (*Солы Сморг.*). 18. Па пяско́х шалю́га [асака] расьце́, садзі́лі яе́, кап украпля́ла пясо́к (*Парэ́чча Гродз.*).

17. Выпішыце назоўнікі множнага ліку вінавальнага склону, падкрэсліце канчаткі, параўнайце іх з адпаведнымі канчаткамі ў літаратурнай мове, растлумачце адрозненні.

1. А лётам бая́ліся, каб ні спалі́лі, ні зрабі́лі чаго́, та й цяга́лі ў по́ля дзе́ці (*Струга Маст.*). 2. Прыжану́ даха́ты, дзе́ці калышу́ (*Пятакі Ваўк.*). 3. Запрага́лі дво́е ко́ні, пяцігадо́вую канношы́ну ара́ла з ма́май (*Куцэ́вічы Карэл.*). 4. Пробла́мкі праруба́лі і шчупа́кі лаві́лі і ва́зілі (*Мсцібава Ваўк.*). 5. Мужы́к пасьві́ў ко́ні, нічо́га до́ма ні рабі́ў. А я і до́ма ўсе́ рабі́ла, і е́сці вары́ла, і хазя́йство глядзела́, і дзе́ці. А по́тым яшчэ́ і за яго́ ко́ні пасьві́ла (*Сурынка Сл.*). 6. Да́ўней трэ́ба было́ пасьці́ць гу́сі, авечкі́, каро́вы (*Старая Рудня Сморг.*). 7. Пайдзі́ прыжэ́нь сюды́ кура́нцяты (*Каробчыцы Гродз.*). 8. За́рас дзе́ці ўзро́слыя, паажэ́ньваліся. Ма́ю ціпе́р уну́кі і адну́ ўну́чку (*Адэльск Гродз.*). 9. Ме́лі каня́, каро́ву, сві́ня, авечкі́, ку́ры, два саба́ке, катэ́, усё хазя́йства сваё́ ме́лі (*Багушоўка Гродз.*). 10. Пайду́ катэ́ пакармлю́, а то й малака́ ім улі́ць забы́лася (*Пасека Дварчаны Воран.*).

18. Знайдзіце назоўнікі ў форме клічнага склону, абазначце іх канчаткі.

1. Добра дзень, сынку! Як забралі цібе ў войско, то нам цяшка жыць зрабілася бись цябе (*Лаўрыновічы Зэльв.*). 2. Татку, татку, ідзі вячэраць. Дзётку, а ты дасі мне курэй? Што ш ты, чалавечку, сёяш? Братко, дай мне сваю адзёжу, пайдў я да дзяўчат (*Сідоркі Свісл.*). 3. Дзеду, дзеду, я на вас пад'еду (*Бабіна Гродз.*). 4. Мая матка стала плакаць: «О-ей, Сьцяпанко, а што мы будзем рабіць?!» (*Вострава Зэльв.*). 5. Такія балаўство, суседзе, ішоў твой хлопец, сякерай і сатнуў маладзенькі дубок (*Цярэшкі Ваўк.*). 6. Два братэ вядуць маладую ў хату, а сват кажа: «Свацейко, галупко, пакажы тую кветку, што я бачыў гэты гот улётку» (*Цырын Карэл.*). 7. А Міхаліна, сястра мая, та й кажа мамі: «Мамо, цяпер ужэ наша яна будзя паслушнаю, бо тато пацяркі і ей купіў» (*Лаўрыновічы Зэльв.*). 8. Дзэці крычалі: «Мамачко, не пакідай нас!» (*Казакоўцы Маст.*). 9. Іду дадому, плачу, а дзяўчаты клічуць мяне: «Анютко, Анютко, вярніся» (*Шчорсы Навагр.*). 10. Манё, лянё, як пісар [госць на вяселлі, які дзеліць каравай] дзеліць каравай (*Хамічы Зэльв.*). 11. Давай, бабу, пасеям пшаніцу (*Сідоркі Свісл.*). 12. Добра дзень, цётку, як маяцяся? (*Бабіна Гродз.*). 13. А табэ, хлопчэ, скажў: любілі мы адзін аднаго (*Мікшавічы Воран.*).

19. Адзначце формы парнага ліку назоўнікаў ў наступных сказах.

1. Тры карові пасьвіла: сваю, цёчыну і лясьніка (*Чырвонае Сяло Зэльв.*). 2. У бабы было чатэры карове, двоё сьвіней бальшых на пудоў дванаццаць, дваццаць штук авец (*Чураі Дзятл.*). 3. Тут чую: шофяр астанаўліваюцца і залазіць яшчэ дзьвэ бабі, папрасіліся да Гродна пад'ехаць (*Малая Бераставіца Бераст.*). 4. У школу я тўлько дзьвэ зімэ хадзіла (*Гудзевічы Маст.*). 5. Разгрузім усю гэту машыну, тоні тры (*Сухінічы Маст.*). 6. У хатах было па дзьвэ ці бальш сям'е, у каторых бальшыя, у каторых мэншыя (*Замасцяны Шчуч.*). 7. Навалачу два ядрэ, і мне цяшка, пастаўлю, атпачываю (*Кронькі Шчуч.*). 8. Зьясі дзьвэ яйцэ. Дзьвэ верацяне напрудуць, тады саўноць з аднае на другоэ – і гэто пачынак (*Міратычы Карэл.*). 9. Мы ш ні хочам гасьціма быць (*Завельцы Астр.*). 10. Ужы з вушыма (*Старыя Смільгні Воран.*).

20. Знайдзіце прыметнікі са сцягнутымі канчаткамі, растлумачце, як утварыліся сцягнутыя канчаткі.

1. Хата ў іх была добра, і жылі яны добра, бо былі панэ. Каморнік быў харошы мушчына, высокі, стройны, чырвоны, а яго жонка была ні натто кап хароша, малёнька, худзёнька і нека прыгорбляна (*Сурынка Сл.*). 2. Ранейша вайна, царска, та была страшнейша, як цяперашня (*Гуды Лід.*). 3. Сьпяваем: «Мы дажалі жыта і выгналі воўка, а ў нашага пана сіва галоўка» (*Залацеева Зэльв.*). 4. На балодзі гэтум клалі ў такія сташкэ, кап патсыхала, бо яна з вады й мокра (*Кавалі Бераст.*). 5. Але таксама глядзелі на хараство, кап ні даўганоса, ні гарбата ці крываа (*Суботнікі Ёўеў.*). 6. Ат сэрца ў яе атнімалася права рука, яна ні маглі нічога рабіць (*Свірыды Шчуч.*). 7. Я бачыў у суседа толькі чорну карову (*Хадзявічы Сл.*). 8. Пабэгла з дзеўкамі ў суседню вёску, маццы нічога ні сказала (*Янчукі Шчуч.*). 9. Патсохня, пасья перакладвалі ў больш высокія сташкэ, бо як пакласьці высока мокру, то падае (*Кавалі Бераст.*). 10. Прыйшла, а яны якрас стару свінію закалолі (*Рудзевічы Зэльв.*). 11. Мы шмат прыяжджам цяпер на брацку магілу (*Казакоўцы Маст.*). 12. Смачна малачко, і я спытаў у яе, чаму карова чорна, а малачко бела (*Хадзявічы Сл.*).

21. Адзначце дыялектную спецыфіку форм прыметнікаў (займеннікаў) жаночага роду роднага склону.

1. Каля нашае вёскі ёсьць нівелько гозяро (*Хадзявічы Сл.*). 2. У гэты час бацька і маці маладое садзіліся пад ыконамі для благаславеньня (*Пасінічы Сл.*). 3. Бяру пытлёвае мукі, насыпаю яе ў вяліку міску і даліваю туды каплю вады і лошкай перамешваю мукі з вадою ці з малаком (*Аляксандраўшчына Зэльв.*). 4. Як ідзе маладобі дружына, віталіся хустачкамі церас стол (*Лозкі Навагр.*). 5. Самаперу [сухая бялізна, якую нясуць мыць на рэчку] назьбіраю з усяе хаты, панясу на рэчку і памыю (*Мураваная Ашмянка Ашм.*). 6. Бывало, німа чаго ёсьці, дык мы сь сястронкаю пайдзём наскубаём якое лебяды, крапівы маладое ці шчаўя дый наварым (*Цяглевічы Зэльв.*). 7. Хіба раньшэ карова ёла хлэп. Сэна ды салому паложым, да халоднае вады нап'ецца, ды й добра (*Востухава Карэл.*).

22. Растлумачце дыялектны характар канчаткаў прыметнікаў (займеннікаў) мужчынскага і ніякага роду ў месным склоне.

1. У каго старыя дома есьць, дык маладым удома рабіць німа што, на ўсём гатовым сядзяць (*Востухава Карэл.*). 2. Пяні Ёленска ў такім харошым халаце, прачытала запісачку, дала мне сыра галанскага с какавам, што вы век не бачылі беларусы этаго (*Шчорсы Навагр.*). 3. Сам граф Патокі жыў у гэтым цагляным палацы (*Рось Ваўк.*). 4. Хто ў добрум жыцьці жыў, то той добро ведае ўсё (*Струга Маст.*). 5. Тады там на польскім языку вучыліся (*Перстунь Гродз.*). 6. На маладом быў элеганскі касцюм, а на маладой белы вълном (*Лешчаняты Сморг.*). 7. Калі лэхчы ўмітусь, то й на такім слончыку можна ўдвох спаць (*Цырын Карэл.*). 8. Купіла сабе новы сьпіжак [каструлю з ручкай], зварыла крупніку ў новым сьпіжаку. Усё ты любіш прававацца, каб на сваём паставіць (*Загор'е Карэл.*).

23. Знайдзіце дзеясловы, якія заканчваюцца спалучэннем -мо. У якіх дзеяслоўных формах яно рэалізуецца?

1. Гэтак і цяперака есьць Мастэ горат. Тутака, дзе мы жывямо, – Правыя Мастэ, а на левы бок ад нас – Левыя Мастэ (*Правыя Масты Маст.*). 2. Да таво равы глыбкія, што мы ні пярэйдзямо (*Сідоркі Свісл.*). 3. Мы седзімо на вуліцы, гаварымо, а ён кажа: «Валя, есьлі ты пойдзіш за міне замуш, я прыеду ўвосінь да цібе ў сваты» (*Ганчары Лід.*). 4. А мы пра жызьню нашу пагаворымо, а ўжо нагаварыўшыся, песьню засьпяваём (*Вялікая Бераставіца Бераст.*). 5. А дахаты бяжымо, аню калені па пальцах стўкаюць (*Залацеева Зэльв.*). 6. Бывало, і музыканты йграюць, гуляюмо і касьцёр палімо, хто зацірку, хто булён варыць, бо на цэлы тыдзень на Крёмань атпраўлялі (*Шчорсы Навагр.*). 7. Як пост, пышкі пяклі: напарым картофлі, дабавім мукі і пячымо (*Дакудава Лід.*). 8. Нагатавалі пасолі зь мясам, тады і кажа бацька: «Давай здымемо мэрку і глянью, хто з нас патаўсьцёя» (*Любча Навагр.*). 9. Натта любіла вечаркі. Як пайдў на вечаркі, і сьпяваю. Так сьпеімо, так прадзімо, седзімо прадзімо ці зубы робім. А тады давайце пасьпяём, так давайце пагуляемо трохі. Так яшчэ прыдзе каторы хлопц з гармошкай, паграе і пагуляемо там трохі. Сядзімо з хлопцамі, а як завядзёмся с каторым, так раскідае нам усю тую рабату, што мы робім. Ужо ш такая абіда, як ідзімо дахаты, аш чуць не плачаш. Ну, нічога, назаўтра ізноў ідзімо (*Тарнова Лід.*). 10. А дзёт кажа на Віцька: «Падаймо і ляжэмо» (*Косцевічы Ваўк.*). 11. Пойдзямо ўсё трох у сьвет, паглядзіце хоць, што людзі робяць. (*Любча Навагр.*).

24. *Выпішыце дзеясловы ў сінтэтычнай форме будучага складанага часу, растлумачце гісторыю яе ўтварэння.*

1. Гаварыцьму табé адно́, а ты́ друго́е рóбш (Чырвонае Сяло Зэльв.). 2. Тэ́рас ме́цьме яна́ бя́ды з гэ́тым хло́пцам (Падлабенне Гродз.). 3. Трасьці́ ты́ля сэ́на не ме́цьмяця́ ча́су; Што́ хаце́цьме, то вары́цьме (Навасёлкі Свісл.). 4. Наш Гэ́нюсь шкадава́цьме, што не пры́ехаў, як ма́ці была́ яшчэ́ жыва́я (Міжэвічы Сл.). 5. На́шуй каро́ве на зіму́ сэ́на хва́ціме е́сьці (Ізабелін Ваўк.). 6. Спатайка́ што́ дасі́ ма́цяры, ні́хто́ ня ве́дацьме, то ме́нш кры́ку буд́зя, як мужы́к ня ве́дацьме (Хілякі Бераст). 7. Прыла́плю табé хала́цік, і на́сцьмеш за каро́вамí, гэ́то ж ні́ ў шко́лу (Бабынічы Сл.). 8. Ху́тко малы́ пла́каці́ме, ужо́ луп́сі дрыжа́ць у яго́ (Калантай Ваўк.). 9. Доў́га жы́цімя твая́ сьвякроў, лё́ткая яшчэ́ (Бабынічы Сл.). 10. І не зна́цьмуць ба́цьке́, куды́ падзе́лася і́х Ве́рка, як яна́ з на́мі па́ехала (Прывалка Гродз.). 11. Дзя́цька іму́ці́ме шма́т дакуме́нтаў, што́ бы́ў на вайне́ (Міжэрычы Сл.). 12. Нічо́га ня зрóбш, ма́я сьцяга́ ўжо́ така́я, што́ жы́цьму адна́ (Старыя Васілішкі Шчуч.).

1.7.2. *Àààéíààñòí àđí áçáí ñèà-áàđàí àáíòèàé àđòí Ò ààáíđàé*

Мова Гродзеншчыны вызначаецца і шэрагам асаблівасцей, якія бытуюць пераважна ці толькі на гэтай тэрыторыі і не характэрны для іншых рэгіёнаў пашырэння паўднёва-заходняга дыялекту. Паводле гэтых асаблівасцей вылучаецца ўнутрыдыялектная група гродзенска-баранавіцкіх гаворак, для якіх характэрны такія асаблівасці.

1. Адносна паслядоўная рэалізацыя моцнага недысіміляцыйнага якання, калі этымалагічныя галосныя гукі [ə], [o], [a] пасля мяккіх зычных супадаюць у гуку [a] не толькі ў першым складзе перад націскам, але і ў іншых ненаціскных складах: *в'арац'анó, п'арастán', з'ал'анавáты, с'в'ан'ц'анско з'эл'а*. Не рэалізуецца гэтая заканамернасць у канцавым адкрытым складзе. Тут у большасці гаворак, як і пасля цвёрдых зычных чуецца гук [o]: *пól'о, нас'эн'о, в'ас'эл'о, шчáс'ц'о, тóйо, с'л'анóйо, Кáз'о*.

2. Прыстаўны гук |г|, які ўжываецца не толькі перад націскнымі пачатковымі |о|, |у|, але і перад ненаціскным |а|: *гостры, гос'ан', гоз'аро, гул'іца, гуш, гуз'ал, гану́ча, гарэ́х, гал'эшн'ік*.

3. Націскны канчатак -э ў формах назоўнікаў жаночага роду множнага ліку назоўна-вінавальнага склону: *дз'аўк'э, хутк'э, лашк'э, м'іск'э, каравэ, паласк'э, галаўк'э, мац'арк'э, ц'атк'э*.

4. Постфікс -с'о ў зваротных дзеясловах: *байўс'о, с'н'окс'о, захац'элас'о, с'м'айдл'іс'о, зраб'ілас'о*.

5. Суфікс -ц'і ў формах інфінітыва з асновай на галосны: *хадз'іц'і, раб'іц'і, н'ісц'і, казц'і, дац'і, с'н'авц'і*.

6. Націскны канчатак -эм у формах дзеясловаў першай асобы множнага ліку цяперашняга і будучага простага часу першага спражэння: (*ідз'эм, кладз'эм, н'ас'эм, б'арэм, жн'эм*) і канчатак -ам не пад націскам (*кол'ам, м'эл'ам*).

7. Канчатак -эц'а ў формах дзеясловаў другой асобы множнага ліку цяперашняга часу першага спражэння з націскам на тэматычным галосным: *н'ас'эц'а, ідз'эц'а, пас'эц'а, стрыжэц'а, с'ачэц'а*.

8. Для ўтварэння назваў, якія абазначаюць месца, плошчу, дзе расла тая ці іншая сельскагаспадарчая культура, выкарыстоўваецца суфікс -іск(о): *аўс'ан'іско, бул'боб'іско, жытн'іско, грыван'іско, лубов'іско, луб'ані'ско, йачм'эн'іско*. Зрэдку з дапамогай гэтага суфікса ўтвараюцца назоўнікі іншых тэматычных груп: а) назвы частак прыладаў працы: *тапарыско, грабл'іско, ранкав'іско* 'ручка лапаты'; б) назвы месца, дзе што-небудзь адбывалася, знаходзілася: *агн'іско* 'месца, дзе гарэў агонь, кастрышча', *пажарыско* 'месца, дзе быў пажар', *хатн'іско* 'месца, дзе стаяла хата', *стажарыско* 'месца, дзе стаяў стог', *тарпан'іско* 'тарфянішча'.

25. *Знайдзіце словы з прыстаўным гукам |г|, растлумачце пазіцыю, у якой ён выкарыстоўваецца.*

1. Свой гузьялók кінула, пасьялі мятка забрала той гузьялók з лахманікамі (*Вострава Зэльв.*). 2. Гуліца ад гулячкі – усё выгарала, ажнó да магілкаў. У ямах ляжалі рускія і крычалі «гура́!», «гура́!», запальвалі хаты, кап прас дым нічо́го ні было відно́ (*Монькавічы Маст.*). 3. Каля нашае вёскі ёсьць нявелькае гозеро (*Хадзявічы Сл.*). 4. Аля рас у нашай хэце былі танцы, то óто ш біліся, добра, гокнаў ні пабілі (*Лушчыкі Воран.*). 5. На рэчку лятаюць, у лés, як госьянь прыйдзя (*Лаздуны Гўеў.*). 6. А ўдóма та вячэру, та гоўцы заганяй – рабóты было ко́лька хóчаш (*Струга Маст.*). 7. Вóз

увязяў габоркай (*Галунавічы Іўеў*). 8. Бралі ў хату пат прыпечак курэй, прыводзілі каціцца гавечак, парасіліся сьвіня тожа ў хаці (*Аляксандраўшчына Зэльв*). 9. Сэялі вясною пшаніцу, рачыху, гавёс (*Якубаўцы Воран*). 10. Як ішлі замуш за польскім, мелі кўфры гадзённыя, свёі палатна, гавечак (*Пераганцы Воран*). 11. От мруць людзі, штодзень нябошчык. Так адмэнчыцца хтё веля і знойдзе сваё дзялку. Такая гамба і квёламу, і здароваму (*Радунь Воран*). 12. Пазьбірала ўсе ганучы і аднесла ганучніку (*Асташа Гродз*). 13. Адзін рас паёхаў мужык гараць са шваграм, гаралі, гаралі да вёчара (*Малая Бераставіца Бераст*). 14. Дзеці гарэхаў назьбіралі мнэ лётам (*Навікі Свісл*). 15. Нігёдзін сын ні прыёхаў на сьвята (*Ражкі Свісл*). 16. Пашла да каваля, нагастрыла сакёру (*Голдава Лід*).

26. Растлумачце тып ненацісканога вакалізму пасля мяккіх зычных у канцавым адкрытым складзе.

1. Было трое дзяцей, будавалі нову хату (*Рудзевічы Зэльв*). 2. Было ў сям'і пяцёро дзяцей, ды яшчэ ўмярло двое (*Самуйлавічы Маст*). 3. На выгані было тыля птушок – багасы. Ціпер німа. Кулікі былі, чысто с каўнярамі чорнянькімі, пёр'ё кудлаваго (*Падбалоцце Зэльв*). 4. Як мама калі купіць падушчак (так канфеты называліся), то для нас гэто велькаё сьвято было (*Гарнастаевічы Свісл*). 5. Адна выгадавала дваіх дзяцей. Трэцяё памярло (*Масушыны Свісл*). 6. Шэсьць нядзель посту перат Калядамі: нічога скарómнаго ёсьці няможно, толькі сёмё таўкуць, сялётка, рыба (*Востухава Карэл*). 7. А плацілі за дзень работы за капанё пісят капёяк (*Самуйлавічы Маст*). 8. Шчасьцё, што конь пераскочыў перас яго (*Шылавічы Сл*). 9. У полё бацькі вадзілі, каравэ пасьвілі (*Шылавічы Сл*). 10. Ёхно дзіцё лапшываё, усё абляпяюцца, як ёсьць (*Лаўрыновічы Свісл*). 11. І ён с таёю дзеўкаю ў балодзі схаваўсё да й жыў сабе (*Росцевічы Зэльв*). 12. Адзёнё сушылі людзі, да палатно матыляласё (*Малыя Азёркі Маст*). 13. І мы тагда, пасья этага ўсяго, сабяромсё і танцюям, пьём (*Калядзічы Ваук*). 14. Мужык с канём у лесі схаваўсё, сястра яго, Антося, с кароваю, а я з малымі дзецямі ў жыці схавалася (*Пруд Дятл*). 15. Пачалася гэта гісторыя с таго, як на нашых зямлях прайшоўсё вялікі Напалеён са сваім войскам, каб забраці сабе ўсіх нас (*Кватары Бераст*). 16. Закрываілі пёч дзвёркамі, і так пяклосё ўсё (*Вялікая Бераставіца Бераст*). 17. Усяк, дзяткі, прыходзіласё, алі маці твая хітрая была (*Райца Ка-*

рэл.). 18. Нас завязьлі ў Сьвіслач, са Сьвіслачы там ужо пяхком да Стокаў, там пачынаўсё аэрадром стройць, у Стоках (*Бібікі Зэльв.*). 19. Нас нарадзіласё чатырнаццаць дзяцёй (Асташына Навагр.). 20. Інцярэсно вельмі звалісё яны, ці то рхіэлагі, ці то архіэлагі (*Любча Навагр.*). 21. У каго бо́льшая сыцяблінка сэна, значыцца, у цябе будзя лён бо́льшы, у каго мэньшая, той абіжаны астаўсё (*Куцавічы Карэл.*).

27. Вызначце канчаткі назоўнікаў жаночага роду множнага ліку ў назоўным і вінавальным склонах.

1. Плятуць з жыта такі вянок с каласоў, уплятаюць квяткэ (*Замасцяны Шчуч.*). 2. У дзяцеліны бэлыя галаўкэ, а ў канюшыны – ружовыя, чырвоныя; Бяруць шчаткэ і чэшуць лён (*Пацаўшчына Дзятл.*). 3. Многія ні начава́лі ў дамо́х, па лёсі ішлі с карава́мі, ко́ньмі, бу парціза́ны забіра́лі сьві́ня, карава́, ко́ні (*Пруд Дзятл.*). 4. Гарэў па́нскі мае́нтэк, та́м гарэ́ла біблія́тэка, і мы́, дзяўкэ́, с пажара́ выця́гвалі (*Вялікая Бераста́віца Бераст.*). 5. На́м па чаты́рнаццаць го́т было́, яшчэ́ дзяўчу́кэ (*Вострава Зэльв.*). 6. Да на́с дзёткі чаты́рмя машы́намі прыя́жжаю́ць: і сыно́чкі, і дачу́шкі, і невя́сткэ́, і зяце́ (*Сухі́ны Маст.*). 7. Выганя́й сваі́х вавячо́к, хай́ вавячкэ́ йду́ць у по́ля (*Куклі́чы Свісл.*). 8. Ка́лісьці́ на ве́чаркі хадзі́лі. Мнё́ было́ во́сім ле́т, як я пагна́ла карава́; Тады́ мядзье́ць як разлава́ўся, узя́ў зае́ў ту́ю дачку́, адно́ кастачкі́ засталі́ся (*Сідоркі Свісл.*). 9. У камо́рцы ста́яў сунду́к з адзе́ням: кажухі́, суканкі́, спані́цы, галі́фэ (*Пасі́ны Сл.*). 10. Кра́сівыя́ дзяўкі́, па́том за́муш і́х аддала́ (*Правы́я Масты́ Маст.*). 11. Дыва́нэ тка́лі, спа́дніцэ́ самадзельскія́ шы́лі (*Паляжы́н Зэльв.*). 12. Дзя́шкэ́ зьбіра́юцца гу́ртам у яга́дэ, а то́ і грыба́ зно́йдзеш (*Венза́вец Дзятл.*). 13. Ра́с пашлі́ бабо́ жа́ць жы́та, ды адна́ дзіця́ ў ка́лісцы́ на га́ліну павесі́ла (*Венза́вец Дзятл.*).

28. Адзначце дыялектную асаблівасць ў формах дзеясловаў абеснага і загаднага ладу множнага ліку.

1. Я́гат назьбіра́ем, нясе́м у Валкавы́ск прадава́ць (*Вялікае Сяло Ваўк.*). 2. Мы́ с табо́й гэта́ да ве́чара не давя́зем (*Навасёлкі Ашм.*). 3. Ідзе́м на ву́ліцу, адбярэ́м кабы́ліцу (*Тарнова Лід.*). 4. Нарве́м за па́зуху і ў́жэ́ даво́льныя пльыве́м наза́т (*Гарнаста́евічы Свісл.*). 5. Ну і́дзе́м мы́ дадо́му, пады́шлі да ре́кі, хаце́лі памы́ца, кап у ха́ці а́дразу ле́хчы спа́ць (*Крапіўні́ца Свісл.*). 6. Жне́м, жне́м.

Узналі міне, што я сірота, нігды міне ні выпусцілі людзі так, каб я ні павячэрала (*Паляжын Зэльв.*). 7. Мы ўжо стараліся, як хлпч пачэм, так ма́сла зьбі́ці (*Азёры Гродз.*). 8. Збярэ́мся ў кампа́нію, набяре́м са́ла, хлэ́ба, пачэм на агні (*Галавічполе Шчуч.*). 9. Зусім затапта́ліся на́шы палаце́ры [палавікі], трэ́ба і́х памы́ць, панясе́м на рэ́чку і до́бра памы́ям (*Падвялікае Дзятл.*). 10. Ве́чарам усэ́нтарым [упарадкуем] се́на, прывя́зем даха́ты (*Эйгерды Гўеў.*). 11. Дзі́ма пача́ў крыча́ць: «Людзі, рату́йця! Людзі, памажэ́ця!» (*Голдава Лід.*). 12. Глядзэ́ця, беражэ́ця друг дру́га (*Сухінічы Маст.*). 13. Сказа́лі: ідзэ́ця (*Косцевічы Ваўк.*). 14. Папе́ця сьве́жага мала́ка, яшчэ́ це́пленька (*Дакудава Лід.*).

29. Знайдзіце дзеясловы ў незначальнай форме. Параўнайце суфікс інфінітыва пры аснове на галосны з адпаведным суфіксам у літаратурнай мове.

1. У балéі замачы́лі бяльё мы́ці (*Заполле Маст.*). 2. Так і ста́лі мы́ жы́ці ра́зам (*Сурынка Сл.*). 3. Сь цю́рмы выво́дзілі і́х катава́ці, ве́шаці гэ́тых патпо́льшчыкаў (*Канявічы Гродз.*) 4. Та ў́жэ ш даўно́ ё́та было́, за́рас усё́ ні ўспомні́ш, помню́, зімо́ю, на Каля́ды, хадзі́лі калядава́ці (*Галавічполе Шчуч.*). 5. І ма́ма памярла́, аля́ мяне пра́сьці навучы́ла, о́. Усе́, усё́ навучы́ла: і карто́плю скраба́ці, і вары́ці (*Каменка Гродз.*). 6. Да Нава́грутка то́лькі за патрэ́бай яко́й пад'еха́ці трэ́ба (*Любча Навагр.*). 7. Ма́ці ш мая́ ма́ці, ты́ ў нас ні будзеш жы́ці. У нас німа́ дзіця́ці, німа́ што́ рабі́ці (*Голдава Лід.*). 8. Трэ́ба ўсе́ купі́ці, малако́ і сьмята́ну, і адзе́ца краса́ва (*Правыя Масты Маст.*). 9. Нача́ў нас лаві́ці (*Дружная Ваўк.*). 10. Ахо́та ўзна́ці, як там жы́ве на́ша Га́ля (*Каралін Зэльв.*). 11. Ні хаце́лі мяне бра́ці, але ма́ці ста́ла пла́каці, прасі́ці. І так пача́ла працава́ці на заво́дзі (*Малыя Сцяпанішкі Маст.*). 12. Пайшо́ў дзет у сільсаве́т жо́нку абві́няці, у сільсаве́ці прысудзі́лі жо́нку ца́лава́ці (*Парэ́чка Дзятл.*). 13. У ле́с прышло́са заня́сьці то́е, што пасьпéлі схапі́ці (*Коматава Гродз.*). 14. Ці мясо́ то́лькі калі́ на нядзéлю трóхі мо́жно было́ паўзіра́цца ці пакаштава́ці (*Квасоўка Гродз.*). 15. Сказа́ў [доктар], што на́да зда́ці і гэту́ [карову]. Так я перажыва́ла, хаце́ла падзяржа́ці (*Ліцві́нкі Гродз.*). 16. Калі́ я яшчэ́ малада́я была́, то тады́ пёсьні́ ду́жа до́брыя бы́лі, я й сама́ сільна сьпява́ці любі́ла (*Малая Бераста́віца Бераст.*).

30. Прачытайце сказы. Знайдзіце назойнікі з суфіксам -іск-. У якіх групах лексікі ён выкарыстоўваецца?

1. Сёння ночай на аўсяніско дзікі прыходзілі, думалі, што авёс яшчэ расьцё (Маркішы Гродз.). 2. Як ячмень убралі, асталося ячмёніска (Кіралі Шчуч.). 3. Кароў па гаро́хавіску ганялі, па ём жы́та патом се́ялі (Пацаўшчына Дзятл.). 4. Я па картафляніску пасу́ ко́ней (Амбілеўцы Шчуч.). 5. На́та добра намалацілі, бо на бульбяніску расло́ (Старынкi Шчуч.). 6. Ягó было́ назыві́ско Заляты́нскі (Стральчы Маст.). 7. Тапары́ско да сакэ́ры трэ́ба зрабі́ць, бо гэ́то зламáлася (Мсцібава Ваўк.). 8. Пасья́ велькага пажáру, як лэс згарэ́ў, агні́ска астае́цца (Вялікія Баяры Шчуч.). 9. Цэ́лы пла́ст се́на суну́ў грабля́мі, і граблíско зламáласо (Бабіна Гродз.). 10. Сё́ні ма́ці зно́ў на мельні́ско па мел пайшлá (Баброўнікі Свісл.). 11. Як дзе́ці па́ляць агóнь у лэсе, астае́цца паляні́ско [вогні́шча] (Міратычы Карэл.). 12. Тут на кúхні маё прыпы́ніско: і лаўкі, і сто́л, і ло́шкі, і ўсе́ (Кіралі Шчуч.). 13. На гэ́даку сям'ю́ патпіры́ско до́бро ме́ў (Старое Сяло Зэльв.). 14. Пры́маві́ска ёсць такі: «Та́к памóжа, як гарбáтага магі́ла параўня́я» (Крэва Сморг.). 15. Схадзі́ на дрыво́ціско, набяры́ дрэ́ўкаў (Вугальнікі Шчуч.). 16. Пагна́лі сёння каро́ў на канюшы́ніско (Грынявічы Свісл.). 17. На капу́сьніску хадзі́ла не́чая карóва, то прагна́ла (Малая Бераставіца Бераст.). 18. Пайдú ка́сьць льня́ніско, та́м тра́ва до́брая (Бершты Шчуч.). 19. На марквя́ніску ў́жо нічо́га німа́, мо́ркву засы́палі на зі́му. Дзе́ці любя́ць ба́віцца на хáтніску, с хáтні́ска і́х ні адвядзе́ш нія́к (Макараўцы Бераст.).

**1.7.3. Апааеіаапоі пудуаі аааеадопеіо аааі дае
іа оудіоіоі Адіааіо-ііі**

Як ужо адзначалася, гаворкі Гродзеншчыны характарызуюцца пэўнай аднастайнасцю сваёй структуры. Толькі паўночнай часткай яны трапляюць у паласу змешаных сярэднебеларускіх гаворак. Акрамя сваіх асноўных рыс, тут яны атрымліваюць пранікненне некаторых элементаў паўночнаўсходняга дыялекту, напрыклад такіх, як формы дзеясловаў трэцяй асобы адзіночнага ліку цяперашняга і простага будучага часу першага спражэння тыпу *ідз'эц', б'арэц', кáжыц', с'эйіц'*, двухскладовыя канчаткі прыметнікаў і неасабовых займеннікаў жаночага і ніякага роду (*но́вайа, йэ́тайа, с'ін'айэ, йэйнайэ*).

Сярэднебеларускія гаворкі выпрацавалі і свае толькі ім уласцівыя прыметы:

1. Поўнае недысіміляцыйнае аканне і яканне: *маладóга, халадна-ва́та, прый'эдз'ац'а, з'ал'анавáты*.

2. Ненацісны канчатак -а ў назоўнікаў давальнага і меснага склонаў адзіночнага ліку: *каро́в'а, ав'э́цца, у ха́ц'а, у са́дз'а, на ла́ўца, у ша́фца, у калга́с'а*.

3. Назвы дзіцянят жывых істот з канцавым націскным галосным |о|: *ц'ал'о́, йагн'о́, парас'о́, жараб'о́, шчан'о́*.

4. Формы інфінітыва з асновай на зычны і формы дзеясловаў прошлага часу – з націскам на аснове: *н'э́с'ц'і, в'э́с'ц'і, трэ́с'ц'і, грэ́ц'і, н'э́с'л'і, в'э́з'л'і, трэ́с'л'і, грэ́бл'і*.

5. Адсутнасць канцавога -ц' у дзеясловах другога спражэння трэцяй асобы адзіночнага ліку з націскам на аснове: *йон хо́дз'а, роб'а, л'уб'а*.

6. Дзеясловы першага спражэння ў трэцяй асобе цяперашняга і будучага простага часу множнага ліку маюць ненаціскны канчатак -ац': *йаны б'э́рац', ка́жац', шы́яц'*.

31. *Растлумачце дыялектную прыроду канчаткаў у назоўніках адзіночнага ліку давальнага і меснага склонаў.*

1. Сярадня яг давала карова, то яшчэ ні хадзіла дахаты (*Янканцы Ашм.*). 2. Зьяці ўсе пілавіны ў кучу, занясі ў хлёў на пòтсьціл карова, будзя ёй сушэй у хлявэ (*Кладнікі Ёўё.*). 3. У іхняй хация нэс уся мэбля пát пяскòвы цвёт (*Геранёны Ёўё.*). 4. Сьцямнела ў лёся, парá ісьці дахаты, каб нòч ні ахапіла (*Урцішкі Ёўё.*). 5. Нòжык у грыбы ісьці дам, алі глядзіця, каб ні збáславалі [змарнавалі] дзэ ў лёся. Сядзіць сабé, перапíрындываіць [бавіць час пустымі размовамі], зь Віктусям; ні скаціня ні дава́на, ні вады ні прынесяна, а яму́ ні ў галавэ. У гэтай сталòўца нíчòга люòцкага нíма, выпіла шкля́нку напíтку, дык аш стармасну́ла [страсянула] усю́ – му́сі ўжо сапсу́ты. Узьдзябу́рыць [надзене] гэтыя джы́нсы і спацыру́іць па вёсца (*Косцевічы Астр.*). 6. Аднаму́ чалавэку на́тта хацéлася гра́ць на скры́пца. І хтò ве́дая, даку́ль гэта было́ бы, ажнò запяя́ў пяту́х у вёсца (*Слабены Сморг.*).

32. Знайдзіце і ахарактарызуйце дзеяслоўныя формы, спецыфічныя для сярэднебеларускіх гаворак.

1. А ён мне гавора: «Прайдзіце налёва, пótым напра́во, увідзіце магазін каўбасны» (*Крапіўна Сморг.*). 2. Чалавék прызнаўся, што на́тта любя граць, але няма́ за што купіць скры́пку (*Слабены Сморг.*). 3. Бацька нясець хлeп-со́ль, а ма́ці сьце́ліць кажух воўнай увёрх, куды малада́я зля́зя з во́за (*Вишнева Сморг.*). 4. Некаторыя гавораць, што і́х та́м памуча́лі, паабраза́лі насы́, а Яну́с гавора, што проста забі́лі (*Асіпаны Сморг.*). 5. Бу́льба то́лькі ўзышла́, а салда́т прыхо́дзя, капа́я, бу́льбы шука́я (*Дзягаўцы Ашм.*). 6. Ну паду́малі, што воўк харо́шы, ну сільны і вы́ганя (*Ашмяны Ашм.*). 7. Пóмню, ма́ці бу́льбы звара́, халаднічо́к трóхі сьмята́нкай забéля, яйко́ сыпачэ́ (*Гальшаны Ашм.*). 8. Бацька, быва́ла, рóбля, рóбля, а гро́шай усё роўна няма́ (*Жупраны Ашм.*). 9. Як наку́ра ў ха́це, то й не ўсе́дзіш. Изноў яна́ рóбля дрэнно́ (*Мур-Ашмянка Ашм.*). 10. Васі́ль цэ́лы дзе́нь на сенажа́ці траву́ ко́ся (*Навасёлкі Ашм.*). 11. Мары́ля што ні купа́, усё хва́ліцца, така́я пахвалі́ўка, любі́ць, каб до́бра апрану́цца (*Гейстуны Ашм.*). 12. Хо́дзя с са́май ра́ніцы раску́дланая, расчасала́ся п хоць (*Варняны Астр.*). 13. Пóмню, як дары́лі. Паса́дзяць маладу́ю за сто́л, яна́ гало́ся, а радзі́на пада́ркі прэ́, сва́т у бэ́льку качарго́й б'е́ (*Дайлідкі Астр.*). 14. Дзе́д у нас такі́ паруп́ны, усё ўпару́ зрoбля (*Валеўцы Ашм.*). 15. На́ш Пятру́сь нігды́ ні зма́ня чалавэ́ка (*Магуны Воран.*). 16. Марэ́чник даю́ць пі́ць, як саба́ка шале́ны ўку́ся (*Жылі Гіеў.*).

33. Прасачыце, які канчаток маюць дзеясловы першага спражэння абвеснага ладу трэцяй асобы множнага ліку ў гаворцы вёскі Косцевічы Астравецкага раёна.

1. Нейкую за́баўку прыду́малі сабе́. Нарысу́яць кле́ткі на зямлі́, бляша́нку кінаць і скака́яць цэ́лы дзе́нь. 2. Ско́лька ні есь, усё яму́ ма́ла. Заго́е й гру́бы, як бо́чка, тру́блом і празыва́яць. 3. У нас і му́рок і пачу́рка называ́яць, гэта́ то́я са́мая. 4. Дзе́ці но́г ні выціра́яць прышо́ўшы. Насья́ду́яць... Изноў стана́віся мый падло́гу. 5. Магі́лёвых ма́лых ні пе́ршы рас віджу́ пад на́шай ма́лінаўкай. Нека́лі патці́каюся [падкра́дуся] і та́к атпсю́ру, што дзіся́таму за́кажаць. 6. Быва́ла, як пана́дзяцца саба́кі ў хлёў, усё яйкі́ павы́пва́яць. 7. Уну́чкі во ні ве́раць, што ба́ба калі́сьці малада́я была́, ду́маяць, што така́я марска́тая і сівая́ й нарадзі́лася. 8. Як

даплазуюцца [дабяруцца] да гэтых цукэрак, то ўсё зьядучь, хоць кілю. 9. Відома, дзеці ні слухаяць. Налётаяцца, а тады зімнай вады хвацяць – і ўсё: бухікаяць праз усю ноч, а ты, матка, стой над імі.

1.7.4. *Ўдзяляльна-моўнае адзінства ў гродзеншчынскім дыялекце*

Разгледжаныя тыпы гаворак Гродзеншчыны ў складзе беларускай дыялектнай мовы адлюстроўваюць іх этнагенетычную прыроду. Яны, як сістэма, самаразвіваліся ў гістарычным часе эвалюцыйным шляхам. Акрамя гэтага, гаворкі Гродзеншчыны трапляюць у сетку дыялектных утварэнняў, якія называюцца дыялектнымі зонамі.

Дыялектная зона – тэрытарыяльна-моўнае адзінства, якому ўласцівы шэраг рыс, што атрымалі сваё распаўсюджанне ў выніку культурна-гістарычнага ўзаемадзеяння груп гаворак і дыялектаў у пазнейшы час. Яны не выступаюць ўнутрыдыялектнымі структурнымі кампанентамі, а складаюць асобны ярус арэальнага падзелу моўных з’яў, як бы накладваюцца на этналінгвістычную карту Беларусі і размяркоўваюцца ў зусім іншых межах, чым дыялекты. Некалькі зон могуць перасякацца паміж сабой, могуць праходзіць праз тэрыторыю розных дыялектаў.

У прасторы бытавання беларускай дыялектнай мовы вылучаюць пяць дыялектных зон: цэнтральную, заходнюю, паўночна-заходнюю, усходнюю, паўднёва-ўсходнюю. Праз тэрыторыю Гродзеншчыны праходзяць тры дыялектныя зоны: заходняя, цэнтральная і паўночна-заходняя (на поўначы). Кожнай з іх уласцівы вызначальныя рысы, адны з якіх вядомы і літаратурнай мове, а другія маюць рэгіянальны характар.

1.7.4.1. *Рэалізацыя цвёрдых зычных часцей перад галосным [э]*

1. Рэалізацыя цвёрдых зычных часцей перад галосным [э], як правіла, у запазычаных словах: *мэтар*, *набэдрок’і*, *газэта*, *дэка*, *шкарпэтка*, *Зэл’ва*, *Маладэчна*, *Сэрвэч*, *Ск’ідаль*, *Бэрышты*, *швэдра*, *чвэрыц’*, *фэйчар*, *трупэрн’а*, *Савэлко*, *навадзэн’а*, *апаратыўна*, *вандл’іна*, *вандл’арн’а*.

2. Ужыванне мяккага [л’] у запазычаных словах: *кл’аса*, *к’іл’а*, *дал’ар*, *зэл’а*, *бл’ок*, *гл’обус*.

3. Паслядоўная рэалізацыя спалучэння зычных [чн], [чн’] (а не [шн], [шн’]): *ручн’ік*, *кан’эчн’е*, *смачна*, *ійэйчн’а*.

4. Формы вышэйшай ступені параўнання прыметніка з суфіксам -ш-: *выішыы, н'ішыы, глыпшыы, дароішыы, групшыы, дз'ашоўшыы, тоншыы, с'іныы, чырвоншыы, доўшыы, шырышыы, здароўшыы, каротшыы.*

5. Наяўнасць дробавых лічэбнікаў тыпу *паўтрац'а, паўп'ата, паўшаста, паўс'ама, паўвас'ма.*

6. Ужыванне словазлучэнняў з прыназоўнікам *да*: *прыйшл'і да м'аў'э, пайэхаў да Гродна.*

7. Побач са зборнымі лічэбнікамі тыпу *двое – дзесяцёра* выкарыстоўваюцца з такім самым значэннем формы *двох – дзесяцёх*: *было трох братоў, ваўкоў прыйшло трох.*

8. Выкарыстанне рэгіянальнай лексікі, пераважна польскамоўнага паходжання: *абув'а, вал'іска, вангор, вандзэлак, ворака, вэнтка, гавандул'ск'і, грудз'ан', длуг'і, дз'іс', загарак, заўша, кайэт, кал'эйка, крэданс, кс'онішка, купэрт, манарка, марац, матоцык, наўл'эчка, н'ігды, паўтал'эжык, прэнтка, рабак, ровар, рок, тарэпка, тэрас, фатыга, цурка і інш.*

34. Знайдзіце словы, у якіх адбылося зацвярдзенне мяккіх **ЗЫЧНЫХ**.

1. Мелі сваіх музыкантаў, васало было, танцавалі (*Кавалеўшына Воран*). 2. Хоць было бедна, але было васола (*Варняны Астр*). 3. Зразу рвалі, сморгалі, а тады вывобзілі на полі, слалі на санажэці (*Воўкаўцы Лід*). 4. Даўней надзёлы былі з усякай зямлі: і лés, і балота, і санажэць, і грунтовая зямля (*Косцевічы Астр*). 5. Селі каля свайго стала і песьні паём (*Сланева Навагр*). 6. Гэта ат нас было дваццаць тры кіломатры (*Канявічы Гродз*). 7. Не глядзіць, ці красіва, але кап багата была, кап добры пасэх быў, карова, гактар поля (*Старое Сяло Зэльв*). 8. Мўжу рабілі апарэцыю (*Курчоўцы Воран*). 9. Жывёлку гадавала, усё чыста, а тэрас пайшла ў нарсўт, то й пэнсіі ні давалі (*Акмянеі Ашм*). 10. Ні адзін ён такі нішчасьлівы. Пэнсіі на хлэп хваціла п і жыў ба п (*Косцевічы Астр*). 11. Якую-небуць вандліну ці кусок кумпяка які запякалі ў цесьці, яйца, хто мо сыра даваў, хто мо масла (*Шылавічы Сл*). 12. А мэтар сіццу стоіў восімят грошай (*Галубы Маст*). 13. У нас у вёсцы адзін хлопяц дэфактовы, дык яго ў войска ні ўзялі (*Васілевічы Сл*). 14. Нэрф папёрчаны. У мяне ўдушша, найгоршы нэрф (*Чуркі Ашм*). 15. Пэрш папэры с сальсавэту трэбавалі, а цяпэрака німа начальніка гэтага – у

вотпуску (*Косцевічы Астр.*). 16. Божачкі, ты ш так моцно пэрхыаш! (*Гута Дзятл.*). 17. Насадзіла гарбузоў, кап зямля ні пустава́ла. От, хоць сэмачак дзэ́ям будзя (*Зубраўка Шчуч.*). 18. У вóсем часо́ў магазы́н аткрыва́юцца (*Парэчча Гродз.*). 19. Да касьцёлу ні дава́лі хадзіць, пілнава́лі (*Красулі Шчуч.*). 20. А яго́ [торфу] глыбіно́й было́ чатэ́ры і пяць [метраў] (*Кавалі Бераст.*). 21. Кнігаў ро́зных было́ ў па́на, і піяні́на, што на па́ліцы, і асо́пчык бы́ў раба́нькі (*Новая Ступа Шчуч.*). 22. Па́н, па́ні ў капа́люшы, а я ка́сьлінку надзе́ну, то́лькі ва́зьміце да ка́сьцёла (*Кронькі Шчуч.*). 23. Ка́лі вы́йшла з ба́льніцы, трэ́было й́сці ў Мі́сьцібава за мэ́трыкай (*Андрэ́ва Ваўк.*). 24. До́чки мэ́ прыво́зяць ко́жны ра́з газэ́ты, ка́п пэ́чку распа́ліць (*Рудзевічы Зэльв.*). 25. Маладо́му му́жу трэ́ба до́бра глядзе́ць, бо няве́сту кра́лі асы́стэ́нты, хава́лі яе́, зага́двалі вы́куп (*Гальшаны Ашм.*). 26. Гэ́тыя бу́машкі на́зыва́ліся вэ́ксаль. На ё́й ста́віўся гэ́рп (*Малдуці Дзятл.*). 27. А бо́мба да́ла ў ха́ту, та́к і ўсе́ пага́рэ́ла тут, ты́лька на́ша цэ́лая, там та́я во, дзе́ Гэ́нюсь (*Квасоўка Гродз.*). 28. До́бра ні прыпо́мню, хі́ба да Бе́льскі́х пайшлі́ (*Лушчыкі Воран.*). 29. Не́калі е́гдзілі ў Аме́рыку, і хто́ е́хаў у Аме́рыку, трэ́ба было́ ў жыду́ пажы́чаць (*Малдуці Дзятл.*).

35. Вызначце, з дапамогай якога суфікса ўтвараецца вышэйшая ступень параўнання прыметнікаў у наступных сказах.

1. А по́тым ужо́ патро́шку ста́лі калхо́зы ўжо́ бага́тшыя, ста́лі на но́гі (*Геранёны Ёеў.*). 2. А ка́п ні было́ бага́чшых хло́пцаў, так бы́лі п ра́дыя, хто́ бра́ў бы, за таго́ і аддава́лі п (*Гуды Лід.*). 3. Трэ́ба по́мніць, што е́сьць над на́мі вы́шша ўла́да (*Правыя Масты Маст.*). 4. По́лка то вы́шша, то ні́шша (*Пацаўшчына Дзятл.*). 5. Бра́ты старэ́йшыя і ся́стра старэ́йша, а я са́ма мало́тша (*Гуды Лід.*). 6. Хто́ ду́шшы, то і прут́шы, таго́ ні зва́лі (*Заберазь Ёеў.*). 7. Мой хло́пяц сла́пшы за таго́ задзіра́ку (*Дубароўшчына Дзятл.*). 8. Мой ру́шнік на́многа шы́ршы за яе́ ўхва́лены, але ж я та́к не хва́люся, як яна́ (*Раманавічы Шчуч.*). 9. Цві́кель [клі́н, устаўка] уста́вила па́таху, будзя шы́ршы рукаў (*Каробчыцы Гродз.*). 10. Апчасаў са́ма гру́пша бярва́но (*Гальшаны Ашм.*). 11. У на́с найха́рошшы ваза́н лічы́цца фі́кус (*Навасёлкі Ашм.*). 12. У каго́ дачо́к у ха́ці мно́га, то сваё́ пажну́ць прэ́нтка, іду́ць на шы́ршую ні́ву да гаспада́ра, дзе́ адна́ гаспады́ня (*Замасцяны Шчуч.*). 13. Але ш во́ цу́т, як ё́н упэ́рат і́х да ле́са дашо́ў, бо каро́чшай даро́гі няма́ (*Цідовічы Гродз.*). 14. Ба́цька бы́ў найбага́тшы на цэ́лу ве́ску, на цэ́лы Ге́ранёны, на цэ́ла мяста́чка (*Геранёны Ёеў.*).

36. Знайдзіце словы з мяккім гукам [л'] у запазычаных словах, параўнайце вымаўленне такіх слоў у беларускай літаратурнай мове.

1. Вось у вас нявестка здзелуха [рукадзельніца], такія пёкныя блюскі вяжыць (*Войстам Смарг.*). 2. Натáша прыягджала ў вёску, казала, што ў Стару́м Сялэ ксьє́нц даваў шыкаладнаё пячо́нэ з мармалядам (*Бібікі Зэльв.*). 3. Так старую скварку прадаю пакрысе, сёня вот дзьвэ кілі [кілаграмы] прадала (*Буняны Ашм.*). 4. Ён лгáр пёршай клясы (*Мсцібава Ваўк.*).

37. Прачытайце, знайдзіце прыклады выкарыстання колькасных лічэбнікаў у значэнні зборных.

1. А ў мяне трох дзяцей было: Саша, Натáша, А́ня (*Няверавічы Ваўк.*). 2. Забілі яны, нёмцы, і бацька нашага, і ма́ма трох дачо́к гадавала (*Сямёнаўцы Бераст.*). 3. Трoх жаніліся на праваслаўных, а трoх на каталічках (*Монтацішкі Смарг.*). 4. Адзін каптáн на ўсіх быў, адныя боты на трoх (*Шыганы Сл.*). 5. У нас у ма́цяры было пяцёх: трoх старэйшых братоў і мы дзьвэ дзяўчынкі (*Жукевічы Бераст.*). 6. Сабралася чалавек пяцёх, трoх уцяклі, двух забрáлі (*Жыдзевічы Іўеў.*). 7. Было нас у ма́мы дзівяцёра, трoх пашло служыць (*Седліска Воран.*). 8. Вы двoх не купіце (*Караневічы Гродз.*). 9. А трoх засталіся на дварэ (*Васілевічы Гродз.*). 10. Мátка бярэ нас трoх, а на мяне кажа: «Ідзі, дачушка, дахаты» (*Вострава Зэльв.*). 11. Нас у сямі было трoх, і ў мяне трoх дзяцей было (*Калядзічы Ваўк.*).

38. Знайдзіце канструкцыі з прыназоўнікам да, падбярэце да іх літаратурныя адпаведнікі.

1. Пасьля вайны мы дайшлі на́пытam [пытаючы] да Мінска, як каровы куплялі (*Сімакава Карэл.*). 2. На гэтым ты́дні паедзе да Мінска (*Вострава Маст.*). Дайшоў да заламáння [павароту] і вярнуўся, ні мог да́ляй ісьці (*Шаўдзіні Лід.*). 3. Калі прадлўжа Бо́х ве́ку мнэ, то паеду да Масквы, да сы́на (*Граўжышкі Ашм.*). 4. Ты яшчэ пойдзьяш да вoйска, на чартá тая нарачо́ная (*Парэчча Гродз.*). 5. Ярадзіўся ў трыццаць пёршум ро́ку ў вёсцы Кавалеўшчызна, пасья́ стаў хадзіць да школы, але хутка зачалася вайна́ (*Кавалеўшчына Воран.*). 6. У школу хадзілі да Бўдраўцаў (*Будраўцы Шчуч.*). 7. Учoра

хадзіла ў цэркву да споведзі. Людзэй было німнога (*Бібікі Зэльв.*).
8. Як нашы ні былі паехаўшы да Амерыкі, то я ў Таўрэлі часта хадзіла на танцы ці на васэля (*Лушчыкі Воран.*).

1.7.4.2. *Ī aʃĭ ÷ ĩ â-ʂəbĭ ĩ ħū ŷ ŷ ŷ əēēō ĩ aŷ ʃĭ ĩ â*

У паўночна-заходнюю дыялектную зону трапляюць гаворкі паўночнай Гродзеншчыны. Ім уласцівы наступныя спецыфічныя рысы.

1. Паралельнае выкарыстанне ў асобных групах лексікі прыстаўных зычных [β] і [ɣ]: *гбчы – вбчы, гбс'ан' – вбс'ан', гбз'эра – вбз'эра, гўтлы – вўтлы, гўчан' – вўчан', гачэй – вачэй, гастрыц' – вастрыц'*. Падобная паралельнасць па аналогіі часам пераносіцца на словы, у якіх адзначаныя гукі па сваёй прыродзе не з'яўляюцца прыстаўнымі: *гўс'і – вўс'і, гўтарка – вўтарка, ганав'іцы – ванав'іцы, гаро́х – варо́х, агуро́к – авуро́к, гул'ац' – вул'ац', гойдацца – войдацца, гастры́т – вастры́т.*

Зрэдку да гукаў [ɣ] і [β] паралельным выступае зычны [й]: *в'ін'ій – г'ін'ій – йін'ій, в'інышы – г'інышы – йінышы, в'ін'ц'арэсна – г'ін'ц'арэсна – йін'ц'арэсна, в'адроны – йадроны, в'арба – йарба, вав'орка – гав'орка – йайорка, прав'іл'на – пра́йіл'на.*

Сустракаюцца таксама паралельныя ўжыванні слоў з прыстаўным і без яго: *гав'ос – ав'ос, гатоса – атоса, гас'ц'ук – ас'ц'ук, галатк'і – алатк'і, гас'эн'н'і – ас'эн'н'і, габруч – абруч, боз'эра – оз'эра, вўтлы – ўтлы.*

Неабавязковасць прыстаўнога спарадзіла факультатыўнасць пачатковага этымалагічнага [ɣ] або [β]: *гаро́х – аро́х, газ'эта – аз'эта, гарачы – арачы, гарбаты – арбаты, гармон'ік – армон'ік, гаршчок – аршчок, гарэць – арэць, гатова – атова, гас'ц'ін'эц – ас'ц'ін'эц, гаспадар – аспадар, гактар – акттар, галава – алава, галодны – алодны, гул'ац' – ул'ац', густы – усты, гул'тэй – ул'тэй, гумно – умно, вав'орка – ав'орка, вантраб'эйка – антраб'эйка, вангёр – ангёр, гбспадз'і – бспадз'і, го́лы – о́лы, горла – орла, го́лад – о́лад, го́луб – о́луб, густы – усты.*

2. Больш рэгулярнае, чым у іншых гаворках, выкарыстанне выбухнога зычнага [g], пераважна ў іншамоўных словах: *gagyl', gáza, gazéta, gайданы, gargára, gardz'эл', gвалт, g'ig'эл', g'іл', g'ірса, g'іцал', gl'ýga, góga, góнт, gryka, гудак, гуз'ал, gáza, gnэмб'іц', gўма, жагна́цца, sagán, фастрыгавáц', злыгац'.*

3 Ужыванне зычнага [k] замест [x] і наадварот: *кл'эн, кварба, карошы, квал'іц', калкос, кўста, каракц'ар, каравот, клус; хўртка, хрэст, хс'ц'іны, хохл'уш, хэхл'а, хан'ух, хватэра.*

4. Больш паслядоўнае, чым у іншых гаворках, вымаўленне |ф| і |ф'| у запазычаных словах: *аф'іцэр, фасол'а, ф'эрма, ф'ікус, фл'анцы*. Назіраюцца выпадкі гіперычнага ўжывання губных |ф| і |ф'| у адпаведнасці з [xв], [xв'], [x], [x'], [п], [п']: *фал'а, ф'іл'іна, ф'ім'ічаск'і, фост, фустка, футар, фланка, фрас, каніфа*.

5. Націск на галосным канцавога складу, пераважна ў назоўніках жаночага роду: *мухá, вудá, л'іна́, скурá, будá, выдрá, гал'іна́, грудá, грушá, вакó, вухó*.

6. Ужыванне канчаткаў -оў (-аў) у родным склоне множнага ліку назоўнікаў не толькі мужчынскага, але жаночага і ніякага роду: *грушаў, бочкаў, козаў, кароваў, лапаў, в'одраў, з'імаў, пал'энаў*.

7. Пашырэнне ва ўсёй зоне займенніка *гэны*.

8. Ужыванне дзеепрыслоўя ў ролі выказніка: *іана́ ўжо з гот як зáмуш вы́шаўшы; сын з' В'іл'н'і прыйэ́хаўшы; с'он'н'а йон карóвы пагна́ўшы*.

9. Выкарыстанне канструкцый з давальным склонам аб'екта прыналежнасці: *іаму́ хата згарэ́ла, мн'э бал'іц' нага́*.

10. Лексічныя асаблівасці, характар якіх вызначаюць адметныя словы літоўскамоўнага і польскамоўнага паходжання: *брункала* 'ворчык', *вашавáц* 'многа працаваць; прыносіць у вялікай колькасці', *в'áпла* 'разявака', *г'іл* 'авадзень', *жабурэн'н'э* 'раска', *ісква* 'асака; аса', *к'энтацца* 'няньчыцца', *к'ілта* 'пятля на звера', *кул'он'ік* 'запанка', *лапшы́вы* 'пражэрлівы', *масталы́га* 'галёнка ў жывёлы', *м'ілта* 'страва з аўсянай мукі', *пастыр* 'пастух', *пóшур* 'сухі корм для жывёлы', *ска́ба* 'рабро', *стум'ікла* 'ціхмяны, залішне стрыманы чалавек', *шал'бабóн* 'фасоля'.

39. Прааналізуйце паралельныя ўжыванні гукаў |в|, |з|, |й|.

1. Сьвінуры – ёто карто́флі, якія вара́цца для сьвіне́й, няскрэ́баных карто́флі (*Лаўрыновічы Зэльв.*). 2. А ба́цька ляжаў на пэ́чы, ён не змо́х бо́лей э́то відзяць, вы́скачыў і закры́чаў (*Вайкуны Воран.*). 3. Ле́там кла́лі на яе́ ліст капу́сты, а як пя́клі на сёмуху, то кла́лі яе́р (*Вераскава Навагр.*). 4. Ае́р на́тто па́хня, до́бры пагсьці́л з ае́ру (*Шчорсы Навагр.*). 5. То́лькі зачы́няй бра́мку, ба ка́за як уля́ціць, та ўсо́ яргі́но зні́шчыць (*Бабіна Гродз.*). 6. Ты́ юргі́ню пад акно́м пасадзі́, так красі́ва, як цьвіце́ юргі́ня (*Жамайтукі Ёўеј.*). 7. Бы́ў маро́с, та вяргі́ня зме́рзла (*Данілавічы Дзятл.*). 8. У ага́ро́дзе расьце́ гяргі́ня (*Канюхі Гродз.*). 9. У на́с у га́ро́дзі ру́жа і аргі́ня (*Есенавіца Ваўк.*). 10. На дру́гую вясну́ табе́ купі́м но́ву

ясёнку, а гэту яшчэ ў старой атходзіш (*Гнезна Ваўк.*). 11. Мнэ купілі новую вясёнку (*Чуні Свісл.*). 12. На ёй такія фэйна асёнка (*Бабіна Гродз.*). 13. У гэтым гадзі гэтулькі многа ягрысту (*Жамайтукі Іўеў.*). 14. У нас замала агрэсту пасаджана, во кап пасадзіць яшчэ паміж яблынямі (*Чэхі Астр.*). 15. Ідзём па ажыны, яны велькія, аш блішчаць, чорныя (*Кіралі Шчуч.*). 16. Хадзём нарвём яжыны (*Лаўна Маст.*). 17. У вайну як што прывесці трэба было, то каровы запрагалі ў ярмо (*Шчорсы Навагр.*). 18. У вярме быў патпалак ці прызьмо, ён падзяляў вярмо на дзвэ часткі (*Макароўцы Бераст.*). 19. Вуны ужо нашы тарахцяцца на шашэ, зэрас прыёдуць (*Прывалка Гродз.*). 20. Лянь, а гынь многа салдат, паехалі па прысуднай [абсаджанай дрэвам] дарозе (*Вайневічы Дзятл.*). 21. Унь Зоська жанчына старая, сама сабе прыстрапая што і жывё (*Літвінкі Гродз.*).

40. Зрабіце вывад адносна рэалізацыі пачатковых галосных [в], [з], [й] у наступных прыкладах.

1. А за Росьцевічамі выступ такі ў о́зьяры, ба́чыш? (*Росцевічы Зэльв.*). 2. Адно ў цібе гэто́ дзіця як о́ко ў лóбі, і ты ягó нэдзя ат сябе пусьціла (*Хамічы Зэльв.*). 3. Стрэ́хі былі с салóмы, о́кна мале́нькія, у ха́ці было́ цёмно (*Старая Дубавая Гродз.*). 4. Яны́ за то́го каня́ і – схавáць, і завя́лі да шва́гра Оляся (*Косцевічы Ваўк.*). 5. Ось тако́е маё жыццё, не да́й каму́ па́не Бо́жа (*Марцінавічы Зэльв.*). 6. Бярэ́ нас о́сяню, кatóрым па дзэ́сяць, па двана́ццаць гóт (*Пятакі Ваўк.*). 7. Ту ш няма́ла, бо ў адну́ старану́ кіло́метраў о́семдзэ́сят (*Пераганцы Воран.*). 8. Во́сь живу́ ўжэ́ ты́ля лёт, о́сьмы дзэ́сятка́ размы́няла (*Юшкавічы Свісл.*). 9. А ў гóрадзі ўсю́ды о́чарадзі́, і хадзі́лі міліцыяне́ры, праганя́лі тых, хтó зь вёскі (*Шурычы Свісл.*). 10. Мы́ да вэ́чара прасядзэ́лі на ўлі́цы (*Свіслач Свісл.*). 11. Сумку́ кні́жак но́сіць, а ні учы́цца (*Кавалі Бераст.*). 12. Дак ма́чыха сваі́х павы́учывала, а мы́ та́к і былі́ (*Вялікая Бераставіца Бераст.*). 13. І ўжэ́ тут тры́ ме́сяцы я пабы́ў у э́туі армі́і, у страйба́ці э́тум на аэрадрóмі (*Бібкі Зэльв.*). 14. Мы́, бывáла, у асемна́сьця адо́ў ляце́лі (*Пераганцы Воран.*). 15. Ё́н хло́пяц ана́рòвы, купі́ў рóвар матарóвы (*Карэвічы Шчуч.*). 16. У нас было́ палаві́на аспада́ркі – два́ццаць актáраў (*Якубаўцы Воран.*). 17. Музы́кант у нас бы́ў, гра́ў на армо́ніку (*Якубаўцы Воран.*). 18. Во ба́чыш, які́я аспада́ры пашлі́, ка́ня ні́гды ня ба́чыўшы, а мы́ былі́ аспада́ры, і я ўжо́ ўшчы́тана ў рабóту, ме́ла му́сі едына́сьця гадо́ў (*Дзягаўцы Ашм.*). 19. Сэ́ялі на зі́му жы́та, вясно́ю – пшані́цу, рачы́ху, гавёс (*Якубаўцы Воран.*).

20. Чужо́е ён зга́рэ табе́ гэдэ́к, як свóй спада́р (*Зарудаўе Маст.*). 21. Алі ш на́тто ён уме́ў інцярэ́сно ўсяля́кія істо́рыі раска́зваць (*Малая Бераста́віца Бераст.*). 22. Запыні́лі ту́т у Ду́бніцы, акра́с каля мо́сьціка (*Дубна Маст.*). 23. Ака́я та́м тады́ мала́я была́, а трэ́ба малаці́ць (*Чырво́нае Сяло Зэльв.*). 24. Ак не́ ёў, то не мо́х, ак па́д'ёў, то не ру́к не но́х (*Пацаўшчына Дзятл.*). 25. Учы́цца мы́ ні вучы́ліся, шко́л не было́, а пато́м і учы́цца ні было́ за штó. А ціпе́р от ужэ́ як ста́ла саве́цка вля́сьць, фсе́ ста́ло, учо́ба, ста́лі дзяце́й учы́ць бяспла́тна. Уча́цца, хто́ яку́ю мо́жа сьпецыя́льнасьць, так і́ учы́цца, паступа́юць – у́чацца (*Бяляўшчына Ваўк.*). 26. Оркі́ пе́рац, о́ркі, пахню́шчы; Осьці́ прышлі́ ў адвёткі́ (*Быстры́ца Астр.*). 27. Ульга́й яшчэ́ сьпі́ць; Бяры́ вѣнкшаньку́ю ўсь (*Паляцкі́шкі Воран.*).

41. Знайдзіце словы, у якіх назіраецца гіперычнае ўжыванне гука [ф]. Растлумачце прычыну гэтай з'явы.

1. Учóра палі́лі сьвѣнчы, малі́ліся, у царквѣ панафі́ду ба́цнюшка рабі́ў (*Ашмяны Ашм.*). 2. Аднаго́ ра́зу, калі́ ён бы́ў у Зэльві, то яму́ патра́філо купі́ць мнѣ́ гэды́кія па́цяркi, як я́ хаце́ла (*Лаўрыно́вічы Зэльв.*). 3. Паста́віць па́н на́с, малады́х, ра́зам з даро́слымi да рабо́ты, а са́м назіра́я, ці патра́фляю́ць ра́зам з усі́мі (*Кемяны Шчуч.*). 4. Ну але́ ш былі́ сы́тыя, і ні́ было́ фулі́ганства гэта́кого (*Шчорсы Навагр.*). 5. Во́сь што́ зна́чыць маладо́сьць: бѣ́галі, шука́лі не́чага, бо́ глу́ш на фу́тары была́ (*Азярні́ца Сл.*). 6. Нарабі́ўся сѣ́ніка, хо́ць боньдзь-я́к даха́ты п патра́фіць (*Шылаві́чы Сл.*). 7. Насыпа́юць у буты́лку сьмярдзю́хі. Та́к – флѣ́рка, а па-белару́ску – сьмярдзю́ха́ (*Чуркі́ Ашм.*). 8. Шафі́ёны пат спóдам цѣ́мныя, па каню́шыні расту́ць (*Солы Смарг.*). 9. Чаро́мфа ў́ на́с расьце́ (*Гальшаны Ашм.*). 10. То́фаль набра́ці і залі́ць вóткай – і па́ляц залі́ць (*Быстры́ца Астр.*). 11. Ля́ш на кана́фу, я́ та́м по́душку палажы́ла, трóхі атпачы́нь (*Бабі́на Гродз.*). 12. Я́ купі́ла ва́м фа́флі (*Алешкаўцы́ Шчуч.*).

42. Прачытайце сказы, знайдзіце канструкцыі з давальным склонам аб'екта прыналежнасці.

1. Мнѣ́ прасту́джанае го́рла, во́ду хало́дну пі́ла (*Каменка Гродз.*). 2. Ба́ліць мнѣ́ сухя́нка [мазо́ль] на на́зе, і́ як я́е зьвѣ́сьці. Ба́ліць мнѣ́ ў сто́ках [у пая́сніцы], ці́ ня зру́шыла я́ (*Соні́чы Гродз.*). 3. Ба́ліць мнѣ́ нага́, наро́стак [мазо́ль] на па́льцы вялі́кі (*Прывалка Гродз.*). 4. Німа́ мнѣ́ ні́якага парату́нку, усѣ́ хварэ́ю (*Міцкаві́чы*).

Смарг.) 5. Усё ніці мне пабёрсаў, адыдзі ты ад мяне (*Морына Іўеў.*). 6. Ногі мне парэпаліся, ходзячы па балоце (*Вугальнікі Шчуч.*). 7. Вот тут воўк нам свіннью схапіў (*Старыя Смільгіні Воран.*). 8. Яму бульба дарма пасаджана (*Паляцкішкі Воран.*). 9. Мне струшкі пахнуць, так я люблю сталярнічаць (*Збляны Лід.*). 10. А мне сьлёзы коцяцца (*Мсцібава Ваўк.*). 11. А мне не ўдалася груша (*Альхоўка Навагр.*). 12. Задушыў мне сабака кuryцу і пітуху (*Граўжышкі Ашм.*). 13. А мне конь падох, і заплаціў дорага за каня (*Паляцкішкі Воран.*). 14. Трэба мне бадзюкоў нарваць (*Малі Астр.*). 15. Мне сталі рукі пухнуць (*Даўбенкі Шчуч.*). 16. Дзіке бульбу парылі нам (*Парэчча Гродз.*). 17. А нам хата магла згарэць (*Паляцкішкі Воран.*). 18. Каб табé вушы выраслі, быў бы настаяшчы асёл (*Малі Астр.*).

43. Знайдзіце прыклады ўжывання дзеепрыслоўяў у ролі выказніка.

1. Буракоў салоткіх мама была нарабіўшы (*Морына Іўеў.*). 2. Ужо трóха лóдзі разбагацеўшы, што прóдалі, купляюць (*Ваверка Лід.*). 3. А я вышаўшы была, узяўшы драпцы (*Пелкаўшчына Іўеў.*). 4. Ну што ж, хто быў карóву ўзяўшы, паадбóралі (*Лаздуны Іўеў.*). 5. Нёмцы былі забраўшы карóву (*Лежневiчы Іўеў.*). 6. І пазнёй папоў гэтых сваіх пазьбіраўшы, панéнкаў і ат'эхалі аны (*Лаздуны Іўеў.*). 7. Там прышоўшы кацяр быў, і вугуль да заво́да (*Даўбенкі Шчуч.*). 8. Я такіх швóдраў, як у магазiне, самá сваiмi рукамі навязаўшы (*Урцiшкі Іўеў.*). 9. Маладзiца нядаўна прышоўшы (*Нiстанiшкі Смaрг.*). 10. Я была пасадзiўшы капусты загóнчык (*Кальчуны Ашм.*). 11. Я й дзяцёй выгадаваўшы, траiх маю, а ўсё адно адна (*Баруны Ашм.*). 12. Матка была яму пакiнуўшы скрыню зóлата (*Кальчуны Ашм.*). 13. А Тадзюк нават на рóвар быў забыўшыся, успóмнiў пра ягó нóчай (*Попiшкі Астр.*). 14. Цяпёр, катóры не рабiўшы, пэньсiю палучае бóльшую, чым катóры рабiўшы (*Волькавiчы Ашм.*). 15. Мýзыка прыехаўшы ўжó ат нас i сюды спатыкаць нас. Хата замкнёна, паляцеўшы гаспадар ўжó, ягó швáгер, да сусéда (*Геранёны Іўеў.*).

1.7.4.3. *Оўгòдаёйгаў айуёаёòгаў çíгà*

Цэнтральная дыялектная зона з'яўляецца вынікам узаемадзеяння розных груп гаворак і дыялектаў у працэсе нацыянальнай кансалідацыі беларускага народа. Тут сканцэнтраваны найбольш тыповыя рысы беларускай мовы, адзіныя ў яе дыялект-

най і літаратурнай разнавіднасцях, напрыклад, моцнае аканне, ужыванне толькі цвёрдага [p], формы прыметнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку назоўнага склону без канцавога [й] (*добры, в'ал'ік'і*).

1.7.5. *Ḍyāiŷŷ àèiŷ ŷŷ àṇāāēīāānōī āāāīḍāē Ḍḍīāçāīø÷ŷī ŷ*

Уласцівасці буйных лінгвагеаграфічных групавак (дыялектаў, груп гаворак, дыялектных зон) вызначаюць адзінства, цэласнасць і сістэмнасць дыялектнай мовы Гродзеншчыны. Разам з тым існуе нямала спецыфічных мясцовых з'яў, пашыраных у межах сельсавета, раёна, некалькіх раёнаў. Адны з іх сустракаюцца толькі на Гродзеншчыне, другія – спарадычна і ў іншых рэгіёнах Беларусі. Пакуль што яны недастаткова вывучаны. Маюцца нешматлікія даследаванні гаворак асобных раёнаў: Ваўкавыскага (Т.Ф.Сцяшковіч) [61], Зэльвенскага (П.У.Сцяцко) [56, с. 4 – 23; 46 – 54], Навагрудскага (І.Р.Бурлыка) [9], Мастоўскага (А.Р.Хромчанка) [69], Гродзенскага (М.А.Даніловіч) [13], [15].

Абапіраючыся пераважна на матэрыялы сваіх ўласных пошукаў, праведзеных ў апошнія дваццацігоддзе, паспрабуем паказаць найбольш яркія рэгіянальныя дыялектныя факты, многія з якіх тут будуць дэманстравацца ўпершыню. Звесткі пра тэрытарыяльныя межы некаторых з іх пакуль што няпоўныя, таму геаграфічная пашпартызацыя іх грунтуецца толькі на наяўным фактычным матэрыяле. Канчатковае вызначэнне дакладных межаў ці пунктаў бытавання іх патрабуе дадатковага палявога абследавання гаворак Гродзеншчыны.

1.7.5.1. *Ōāfāḍŷēā*

У галіне націскага вакалізму трэба адзначыць такую з'яву, як лабіялізацыя [a], зрэдку [ə] перад губным [j̥]. Зафіксавана яна ў асобных гаворках Гродзенскага, Шчучынскага, Мастоўскага, Дзятлаўскага, Навагрудскага і Слонімскага раёнаў, не маючы суцэльнай ізагloses: *казоў, доў, проўда, узоўтра, злапоў, настоўн'ік, хл'оў, капоў, пачоў, дз'аржоў, упоў*.

Пад уплывам суседняга губнога зычнага, а таксама пасля [т] націскныя галосныя [o], [ɔ], [a] у некаторых словах вымаўляюцца як [y]: *друў, пуйдз'э, в'атруўк'і, туўл'к'і, трывуўло*.

Якасць гука [y] набываюць і ненаціскныя галосныя, калі знаходзяцца пасля ці перад губным зычным: *бу́ла, трума́ц, по́тум, чумада́н*.

Пераважна ў маўленні прадстаўнікоў старэйшага пакалення назіраецца сцяжэнне гукаў у спалучэнні [oў], вымаўленне гэтага спалучэння як [y]: у *жоўтым* – у *жу́тым*, *поўн’ан’к’і* – *пун’ан’к’і*, *роўным* – *ру́ным*, *зноў* – *зну*.

У адзінкавых словах замест націскных [i], [ы] вымаўляецца галосны [э]: *дз’э́рка, зац’э́рка, к’э́цц’і, рабац’э́н’а, павуц’э́н’а ц’э́к, чатэ́ры, халадз’э́л’н’ік*. Гэтая асаблівасць сустракаецца таксама ў лексічна-граматычных групах слоў: а) ў займеннікавых прыслоўях: *тадэ́, тудэ́, кудэ́, с’удэ́*; б) у формах дзеясловаў прошлага часу множнага ліку: *был’э́, паил’э́, уз’ал’э́*.

Адносна ненацісканога вакалізму варта адзначыць, што хоць на Гродзеншчыне пасля мяккіх зычных пануе ўстойлівае недысіміляцыйнае яканне, вымаўленне асобнай групы слоў не адпавядае гэтай фанетычнай заканамернасці і мае прыметы дысіміляцыйнага якання. Так, на месцы этымалагічнага [э] у пераднаціскных складах вымаўляецца гук [і] у словах *м’ін’э́, ц’і́б’э́, с’і́б’э́, ц’і́п’э́р, н’ім’э́цк’і, н’і́ма, н’і́* (замест н’е, н’а), *дз’і́в’а́ты, дз’і́с’а́ты, вас’і́мна́цц’ац’, ц’і́тра́ц’, н’і́в’э́ста, н’і́дз’э́л’а, н’і́в’э́л’к’і, ішчэ́, ц’і́л’і́фён, м’і́дал’* і інш.

У некаторых словах, пераважна іншамоўнага паходжання, узнік прыстаўны галосны гук а: *аб’аз’м’э́н, агра́фка, аф’і́ранка, ап’і́вон’а*.

З’ява аферэзісу (страты пачатковых галосных) адзначана ў асобных спрадвечнабеларускіх і запазычаных словах і закранае такія гукі, як [a], [y], [i], [э]: *гаро́т, гурк’і́, сав’а́к (асав’а́к, асо́в’ік), М’э́рыка, струма́нт, дастав’арэ́н’а, дз’і́кало́н, нігдо́т, рыштáнт, н’і́рс’і́ц’э́т, н’і́в’э́рма́х, на́кшы, кано́м’і́ц’*. Яе разглядаюць як перыферыйную інавацыю, што развілася ў выніку рэдукцыі ненаціскных гукаў ў абсалютным пачатку слова па аналогіі са старажытнымі ўтварэннямі *мети, меновати* або ў выніку ўплыву паўночнаўсходняга дысіміляцыйнага акання, калі пачатковыя [a], [i], [y] маюць тэндэнцыю да звужэння і поўнага знікнення. Дэфармацыя пачатковых гукаў магчыма і ў працэсе прыстасоўвання іншамоўных слоў адпаведна ўласнабеларускім мадэлям [69, с. 18].

На канцы іншамоўных слоў, якія заканчваюцца на -ыя, -ія, пасля націсканога складу ў назоўніках жаночага, радзей ніякага роду адзіночнага і множнага ліку адбываецца сцяжэнне гукаў:

an'arác'a, stán'ca, m'íl'íc'a, pэн'с'а, л'ín'а. Сцяжэнне захоўваецца і ва ўскосных склонах: *an'arác'ы, an'arác'у, an'arác'ай.*

Шмат асаблівасцей звязана з функцыянаваннем зычных гукаў, з характарам іх узаемадзеяння з іншымі гукамі ў слове.

У вёсках Парэцкага сельсавета Гродзенскага раёна (вв. Парэчча, Новая Руда, Старая Руда, Глушнева і інш.) сустракаюцца выпадкі ўжывання дзеясловаў 3-й асобы множнага ліку цяперашняга і будучага простага часу з цвёрдым [ц] у канчатку: *рób'ац, кáжуц, знáйуц, стрыгуц, пав'азуц, раск'ідáйуц, з'л'эн'ац, раскápáйуц, жнуц, стўкайуц.* Зрэдку гэта назіраецца і ў формах дзеясловаў адзіночнага ліку, а таксама ў формах інфінітыва: *л'ажы́ц, б'ажы́ц, с'н'іц, л'ажáц, раб'іц.* Носьбітамі суседніх гаворак такая асаблівасць успрымаецца як незвычайная, што выходзіць за межы моўнай нормы. Адносіны да яе знайшлі выражэнне ў дражнілцы гумарыстычна-іранічнага характару: *Нáшы й'эдуюц, вáшы йдуц, нáшы вáшых падв'азуц* (Бабіна Гродз.). У беларускай дыялектнай мове гэтая з'ява рэдкая. У «Дыялекталагічным атласе беларускай мовы» [18], на карце № 156, адзначаны яшчэ чатыры пункты бытавання яе: Шылавічы Сл., Люсіна Ганц., Снедзін Петр., Запясочча Жыт. У гаворках Гродзенскага раёна яна знаходзіцца на стадыі знікнення, уласціва маўленню самых старых жыхароў.

Гук [ш] на месцы [с] ужываецца ў словах *зáшмарга, шпáцыр, брушн'іца, пашку́да* і інш.

Гук [ў] ужываецца замест [л] у сярэдзіне слова: *саўдáт, паўкоўні'к, таўку́шка, сáжсаўка.*

У канчатку займеннікаў, зрэдку прыметнікаў вымаўляецца зычны гук [в]: *майавó (маво), твайавó (тваво), свайавó (сваво), н'ікаво, н'ічавó, кавó, чавó, йавó, тавó, гэтаво, дбраво, спакойнаво.*

У абсалютным пачатку слова адбываецца падаўжэнне гука [з]: *ззарвáц', ззагнáц', ззэсну, ззапрытнá, з'з'эс'ц'і, з'з'эхáц'.*

Вынікам узаемадзеяння гукаў у словах сталі рознага характару асіміляцыйныя працэсы, адны з якіх рэгулярныя, а другія закранаюць толькі асобныя словы, напрыклад: *мóнны, с'арэн'н'і, сус'эн'н'і, спан'н'іца, тру́нно, пас'л'эн'н'і, дрóмны, б'энны, хóланно, бáб'ік (вабік), Варывóн, пажы́чыц', л'ókка (лёгка), шчы́х'этка, В'ал'íгдз'эн', з'г'інуц', с'к'інуц', пап'інну́й, ам'м'іну́ц'.*

Прыкметнай асаблівасцю з'яўляецца азванчэнне глухіх зычных у пазіцыі перад галоснымі і санорнымі ў асобных словах: *галдúн, грэс'во, пашчэ́нга, разг'іра́ка, адл'і́чно, адв'ачáц', забрáн'а, гамзól' (камзол), Грыб'і́на (Агрыпіна), гэдак, гэдык'і,*

тудака, каўдун (каўтун), *калаўродак, г'ізнаць* (кіснучь), *г'іжаць* (кішэць), *г'омжыць* (комчыць), *цвыргун*.

У гаворках выяўлена і адваротная тэндэнцыя: ужыванне глухіх зычных перад санорнымі, часам перад звонкімі зычнымі і галоснымі. Часцей гэтая з'ява назіраецца ў злучніку *каб*, прыназоўніках *над, ад, з*: Казоў, *кап* яна вышла на двор (*Мікелеўшчына Маст.*). Прыходжу *пат* вечар, заходжу ў сенцы (*Пагарэлка Карэл.*). А потым прыехалі і забралі яшчэ *ат* іх стох сена (*Першамайск Шчуч.*). Лапці *с* аборамі пападвязаем, і на канёх, значыць, гуляць (*Некрашэвічы Карэл.*).

Адзначаецца яна таксама ў прыстаўках і часам у корані слова: Кажуць, *атдавай* руж'ё, а то заб'ём; А потым *расьбіралі* панскі магазін (*Морына Іўеў.*). Як тылькі дошч ідзе ці сьнех растае, дык адразу ў *патвалі* вады поўно (*Малая Бераставіца Бераст.*).

Назіраюцца дысіміляцыйныя змены ў спалучэннях зычных: |дд| – |нд| (*андаць, андал'ок*), |нн| – |дн| (*с'одн'а, с'адн'ік, тадны, салодны, н'іднаваць*), |кт| – |хт| (*трахтар, дохтар*), |мп| – |нп| (*ланпа, канпан'іа*), |мб| – |нб| (*канбайн, бонба, анба*), |чн| – |шн| (*смаіна, йайэйн'а*), |цк| – |ск| (*наскаваць*), |кв| – |хв| (*морхва*), |тл| – |кл| (*клусты*). Пашыраны розныя віды дыстанцыйнай дысіміляцыі: *алтобус, антобус, бул'ва* (бульба), *в'ас'эда* (бяседа), *жв'ал'эй* (жвавей), *лым'а* (вымя), *патр'обуй, пал'ікмах'эр, пантр'эт, слабодны, трасца* (траста), *шалас, шася*.

Прыстаўны зычны |в| ужываецца і перад пачатковым |а|: вакно́, ваго́н', вадры́на. Часцей гэтая з'ява развіваецца пасля прыназоўніка у: у вакн'э́, у ваго́н', у вадры́ну. Адзначаюцца выпадкі сцяжэння прыназоўніка і прыстаўнога |в|: у *вадных* – *вадных*, у *ваб'э́т* – *ваб'э́т*, у *вакн'э́* – *вакн'э́*.

З'ява сінкопы – выпадзення гукаў у сярэдзіне слова – найчасцей праяўляецца ў такіх словах: *н'эк, н'эк'і, выс'і'і, бало, п'іс'ат, выграць, ток'і* (толькі), *ско́ко, пас'іц'* (пасвіць), *палакаць* (паласкаць) і *інш.*

У канчатках прыналежных займеннікаў мужчынскага і ніякага роду ў родным, вінавальным і давальным склонах гук |й| выпадае: *маго, тваго, сваго, маму́, тваму́, сваму́*.

У гаворках Ваўкавыскага раёна часам назіраецца выпадзенне зычнага |г| у займеннікавых і прыметнікавых формах тыпу *йао́, этао́, тоо́, такоо́, в'эл'као́*.

Словы *біць, піць, віць, ліць* у асобных гаворках Гродзенскага і Шчучынскага раёнаў страцілі гук [й] ва ўсіх асабовых формах, па гэтай прычыне ў першых трох словах губны зычны памякчыўся: *б'у, п'у, в'у, л'у, б'эш, п'эш, в'эш, л'эш, б'э, п'э, в'э, л'э, б'эм, п'эм, в'эм, л'эм, б'эц'а, п'эц'а, в'эц'а, л'эц'а, б'уц', п'уц', в'уц', л'уц'*. Гук [й] адсутнічае і ў аднакаранёвых утварэннях тыпу *наб'эш, нап'эса, п'ан'іца, п'аны, п'аўка*. Цікава, што ў слове *аб'ездчык* гук [й] пасля прыставачнага губнога таксама страціўся: *аб'эшчык* (але: *абйэст, абйэхац'*). Падобная асаблівасць часам пашыраецца на іншыя словы, некаторыя з іх нетрадыцыйныя, прыйшлі ў гаворкі адносна нядаўна: *Дз'ам'ан, с'ам'а, п'эса, п'эска, Адз'іта П'эха*.

З'ява апокапы – адпадзення канцавога гука ці спалучэнняў гукаў – уласціва шэрагу слоў, прыналежных да розных часцін мовы: *бач, в'э* (ведае), *жыс', шэс', мус'і, зара, зно, у хац', заран'о, мо, трэ* (трэба).

У гаворках Гродзеншчыны значна пашырана такая з'ява, як сцяжэнне зычных гукаў. Яно рэалізуецца ў розных выпадках, адны з якіх – тыповыя, другія – адзінкавыя. Разгледзім найбольш рэгулярныя прыклады сцяжэння:

а. Сцяжэнне *цц – ц* у постфіксе зваротных дзеясловаў: *вучыца, жан'іца, браца, с'мійаца, угл'адаца, знáчыца*.

б. Сцяжэнне *дд – д* на стыку прыстаўкі і караня: *адац', адз'ал'іц', адз'эл, адз'ал'эн'а, адз'ачыц', адыхаца*.

в. Сцяжэнне *цц – ц* ў суфіксе лічэбнікаў ад адзінаццаці да дваццаці і трыццаць: *адз'інацац', дванацац', трынацац'*.

г. Сцяжэнне *нн – н* у карані слова ці на стыку караня і суфікса: *тан'эй, пл'эныйа, с'он'а*.

Гаворкам вядома з'ява метатэзы – перастаноўкі месцамі гукаў ці складоў у слове. Яна заўважана як у запазычаных, так і ў спрадвечнабеларускіх словах, напрыклад: *абсáц* (абцас), *адымкáц-ца* (адмыкацца), *апачэ́* (ачэпы), *галóбл'і* (аглоблі), *гамазын* (магазін), *ганав'іцы* (нагавіцы), *калу́пашак* (палукашак), *каршп'эты* (шкарпеты), *кашо́лы* (калошы), *н'эзнав'ідз'ээў* (зненавідзеў), *н'іжын'эр*, *нізамагlá* (занемагла), *н'іс'ц'ітут*, *н'ітарнáт*, *н'іц'арэсны*, *ралóк* (ларок), *скрыл'ос* (шклярос), *Слóм'ін* (Слонім).

Сярод эпентычных гукаў можна адзначыць наступныя: [й] (*нарэйс'ц'і* (нарэшце), *вайждацаца, гарóйд, парэйпаны, шэйс'ц'*); [н] (*м'энсца, м'індал'* (медаль) *імпэнт, кантл'эта*); [в] (*запóв'іны, стадз'івон, радзівó, тратувáр*); [р] (*карн'істра, турзац'*).

44. *Знайдзіце словы, у якіх адбыўся пераход націскных галосных |а|, |э| у |о|, растлумачце прычыны гэтага пераходу.*

1. На Куцё самы аспадар сядзеў за сталом, першы аспадар начыноў, вог. Патом эта сена назоўтра насілі каровам у хлёў, аддавалі ёсьці (*Парэчча Гродз.*). 2. Узоўтра зайдзі да міне, то пагаворым пра гэто (*Малятычы Шчуч.*). 3. Стоў на нас крычаць, чаго ёхалі ўночы, трэбыло пачакаць да зоўтра і прыехаць днём. Ну ту тата староўся, кап дзе зарабіць (*Свірыды Шчуч.*). 4. Падрос троху, заставіў бацька пасьвіць каровы, пасьвіў карову на памешыцкуй зямлі, а за гэта бацька адраблёў за паслугу яму (*Дамаяўцы Шчуч.*). 5. Ён мяне пакінуў, пашоў на вайну і папоў да нёмцаў (*Правыя Масты Маст.*). 6. Я на лаву лахманчык паткінула і на лоўцы пралэжала (*Гуды Лід.*). 7. А сын Антак вывучыўся, дарэктарам школы стоў. Бацьке, проўда, слалі пасылкі (*Панямонцы Лід.*). 8. Хмелю, хмелю, дзе ты рос, што ні разьвівоўся (*Дзеткі Воран.*). 9. Чаму ты ні сказоў, што Марына прыедзе? (*Падлабенне Гродз.*). 10. Ніхто й не відзяў, як воўк гавечку ўкроў (*Мэйры Лід.*). 11. На прыгумённы Бабрыцкія паставілі новы хлёў (*Першамайск Шчуч.*). 12. У хлёў загналі карову (*Ляпёшкі Іўеў.*). 13. Настоўнік яшчэ зусім малады (*Падзітва Воран.*). 14. Гэта чыста проўда, я веру каждому яго слову (*Бабіна Гродз.*). 15. Благі зусім, каб не гроў у пілку, не быў бы такім (*Галубы Маст.*). 16. Дзе ты паклоў шкарпёткі? (*Пацаўшчына Дзятл.*) 17. А мой дзяцька быў войтам, быў слоўны на ўсе мазге (*Правыя Масты Маст.*).

45. *Знайдзіце ў сказах выпадкі пераходу |о|, |о́|, |а|, |ы| у гук |у|, растлумачце прычыну гэтай з'явы.*

1. Загато́віў трыццаць два́ вóзы дру́ў (*Камяніца Ваўк.*). 2. У ко́жнай ха́це было́ ту́лькі па́ дзе́сяць і бо́льш дзяце́й (*Правыя Масты Маст.*). 3. Ту́лько купі́ла гэ́таму свайму́ арыштанту́ ма́лому но́выя чара́вікі, і ўжо́ па́драў ушкунанты́ (*Цярэшкі Ваўк.*). 4. Пу́йдзе ўжэ́ ма́ці што́ купі́ць на́м зь яко́га ўжэ́ адзе́жду (*Зарудаўе Маст.*). 5. Па́тхо́дзіць ё́н табе́, як вятру́ўкі да сьне́гу (*Арцюшы Шчуч.*). 6. Напья́клá сту́с бліно́ў, адно́ ёсьці́ німа́ каму́, усё́ рóбьяць у по́лі (*Зарой Дзятл.*). 7. Мы́ ў ста́ловай тры́вуло́ пасьне́далі, як па́ем ра́но ала́ткаў с са́лам, то тры́вуло́, тры́вульную́ яду́ ўсе́ лóбьяць (*Сонічы Гродз.*). 8. До́хтура́ прыве́сьці́ было́ на́тто ця́шко (*Шыганы Сл.*). 9. Фэ́лянька ўвэ́сь у агні́ кача́ецца па́ пудло́зі (*Пелкаўшчына Іўеў.*).

10. Пóтум ззабра́ліся ўсе свае і выпіва́юць (*Мікелеўшчына Маст.*).
 11. Ма́ма була́ каталі́чкай, а та́та права́слаўны, але ўдво́х парашы́лі, кап шлю́п бра́лі ў касьце́лі (*Студзенікі Свісл.*). 12. Я ўзя́ў закуры́ў, бо гэтыя нёмцы, каторыя влясьць трума́лі, та разраша́лі куры́ць (*Камяніца Ваўк.*). 13. Як ты по́йдзаш? Папра́суў сукенку, яна́ ў цябе вельмі́ скуме́чаная (*Гудзінішкі Воран.*). 14. Зьля́піў кумя́к сьне́гу і кіну́ў у дзе́вачку, а яна́, бедна, ста́іць і пла́ча (*Бабіна Гродз.*). 15. Памажы́ яму́, чумада́н ця́шкі (*Амбражылевічы Дзятл.*). 16. Па пя́ць кару́ў трыма́лі, а са́мы гало́дныя хадзі́лі (*Васілевічы Сл.*). 17. Прышо́ў малады́, склані́ўся ёй, яе́ з-за-пад руку́ і паве́ў. Асустэ́нты пайшлі́ зза́ду (*Малі Астр.*). 18. А по́тым гляджу́ – і другі́ выхо́дзя, і абудва́ напэ́рад мяне́ до́ляюцца (*Лы́сая Гара Ашм.*). 19. Пóсьля вайны́ ў ку́жнай вёсцы хадзі́ла ва́рта (*Бяцёны Ашм.*).

46. Знайдзіце словы з нетрадыцыйным вымаўленьнем гука [y]. На месцы якіх спалучэньняў гукаў ён вымаўляецца?

1. Скіта́ласа па людзях, с маладо́га дзіце́й забу́ляла, пасы́ля каравы́ пасьві́ла ў людзе́й (*Улезлы Ваўк.*). 2. Я яшчэ́ ма́лая была́, забу́ляюся на тра́ве на сло́нцы й ві́жу, як самале́ты ляця́ць (*Мастаўляны Лід.*). 3. А зну́ ш выхо́дзяць яны́ (*Старына Маст.*). 4. Ён на ру́кі ўзя́ў, нясе́, а я са́ма зну́ пла́чу (*Зарудаўе Маст.*). 5. Я яму́ саве́тую і про́ста ўгавя́рую, што разы́дземся мы́, бо што́ мы́ будзем рабі́ць (*Гуды Лід.*). 6. У нас ву́к укра́ў гавэ́чку (*Руда Яварская Дзятл.*). 7. Есьці́ было́ чаго́, напя́клá яёк, кубасы́ парэ́зала (*Наваельня Дзятл.*). 8. У тым ле́се бы́ў ву́к (*Мігдалы Воран.*).

47. Знайдзіце словы з дыялектным ужываннем гука [э]. Якія гукі адпавядаюць яму ў літаратурным вымаўленьні?

- I. 1. Цяпе́рака адзі́н пасе́ такую́ кампа́ню каро́ў, і ўсе́мка до́бра, каро́вы панаяда́ўшыся (*Каменка Гродз.*). 2. Усе́х гна́лі за сяло́ (*Дзеравянчыцы Сл.*). 3. Цьве́к бы́ў тупы́ (*Вераб'евічы Навагр.*). 4. Прыбі́ цьве́к, а то чапля́ецца (*Аколіца Лені Воран.*). 5. Нас было́ чатэ́ры ба́бы (*Ардашы Смарг.*). 6. Чацьве́рты бы́ў Іва́н (*Канюхі Ваўк.*). 7. Хадзе́ця дзе́ці заце́рку е́сці (*Клайшы Воран.*). 8. Схадзі́ ў сьве́ран прыня́сі бу́льбы (*Ішчална Шчуч.*). 9. Даро́га зусі́м блэ́ска (*Няцеча Лід.*). 10. Схадзі́ ў гаро́ччык нарві́ кме́ну (*Бердаўка Лід.*). 11. Ду́маю зрабі́ць паднаве́ску [павець], бо німа́ куды ста́віць начэ́ньне (*Рудзевічы Зэльв.*). 12. На́ш стары́ ўжо́

некуды падзбаў (*Дашкавічы Свісл.*). 13. Наш бацька ўсім робиць так шчэра, хто папробіць (*Бершты Шчуч.*). 14. Вэчарам звару зацэрку, чуць падбялю – ядуць, за вушы ня атцягняш (*Вялікая Кракотка Сл.*). 15. Ляжыць у халадзельніку, і калі хочацца, тадэ і ясьцё (*Асінаўцы Воран.*). 16. Купілі новы халадзельнік (*Геранёны Іўеў.*). 17. А што ў калгасе давалі, давалі па дзвесься грам зярна за трудадзень, і мама зарабіла шэсьць пудоў за гот, і было толькі на бліны і паткалаціць зацэрку (*Куцавічы Карэл.*). 18. Павук робіць павуцёна (*Вялікія Баяры Шчуч.*). 19. Ластаўкі такія ёст, ад іх рабацёна на твары (*Парэчча Гродз.*). 20. Ідучы і пака на работу, зьелі мбы гэтыя яблыкі. Яму нічога, а мне дзізеньцерэя (*Альхоўка Астр.*). 21. Пáni была бельгэйка (*Кальчуны Ашм.*). 22. Бальшавікі забілі мўжа, яе павэзьлі ў Расею, з Расеі забрала Пóльшча, Чырвоны Крыш (*Кальчуны Ашм.*).

II. 1. І тадэ ўжэ нас давай паслалі на árбайцант (*Даўбенкі Шчуч.*). 2. А як прóйдзя капáня бóльбы, тадэ трэм лён цёрніцамі, сўшым на пэчы (*Якубаўцы Воран.*). 3. Распарцэлявалі [падзялілі] былі даўнэй імэня ў пана, калі прагуляў у кáрты, тадэ наш дзёт купіў парцэлю [невялікі надзел] зямлэ (*Каробчыцы Гродз.*). 4. Кап ціпэр тую лучынку, дык цямнота была п, а нам тадэ сьвэтка было (*Альхоўка Лід.*). 5. Тудэ давязьлі плугэ, бароны і пачыналі рабіць (*Старынкi Шчуч.*). 6. Але вót так ішоў, кудэ мінэ вóчы нясьлі (*Даўбенкі Шчуч.*). 7. Хоць сюдэ, Анютка (*Бершты Шчуч.*).

III. 1. Дару сьвінію рабёнку, каб жылэ памаленьку. Дару авэчку і ягнята, каб жылэ багáта. Дару карóву з адным рóгам, каб жылэ с панам Бóгам (*Багушоўка Гродз.*). 2. Мэрале яшчэ тўфлі, да ці такі які вобуй мéлі (*Парэчча Гродз.*). 3. Даўнэй курныя хáты былé, сядзэлі ў хáце ў прысядўшкі, акóняйкі былé малéнькія (*Касцянева Шчуч.*). 4. Былэ панэ, пры іх служыла (*Кронькі Шчуч.*). 5. Тут хáты былé – агонь хапіў (*Амбілеўцы Шчуч.*). 6. Палóвалкі [надзел зямлі ў 32 баразны] былé ў трыццаць дзвэ баразны, а два загоны ў шыр былé дзвэ чвэрці пóля, то даўнэйшая мéра пóля (*Каробчыцы Гродз.*). 7. Мо бéшкі і дагóнім іх, бо нідáўно яны пашлэ (*Каробчыцы Гродз.*). 8. Ну, пашлэ? Пашлэ на рабóту (*Вялікія Баяры Шчуч.*).

48. Выпішыце словы з элементамі дысіміляцыйнага якання.

1. Як забралі цібé ў вóйско, то нам цяшко жыць зрабіласé бiсь цибé (*Лаўрыновiчы Зэльв.*). 2. Ну, дўмаю, пастраляюць і дзiцэй,

і міне (*Пыра Гродз.*). 3. Было нас у мамы дзівяцёра (*Седліска Воран.*). 4. Мая мама была ішчэ ні на пэнсіі (*Ваверка Лід.*). 5. Міне мама аддала за яго замуш (*Волкавічы Ваўк.*). 6. А Стэпка галосіць: «А дзёткі мае, як шкода! Ні дай Божа Гбспадзі такога нішчасьця» (*Сурьнка Сл.*). 7. А дзвэ нідзэлі толькі вязаць можна на Шчадра (*Сухая Даліна Гродз.*). 8. Німа чаго табэ выдурвацца, бяры запрагай каня і ёць па дрэва (*Бабіна Гродз.*). 9. Больш ніхто ні браў (*Мікелеўшына Маст.*). 10. Малады саўсім быў, двое малых дзетак і жонку маладую пакінуў, алі й гэта гора піражыла (*Раневічы Свісл.*). 11. Так толькі картошкі кругом сібэ набраў на полі сырой (*Даўбенкі Шчуч.*). 12. Ціпэрашнэ ўсэ забываю, а дзэцтво ўсэ помніцца (*Малыя Азэркі Маст.*). 13. Страляніны ні было, тангаў німэцкіх цэла вэска была (*Шурьчы Свісл.*). 14. Купіла сабэ шаліноўку – такая добра, красіва (*Рось Ваўк.*). 15. Сёня прысьніла яе. Здэцца, прышла яна ў хату да міне і кажа: «Даўно я ў цібэ ні была, парадак у цібэ, файно, а ў міне німа паратку». Гэто хібо с таго, што яшчэ памятнік па ёй ні паставілі. Пасядзэла трошку і кажа: «Пайдў, там міне чакаюць. Ты тут адна, а нас там многа, цэла кампаня». Я кажу ёй: «Ты ш хадзіць ні можаш, ты ш хвора». А яна: «Нэ, ціпэр ужó магу, бес кійка хажу» (*Губінка Гродз.*).

49. Выпішыце словы з прыстаўным галосным. Якія з іх спрадвечнабеларускія, а якія запазычаныя?

1. Дай абязьмэн бўльбу звáжыць (*Нёўда Навагр.*). 2. Трэба ўжо з акалоні пераяджáць у вэску (*Нача Воран.*). 3. Хоць абалóтнік прыкруці ў ровары, каб ні стўкаў (*Міжэвічы Сл.*). 4. У цябэ ў бóтах азаднікі асэлі (*Біскупцы Лід.*). 5. Аржаніско такоя травяністае, каровы на ім добра хóдзяць (*Салтанішкі Воран.*). 6. У цябэ прыгóжыя апівоні каля акна растуць (*Забалоцце Карэл.*). 7. Прышлі мь ў апасьлэднюю хату, пасядзэлі, атпачылі і пайшлі (*Міхалішкі Астр.*). 8. Рандэляк пацёк, бо апалітура зьлэзла (*Куклі Воран.*). 9. У мамы зубы баляць, бо апалітуры нямá ўжо (*Паляны Ашм.*). 10. У мянэ двух акутніх зубоў ужó нямá (*Мілявічы Маст.*). 11. Бацька наклаў аманарак і пайшоў пасьвіць коні на Алясоўшчыну (*Негрымава Навагр.*). 12. Новыя афірангі яшчэ нязарўбяныя, а старыя памьілі, то вóкны засталіся гóлыя (*Клешнякі Шчуч.*) 13. Гузіка нямá, то зашпілі аграфкай (*Майсэвічы Ваўк.*). 14. Пакуль скóнчылі дакопкі, то ўжо й апоцямкі настáлі (*Урцішкі Іўеў.*). 15. Апрошлы гóт быў тут (*Кямелішкі Астр.*). 16. Запальнічку маю, да абьяльзину

ні наліў, запаліш (*Грабава Зэльв.*). 17. Як хату будуюць, апсякаюць бярвяно па баках, тоўстыя шчэпкі – апланкі (*Бакушты Іўеў.*). 18. З жырнаго малака атварох даўжэй ні кісьня (*Беражна Карэл.*). 19. Апарэчкі і чарніцы разам вараць (*Крэва Сморг.*).

50. Выпішыце словы, у якіх адбылося адпадзенне пачатковых галосных гукаў. Назавіце гэтыя гукі.

1. Але нам на нашым сухініцкім грышчы было намнога весялэй (*Сухінічы Маст.*). 2. Я ні ведаю, сколько то ўжэ прайшло часу, ужэ прысылаюць зьявшчэне (*Зарудаўе Маст.*). 3. Адвэш паўкілю зюму, ба гэтыя малыя ні атстануць (*Бабіна Гродз.*). 4. Нёмцы зьдзяваліся с салдатаў савецкіх (*Вялікая Бераставіца Бераст.*). 5. І людзі начай жывуць – усяго хватая (*Старая Дубавая Гродз.*). 6. Калі звала, ты не шоў (*Плябанаўцы Ваўк.*). 7. Кажа, дай дзікалону, некі прышчык выскачыў, памáзаць трэба (*Бабіна Гродз.*). 8. Антось цяпер у Мэрыцы (*Лежневічы Іўеў.*). 9. Но ён красіво граў на кардзіоне і на скрыпцы (*Райца Карэл.*). 10. Набрала ў мазіні штапялю ранжаваго, можа, сукеначку малой пашыю (*Ляткі Маст.*). 11. Шкадавалі, адносіліся дбóро, у каго няма чаго, дзяліліся стáтнім (*Вострава Зэльв.*). 12. Воўк напаўском паткраўся і схапіў барана, карова за ім і рагамі яму ў хлябы – і дабрала (*Кіралі Шчуч.*). 13. Прышчаць [пражаць] жыто каласамі, пастухэ накладуць агонь, нарвуць каласоў жыта ў пучок і прышчаць на гні (*Міратычы Карэл.*). 14. Люмінявая пасуда дбóро шшароўваяцца (*Заберазь Іўеў.*). 15. Ціпер гэдык ні ідуць жаць ручную, ручную ні жнуць, а ўсё машынамі рбóяць (*Паляжын Зэльв.*). 16. Ласаўцы нейкія хадзілі, яйкі выбіралі (*Тарнова Лід.*). 17. Трэба цякаць, пакўль ні пзна (*Пальніца Гродз.*). 18. Вот яны прыходзілі і пытаіліся, ці можна ў хату вайсьці (*Парэчча Гродз.*). 19. Патом вайшлі мы ў калхос (*Залацеева Зэльв.*). 20. Запалкі былі дарагія, каномілі іх (*Аляксандраўшчына Зэльв.*).

51. Знайдзіце назоўнікі, у якіх адбылося сцяжэнне галосных гукаў у канчатку. Якія гэтыя назоўнікі паводле паходжання?

1. Ну міне адаслалі ўжэ ў абшчажыця (*Даўбенкі Шчуч.*). 2. Нёмцы с арудзямі, с тангамі, а панічыха ў рове сядзела і папаўзла яна каленьмі (*Монькавічы Маст.*). 3. Нёмцы забіралі ўсіх дзяўчат ат пятнаццаці гот, якіх прадаваў солтус у Германю (*Гарнастаевічы Свісл.*). 4. Гналі нёмца прас Літву, Польшч і ўвайшлі ў Германю

(*Кордзікі Бераст.*). 5. Каб апісаць ці напісаў пра твоя работы, цэла гісторыя палучылася п (*Мядзвінавічы Дзятл.*). 6. Ужэ тады наша хадзяства былі палоскі, затым – калёні (*Старынкi Шчуч.*). 7. Твой дзяцько Зюне прыслаў пасылку з Пятразаваўцку, з Карэлі (*Лаўрынавічы Зэльв.*). 8. За гэта нам далі прэмя – тры тоны бульбы (*Старынкi Шчуч.*). 9. Я ўсё жыцьцё працавала, на пэньсю пайшла і яшчэ сём гот працавала (*Агароднікі Дзятл.*). 10. Прышлі на станцу пад вечар, пашлі білеты купілі (*Ганчары Лід.*). 11. Заўтра паедзем да натаруса (*Дварэц Дзятл.*). 12. Дзяўчата пашлі ў горад вучыцца, а Мішу ў арму забралі. Пасья армі быстро жаніўса (*Дубна Маст.*). 13. Паляргоно [герань] толькі сёлета пасадзіла, а ўжо якя вялікая вырасла (*Падгаі Ашм.*). 14. Усяю работу хадзіла рабіць, прэмі палучала, медаль палучыла і на даскі пачота была (*Лелюкі Іўеў.*). 15. Дзёткі сьціхатварэні расказвалі, песьні сьпявалі (*Стокi Свісл.*). 16. Прышла нядзеля, маладзиковая нядзеля. Пайшлі мы с татам у касьцёл. Я ў працэсі была (*Юрацішкі Іўеў.*). 17. Пабыў ён у наз два дні, заставіў у нас такую фатаграфію (*Дамейкі Лід.*).

52. Прасачыце, у якіх словах адбылася замена гука |с| гукам |ш|.

1. Дык яны, пашкуды, во што прыдумалі (*Шутавічы Сморг.*). 2. Казюлькі, машка – усякага пашкуства хапая (*Дакудава Лід.*). 3. Запраглі каня, на сані паклалі велькага паршукá, да саней прывязалі карову (*Першамайск Шчуч.*). 4. Пошла хлопцы зьбіраліся на вечарынкi (*Мацвееўцы Ваўк.*). 5. Прыжджайця на ягады. Столькі брушніц у гэтым годзі, каб вы толькі бачылі (*Бабіна Гродз.*). 6. Навіцяну сабе шпіцаў зь дзеркача і вяжу, так сама пра сябе і наўчылася (*Індура Гродз.*). 7. Давай сюды шпіцу, буду патпляцэньнікам [вяровачкай падплятаць абутак] патплятаць твае пасталэ (*Церахавічы Свісл.*). 8. Вы пытаюцца, як у нас кажуць, – размавіта [па-рознаму]: дошкі і доскі (*Прывалка Гродз.*). 9. Надыходзяць Каляды, а ў хаце адна скарамінка засталася, трэба паршукá калоць (*Ладзенікі Навагр.*). 10. Ёх уся фамілія [радня] такая: шмаглыя, як мурэ (*Бабіна Гродз.*). 11. Дзёці дзе-та шлізгаюцца, не вучаць урокі (*Гальшаны Ашм.*). 12. А худзюшча якя – адны шкабы (*Адэльск Гродз.*). 13. Мнё прызналі шклярос сэрца (*Парэчча Гродз.*). 14. Папо за гэта атплачваў ёй то шкваркай, то яйкам, то яшчэ чым (*Пагарэлка Карэл.*). 15. Так помню адну сукеначку, такую шэрую, цётыначка дала. А посьля й шарафанчык, такі ядвабны, і блюзачку (*Лушчыкі Воран.*).

53. Прааналізуйце замену гука [л] гукам [ў].

1. Казáкі, саўдáты выганялі нас с хáтаў (*Гуды Лід.*).
2. Дзiсь Юра с Сáшай на таўкúшку паéхалi (*Караневiчы Гродз.*).
3. Паўкоўнiкi драпану́лi сра́зу, аш пýл курзú (*Кордзiкi Бераст.*).
4. Дзé там купа́цца: вада ў са́жаўцы чóрная (*Сонiчы Гродз.*).
5. У на́шай сажаўцы ранéй адно́ жабы вялiся, а цяпéр у са́жаўку запусьцiлi кáрпа (*Каробчыцы Гродз.*).
6. Трэба кiўбáсу павéсiць пат стóль вышэй, вы́сахня тады да сьвятаў (*Янапаль Воран.*).

54. Ахарактарызуйце дыялектныя фанетычныя асаблівасці канчаткаў займеннікаў і прыметнікаў.

1. Радзiлася ў Слабадзé Смáргонскава раёна (*Ашмяны Ашм.*).
2. Мянé вязьлi, а з друго́га бóку – явó, у царквé сустрéлiся (*Ашмяны Ашм.*).
3. У шко́лу ма́ма мiнэ нi нáтта хацéла пускаць, нi было адзéць i абуць нiчавó (*Залацеева Зэльв.*).
4. Ну нiчавó нi было, тóлькi карóпка сьпiчак (*Даўбенкi Шчуч.*).
5. Ну ўжо яны́ сядзiаць, тады вóзьме там хтó чыё, бярэць ат кáждаво якоё тáм штó i пытаюцца: «Адгадай, якi фáнт» (*Вялiкiя Яцыны Астр.*).
6. Праўду кáжуц: з вéлькава грóму малы́ дóшч (*Старая Руда Гродз.*).
7. Ксéнц вы́шаў, спатыкнуў нас, малады́х, дру́жбу. Прэ́цi вéлькао олта́жа быў шлю́п (*Дайнава Воран.*).
8. Аднаго́ ваéннао плéннао та мы́ нават i хавáлi. Ён уцёк з асфáльту, як гна́лi ўжэ нёмцы (*Сухары Гродз.*).
9. А браты маé, старэйшы i малóчшы, пачалi крычаць, што мы́ такóга не хóчам, выганяй яб, мы́ не дамó за яб сястру́ (*Вайкунцы Воран.*).
10. Ён не змóх бóлей ётао вiдзяць (*Вайкунцы Воран.*).
11. На гарóдзi ўжэ нi сажу́ нiчó (*Индурá Гродз.*).

55. Знайдзiце прыклады азва́нчэння глухiх зычных гукаў перад галоснымi i санорнымi гукамі.

1. У катá шпóны [кiпшюры] бóйкiя, мóжа вéлькага бацука́ аблажыць (*Кiралi Шчуч.*).
2. Хадзiла гэдыксáмо прасiла, кап хтó мнэ згараў (*Зарудаўе Маст.*).
3. Хадзiлi гэдак лóдзям рабiлi за мiску гарóху цi картóплi (*Навасёлкi Сл.*).
4. Дары́лi ня гэдак, як цяпéр, хтó нéкалi гэдулькi дарыў (*Нёўда Навагр.*).
5. Свэ́дар нóвы купiла (*Дварэц Дзятл.*).
6. Удзéнь прадзём, а увéчары збiраемсá ў адну́ хату i граём у фáнда (*Таркачы Дзятл.*).
7. На Ушэ́сьцё быў у Шчóрсах фэ́ст, абó гермáш назывáлi (*Лозкi Навагр.*).
8. Страля́нiны

ні было, тангаў німецкіх цэла вёска была (*Шурычы Свісл.*). 9. Ён зарваў адну галінку меншую (*Старыныцы Бераст.*). 10. У шэйдзісят сёмум годзі зарганізавалі зьявно памощнікаў, а як ужэ зарганізавалі, адразу правялі забраня (*Старынкi Шчуч.*). 11. Я загласна за яго выхадзіць. На суботу сваты, а я ш баюся (*Гуды Лід.*). 12. А даўнэй гэтаго ні было, жылі па тры сямі, і траякія дзеці былі і міргаваліся (*Паляжын Зэльв.*). 13. Ваш Валера як ходзіць, нятто валюгаяцца [хістаецца], і бацька так ходзіць (*Падгаі Ашм.*). 14. Скінь ты гэтыя транды ды адзень новую сукенку, што ты гэтыя транды адзяеш? (*Гурэц Карэл.*). 15. У нас у склёпе такая цесната, што толькі адно рагача [ракача, сагнуўшыся] можна там чаго набраць (*Беняконі Воран.*). 16. Васіль заўсёды шапку набагёр носіць, хоць і ніздатна так насіць (*Верцялішкі Гродз.*). 17. Я аж зумелася, думала, згубіла грошы, ажно яны вó дзе былі (*Стукалы Маст.*). 18. Усё свьяты разам адмячалі, у хатах зьбіраліся, сьпявалі (*Смаргонь Смарг.*). 19. А побач шэйсьць хат называлі Батракі, там адлічаліся бяднякі (*Чуркі Ашм.*). 20. Тут бачым, застрагла німецкая машына, і яны ні могуць ніяк выіхаць (*Малая Бераставіца Бераст.*). 21. Хіба зраўніш тую жызьню сь цяпэрашняй (*Малахавічы Гродз.*). 22. Ну, сягоня хадзілі, то казалі, каб мы малако вазілі, але ж нам боязно на сібe гасударсьцьвянны адвёт браць (*Калядзічы Ваўк.*). 23. Асмальяць, і гэту кўрыцу тóжэ на калок, і, хто нeс яé, той нясé яé абрадно аж на свадзьбу (*Жорнаўка Гродз.*). 24. Значала файны хлопцяц, думалася, буў, красівы, стройны (*Адэльск Гродз.*).

56. Знайдзіце прыклады адсутнасці азначэння глухix перад галоснымі, санорнымі і звонкімі зычнымі гукамі ў прыназоўніках, прыстаўках і злучніках.

1. А пótым прыехалі і забралі яшчэ ат іх стоx сéна (*Першамайск Шчуч.*). 2. Пачырванéла, апусьціла вóчы, не атважвалася зірнуць на суджанага (*Нёўда Навагр.*). 3. Кажуць, атдавай руж'ё, а то заб'ём (*Морына Іўеў.*). 4. Мыдла купіла, але дзé ш ты атмыеш (*Пераганцы Воран.*). 5. Наш стары зусім здзяцінеў, у вóтмаладзь ідзé, маé вóсімдзісят гóт, а на вясэльлі скáча з маладымі (*Чэхі Астр.*). 6. Казоў, кап яна вышла на двóр (*Мікелеўшчына Маст.*). 7. Мама вéльмі перажывáла, кап нас нёмцы за якую шкóду ні пазабівалі (*Семяноўка Бераст.*). 8. Тут мўсі дзéці нéшта рвўць, кап не пакалечыліся (*Геранёны Іўеў.*). 9. О, гэта самае глаўнае багáцтва, і кап здароўе было. Трэба, кап мéжду сабою дóбра жылі

і адно аднаму ўступалі (*Ражкі Свісл.*). 10. Сказалі, кап бэг і ні аглядваўсё (*Ляхавічы Зэльв.*). 11. Баяліся, кап нёмцы зноў не прышлі. Яны і кажуць, кап мы ўхадзілі (*Парэчча Гродз.*). 12. Яго цётка пасватала яго мне, кап я за яго ішла замуш, што будзя добро жыцця (*Ляхавічы Зэльв.*). 13. Суседзі добрыя ў мяне, во я хадзіць ні магу, зрабіць сабе пат'ёсыці ні магу, то прыходзяць, прыносяць мне міску супу ці кусок якое булкі (*Калядзічы Ваўк.*). 14. Усё скакалі пат яго музыку (*Слабены Сморг.*). 15. Як тілько дошч ідзе ці сьнэх растае, дык адразу ў патвалі вадзі поўно (*Малая Бераставіца Бераст.*). 16. А с цэркві едуць на вясельё, патводаў многа (*Цырын Карэл.*). 17. Прыходжу пат вечар, заходжу ў сэнцы (*Пагарэлка Карэл.*). 18. Калі патлічыць, то на цяперашні час дзесьці каля сёмсят кароў велькіх выходзіць. Мама мая нас утвох сь сястроў выгадавала (*Енчы Воран.*). 19. Даўней у сямі натто дзяцей памногу было, чалавек сём – дзясць, усё с бацькамі жылі (*Монтацішкі Сморг.*). 20. Насіла вядро агуркоў с расолам (*Вялікая Мыса Сморг.*). 21. Ноччу хадзілі мы картóшку тую с ямы даставаць (*Граўжышкі Ашм.*). 22. Заяжала маладзёш дый с розных вёсак (*Навасады Воран.*). 23. Я загласна сь ім разысыціся, хоць і любіла (*Гуды Лід.*). 24. Наварым чугун картóплі с лупінамі, насыплем на стóл, глядзіш – мігам разабралі (*Востухава Карэл.*). 25. Лапці с абóрамі пападвязваем, і на канёх, значыць, гуляць (*Некрашэвічы Карэл.*). 26. І рабілі такі квас с грыбóў, каторы вóраны быў, як крупнік (*Парэчча Гродз.*). 27. Ну што, мы падумалі, пасавэталіся с мамай усё ўмесье (*Лаздуны Іўеў.*). 28. Мы ўдзвёх с Лідай прышлі туды (*Граўжышкі Ашм.*). 29. Хадзілі па хатах сьбіралі ёжу: курэй, яйкі, малако (*Рымцелі Сморг.*). 30. Усё злыя, занятыя, не маюць часу сьбірацца (*Навасады Воран.*). 31. Нам гумно спалілі, і вóс сгарэў, і бярэньні, усё пагарэла, што было (*Геранёны Іўеў.*). 32. А пóтым расьбіралі пánскі магазін (*Морына Іўеў.*).

57. *Выпішыце словы з асіміляцыйнымі зменамі гукаў, дайце поўную характарыстыку асіміляцыі ў выпісаных словах.*

1. Адныя ськідалі снапы, другія падносілі да малацілкі (*Кавалеўшчына Воран.*). 2. Бывае, што і за маладую гэтакую бабу пасадзяць, убяруць у што бэлая, пакрыўку на галаву ўскінуць, а настаяшчая маладая мўся мёсца выкупляць (*Дайлідкі Астр.*). 3. А я тілько галаву згінала, кап ні дало па галавё снарадам, ні было сілаў ухляцца (*Стральцы Маст.*). 4. У хаці ўбіралі пат Вялігдзень, а тады ўжо на Вялігдзень хадзілі па хатах (*Ёдкі Лід.*). 5. Пайшла я са

сваёй малочшай сястрой Тánяй (*Сямёнаўка Бераст.*). 6. Нарэсьце пачакоўшы прыходзяць саветы (*Лаздуны Іўеў.*). 7. То ш і ім яшчэ як помац наша патрэмна (*Меляхі Іўеў.*). 8. Лён мачылі ў рэццы, слалі на балодзі (*Мацвееўцы Ваўк.*). 9. Ідзі папіннуў сьвіня, каб на двёр ні выскачылі (*Бабіна Гродз.*). 10. Спазьнілася таму, што на дарозі нека аварыя зрабілася, ні маглі амнінуць (*Навікі Свісл.*). 11. Наварым картоплі солянай, накрышым цыбулі і ямб сь селяццáмі, пэнткам пасьцілі (*Праважа Воран.*). 12. Ой, зóлацца маё, з Іўя прыяжжáлі нядаўна два галоўныя чалавекі да мянэ (*Лаздуны Іўеў.*). 13. А яшчэ ў гарочкы ісыці трэба (*Пасека Дварчаны Воран.*). 14. Галонныя ні былі (*Нацкава Маст.*). 15. Пóбтым нёмцы прыходзілі два разы на тыдзьянь, забіралі хлэп, са́ла, саганы, пасьленьні бóты (*Іўе Іўеў.*). 16. Да Велікенья далжны палучыць (*Бібікі Зэльв.*). 17. А тады было тру́нно (*Малья Азёркі Маст.*). 18. Даўней у спаньніцах па пяты ходзімо (*Малькавічы Маст.*). 19. У яму хавáліся, у сусэньною вёску ўцякалі (*Урцішкі Іўеў.*). 20. Багáтыя ідуць, а ты трóхі сярэ́нны (*Урцішкі Іўеў.*). 21. Ужо ўнóк з Гронна як прыедзя, як уключыць свóй хнітахóн, та хóць ты с хáты цяка́й (*Вялікая Бераставіца Бераст.*). 22. Жылі дóбро, дру́жно, хоць і бéнно (*Навасёлкі Сл.*). 23. Бэ́гли парцізаны праз рэ́ку, а вóсень была́, хóланно жо было́ (*Агароднікі Дзятл.*). 24. Дзэ́ці малы́я, аннэ́ аннагó ні падымáе, а хáту закрываш і ё́дзяш на цáлы дзэ́нь за Нёмнам кóпы насіць (*Пагарэлка Карэл.*). 25. Тўт такі бы́ў Варывóн, дóбра с пáнам у кáрты гра́ў (*Лаздуны Іўеў.*). 26. Бáбик [ва́бик] невялікі рóбляць, пáру рáмачак ста́вляць, áбы злавіць сям'ю пчóл (*Каробчыцы Гродз.*). 27. Да шлóбу то касьцíoм пажычáлі (*Монтацішкі Смarg.*). 28. Паламáла шчыхэ́тнік з гарóду, патаптáла ўсю капúсту (*Рудзевічы Зэльв.*). 29. А вёсы́ло было́, як на вёссы вясéле (*Сурынка Сл.*). 30. Дый дзяўчáты нэйкія не такія пашллі, распúсныя, з вы́брыкамі нэйкімі, хлóпцы лё́кка іх звóдзяць (*Пасека Дварчаны Воран.*). 31. Дахáты ё́халі леххавы́мі, і адна грузавáя была́ (*Дайнава Воран.*). 32. Такі бы́ў балбáн дурны́, што ні раска́заць (*Правыя Масты Маст.*).

58. Ахарактарызуйце дысіміляцыйныя змены гукаў у выдзеленых словах.

1. Былі́ два жалéзныя лóшкі с саламя́нымі сьля́нкі́мі (*Пасі́нчы Сл.*). 2. Патанцава́лі, жанчы́ны іх падзя́кавалі, далі́ бру́шкі с мóркаўю (*Пасі́нчы Сл.*). 3. Хадзі́лі мы́, пра́ўда, усю́ды канпа́ні́яй (*Гута Іўеў.*). 4. Мы́, малы́я, праз акно́ ў га́нку глядзéлі, пыта́ліся

нэшта, а пótым саба́ку на яго *наскава́лі* (*Янчукі Шчуч.*). 5. Запрага́лі тро́я ко́няй у жня́ярку, тады́ ш *кайба́йнаў* ні было́ (*Ходараўцы Лід.*). 6. *Морхвай* лячы́ў калі́ стары́, а я гану́чу намачу́ і спа́ць лягу́ (*Пераганцы Воран.*). 7. На ўвесь калхо́з бы́ў то́лька адзін тра́хтар і адзін *трахтары́ст* (*Чуркі Ашм.*). 8. Я павэ́зла яго́ ў Віра́цішкі да *до́хтара* (*Пелкаўшчына Іўеў.*). 9. Вада́ *сма́шна* была́, крыні́чна, паку́ль ні асушы́лі крыні́цы (*Падбало́цце Зэльв.*). 10. Аш дзевятна́ццаць *бонбаў* скіну́лі (*Панікарты Дзятл.*). 11. Што́ са́мае лепша́е, *андава́ла* сваім дзе́цям, го́ршае *андава́ла* мне́ (*Замасцяны Шчуч.*). 12. Даўно́ зьбіра́юся да Ліды́ зь *эгдзі́ць* (*Вялікія Канюшаны Лід.*). 13. Мне́ гэтыя́ ту́флі яшчэ́ *слабодныя*, а ты́ каза́ла, што́ буду́ць це́сныя (*Ісаевічы Сл.*). 14. Кўхня́ была́ зья́ пана́ і зья́ рабо́чых (*Новая Спуща Шчуч.*). 15. Ат капу́сты хло́пцы *клу́сты*, ад бацьві́ня дзе́ўкі сьві́ня (*Бабіна Гродз.*). 16. *Панідну́й* курэ́й, кап у га́нак ні ўле́злі (*Новая Руда Гродз.*). 17. Збро́хаўся [ста́міўся] я сё́дня, як Фэ́ля пры́ бы́дле (*Васеўцы Ашм.*). 18. *Та́дно* ты́ ўзя́ў за парася́ (*Валосаўка Навагр.*). 19. На́тто *салодны* тво́й буле́н (*Бершты Шчуч.*). 20. Ву́нь машы́на пале́пала [паехала па гразі] пад *анба́р*, пабя́жы папыта́й шо́фяра, ці ско́ра бу́дзя наза́т (*Нязнанавя Навагр.*). 21. Сэ́ла ў *анто́бус*, а *анто́бус* – ту́нды-сю́нды, ту́нды-сю́нды (*Крапіўна Смаг.*). 22. Калі́сь усю́ды напяхо́та хадзі́лі, гэ́то ціпе́р прывы́клі на *алто́бусах* э́гдзіць і на машы́нах (*Шурычы Свісл.*). 23. Мы́ былі́ *слабодныя*, ка́жды ве́чар сабіра́ліся на ўлі́цу (*Бяляўшчына Ваўк.*). 24. Цяпе́р та чо́рт *аслабадзі́ў* бы таго́ стала́, та́к наста́вяць (*Клепачы Бераст.*). 25. По́тум забра́ліся ўсе́ свае́ і выпіва́юць, называ́ецца *вясэ́да*, па *вясэ́дзі* той прас тры́ нядзе́лі вянча́юцца (*Мікелеўшчына Маст.*). 26. Бра́та старэйша́га забра́лі, аста́ўся я адзін у ха́ці, трэ́ба было́ *хадзя́йства* рабі́ць, а я паня́ця ні ме́ў, як плу́х дзяржа́ць (*Старынкi Шчуч.*). 27. Во за́рас пакажу́ іх *пантрэ́ты* (*Сухінічы Маст.*). 28. На дварэ́ марос-марос, а *бульва* цьвіце́-цьвіце́ (*Малая Бераставіца Бераст.*). 29. Сушаны лён бра́лі дзялі́лі на павэ́сма, білі на зямлі пра́нікамі, кап *трасца́* памя́кла (*Пляцянічы Зэльв.*). 30. Ха́та да *шасы́* бліско стаі́ць (*Малая Бераставіца Бераст.*). 31. Калі́ пачала́ся вайна́, то ты́, сыно́к, бы́ў *мельшы*, чым за́рас Ма́рынка (*Ражкі Свісл.*). 32. Падбя́жы тро́шкі *жвялё́й*, ні памрэ́ш, цэ́л бу́дзяш (*Дубаўцы Ваўк.*). 33. *Жвялё́шаму* ўсо́ды ле́пяй жы́ць (*Збяны Лід.*). 34. Занясі́ сакэ́ру ў *шалас* [прыбудо́ўку для гаспадарчых прыладаў] (*Белякі Дзятл.*). 35. Ніця́шко, нівялі́кі *клумак* (*Тужаўляны Гродз.*). 36. Прышла́ каро́ва с па́шы с поў́ным *лы́ям* малака́ (*Бабіна Гродз.*). 37. *Патробо́уй* то́лька ва́зьмі мато́цык! Даха́ты тады́ ні

варачайся (*Косцевічы Астр.*). 38. Пайдў да палікма́хера, хай астрыжэ́ (*Кіралі Шчуч.*). 39. Пóкаса такáя ё́ст: «Пакуль клу́сты ссо́хня, худы́ здóхня» (*Новікі Гродз.*).

59. Прааналізу́йце выкарыстанне ў гаворках прыстаўнога гука [v], неўласцівае беларускай літаратурнай мове.

1. Вакура́т ты́ ў до́бры час прышо́ў, на́шы ўсе́ ўжо́ ў ха́це, то пагаво́рым (*Кальчычы Карэл.*). 2. Пóкуль Стэ́пка ўпра́вілася, ваго́нь ужэ́ на сьце́ны перашо́ў (*Сурынка Сл.*). 3. Адзін сядзі́ць у вакне́, пінну́е, ці мілі́ца ні йдзэ́ (*Залацеева Зэльв.*). 4. Мой хло́пяц прыва́ло́к не́йкую лага́зіну [галі́ну] і паса́дзіў ля вакна́ (*Валеўка Навагр.*). 5. Дзяўча́т ні хаце́лі вучы́ць, каза́лі, дзяўча́там ня патрэ́бна бы́ць гра́матным, то́лькі хло́пцам, ка́п уме́лі, як по́йдуць у ва́рмію, расьпіса́цца (*Востухава Карэл.*). 6. Пасьві́ла я́ воў́ца ка́ля гасьці́нца (*Косцевічы Ваўк.*). 7. Яшчэ́ сярэ́дзіна зі́мы, а ўжэ́ вясё́нку мо́жна адзява́ць (*Мяшэтнікі Маст.*). 8. Бярэ́ ма́ці віко́ну, малада́я йдзэ́ наўкру́га ста́ла за ма́цераю (*Цырын Карэл.*). 9. Дзяце́й і жанчы́н атабра́лі ў вадзін бо́к, мушчы́н – у дру́гі (*Леснікі Лід.*). 10. У вадну́ ха́ту зойдзе, у дру́гую – ніхто́ ні дава́ў (*Ашнаравічы Сл.*). 11. Ко́жны дзе́нь у вадна́е дзе́ўкі во́чараць, дру́гі дзе́нь у дру́гое ўсе́ пасьбіра́юцца (*Востухава Карэл.*). 12. Пайдзі́ йшчэ́ ў вадры́ну за дзяру́гай: трэ́ба гэту́ бума́гу вы́несці атсю́ль ды спалі́ць (*Равіны Карэл.*). 13. Агле́дзілася ў хляве́, гляджу́ ў вакно́ – сябру́шка йдзэ́ (*Гароднікі Ашм.*). 14. Гэ́то ў вапрэ́лі ме́сяцы паса́тка ле́су была́ (*Шчорсы Навагр.*). 15. Да́ехала да Гро́дна – адна́ ў ваўто́бусі (*Карпаўцы Бераст.*). 16. Пі́ша мой кумі́шча мне́ пісьмі́шча: прыга́жай да міне́ ў Маскву́, я цяпе́рача ў ва́тпуску́ (*Крапіўна Сморг.*). 17. А по́тым, у вабе́т, ужэ́ ўсе́ зьбіра́ліся ў адну́ кучу́, і ўжэ́ хто́ на што́ спосо́бны (*Сухінічы Маст.*).

60. Растлумачце працэс сцяжэння гукаў у выдзеленых словах.

1. Вабе́т прышлі́ абэда́ць, а то́рбы саба́кі ўкра́лі (*Шчорсы Навагр.*). 2. А як ле́с садзі́лі, каштурава́лі, па тры́ста дзяўча́т і тры́ста хло́пцаў вадно́м гумне́ начава́лі (*Шчорсы Навагр.*). 3. Заяхджа́ем – гэ́та было́ пад ве́чар – та́м вадно́ сяло́ (*Дабраволя Свісл.*). 4. Рэ́йка зазвóніць на абéт, а мы́ водных пла́цішках бяжы́мо (*Шчорсы Навагр.*). 5. Паста́вілі ў бутэ́льцы сваяго́ першаку́, і пачала́ся гаво́рка пра жы́це ў гэ́тае, як яна́, вакупа́цыі (*Пагарэлка Карэл.*). 6.

Акружылі, загналі ванну хату, усё думалі, што мо пастраліюць, аля тады яшчэ растрэлу ні было (*Сухары Гродз.*).

61. Выпішыце словы з сінкопай. Якія гукі і спалучэнні гукаў страціліся ў сярэдзіне слоў і чым гэта абумоўлена?

1. Дóктар мянэ палядзёў, даў нэчым шмараваць вока (*Эймінаўцы Бераст.*). 2. Прыбéгла наша Гэля. Вы, кажа, сядзіцэ, паляньця, што рóбіцца (*Шурычы Свісл.*). 3. Нék мой бацько аччынiў дзвэры с хаты, а на парóзі стаiць воўк (*Пасiнiчы Сл.*). 4. Зноў мы нéку хату паставiлi з анным акéнцам (*Малыя Азёркi Маст.*). 5. Вiдзя ў сéні, скiня сарóчку, вiкруцiць, зноў на сiбé i зноў у тáнцы (*Мiгдалы Воран.*). 6. Насáдзiць гарóднiны варыць: буракi, цыбуля, часнóк, пасóля, мórка – гэта прыварка (*Альхоўка Навагр.*). 7. У Калiнiнгрáт мы ў асноўнам éздзiлi, с цыбуляй, с мórкай (*Сухiнiчы Маст.*). 8. Лéтам ён плацiў па пiсiят злóбтых, а зiмóй па трыццаць (*Вялiкая Мыса Смarg.*). 9. Хтó нi паéхаў, тóй выграў (*ГудыЛiд.*). 10. Працаваць ня хóчуць, а смáчно есьцi тóкi давай (*Вялiкая Бераставiца Бераст.*). 11. Цiпэр маю ўсé: i скацiну, i дзяцэй маю, i жывёлу маю, фсé маю, токо здарóўя нéту (*Камянiца Ваўк.*). 12. Алé не набраў тiх адзнáкаў тáм скóко трэ было (*Сухiнiчы Маст.*). 13. Бáло, прыдзя вяснá, трэба сьцi на пólé, а дзiця малóе (*Паўлава Сл.*). 14. Бáло, за пáншчынаю бáба твая ўстáня рáнянко, падóiць карóвы, дасьць сьвiнiям, паставiць саганы ў пéч з вадóю цi сьвiнураю (*Лаўрыновiчы Зэльв.*). 15. Гэта цяпэрака дóбра карóўкi пасiць, а ранэй штó было: пасiць не было дзé (*Пасека Дварчаны Воран.*). 16. Выпалакакала бялiзну ў трóх вóдах (*Мацвееўцы Ваўк.*). 17. Вóн, гару, падляцi! Кап я вас тўт нi вiдзяла! (*Индурá Гродз.*). 18. Сьвiнчá захварэло, то зафундавала вiцiнáру, кап прышоў палячыў (*Каробчыцы Гродз.*). 19. А бывáло такóй, што i есьцi нi булó штó, алi на сьвята, асóбенно на Вялiкань, булó трóшкi, нáват смáшнага сáла (*Правыя Масты Маст.*). 20. Калi савéты заступiлi, та сказалi маму старóму, кап бiў прэцядáцялям у калхóзi, але ш ён не пайшоў (*Енчы Воран.*).

62. Прааналiзуiць прыклады страты гука [й] пасля губных i [л].

1. Сьцеражыся ты гэтага Дзямяна, ён аднó й думая, кап кагó зьюдзiць (*Багданаўцы Шчуч.*). 2. Яму кáжуць, штó, мўсiць, Дзямян павесiўсé (*Пагарэлка Карэл.*). 3. Налюць нэйкага аднагó

булёну (*Некрашэвічы Карэл.*). 4. Выпіюць бутэльку, як малады хоча, то сват пытае, што дадуць, ці гробшай, ці каня (*Цырын Каррэл.*). 5. Затым сьвяткавалі Яна, Пятра, асеньнія сьвяты – гэта Іля, Спась, Усплёня, Вазвіжання (*Клепачы Бераст.*). 6. Бывала, як паедзя куды, дык пра сямю забудзяца, а сямя пака жыла тут у маентку (*Ляхавічы Зэльв.*). 7. У сямі нас была чацьвярых: тры сястры і брат (*Дубна Маст.*). 8. Аля й грат, усё гароды табé пабé, нічо́го ні пакі́ня (*Бабіна Гродз.*). 9. У чыгун мукі, халоднай вады налеш (*Праважа Воран.*). 10. Калі ты ўжэ напéса, кап ты смалы напíуса! (*Бершты Шчуч.*). 11. Мы сь сямёю пасьцілі сём нядзэль (*Праважа Воран.*). 12. Зéлі дзэвэ бахánкі хлéба, нахлéбаліся макарóнаў, і адна кáжа, што ўжó ні нагну́ся (*Залацеева Зэльв.*).

63. Знайдзіце ў наступных сказах тыповыя ў гаворках Гродзеншчыны выпадкі адпазнення канцавых гукаў і спалучэнняў гукаў у словах.

1. Я таксама хачу, кап паступалі ў вы́шая абразавáння, канéшне, як Бог да́сь, алé ўсяро́ўна (*Ардашы Сморг.*). 2. Там, ка́жуць, ёсь пад зямлэй праход (*Дайлідкі Астр.*). 3. Мусі, чу́ць ні два гады дру́жлі (*Чуркі Дзятл.*). 4. Прывяза́лі шэсь вазо́ў салóмы (*Рышыняты Сморг.*). 5. А з́ара і пóезд, кáжа, пуйдзі́мо (*Карпаўцы Бераст.*). 6. Яна́ засталáся знó там жы́ць (*Мікелеўшчына Маст.*). 7. Я ня́нка, я ні была на пóлі, я ў ха́ць (*Верцялішкі Гродз.*). 8. А як хму́рно, жану́, альбó пóзно прыжану́, альбó заранé прыжану́ (*Чырвонае Сяло Зэльв.*). 9. У ба́цькі папрóсяць, то мо́ да́сьць, а мо́ й нé (*Азэры Гродз.*). 10. А хтó яго вé, я ды ўжó і ні пóмню (*Трокенікі Астр.*). 11. Тапéрачка ўжо дóбра жывéм, у ко́жнага – у ха́це і ў хлявé, і жывіны хапáя, усяго, дзя́куй Бо́гу, дó (*Куклічы Свісл.*). 12. Дзéвачка выгэ́льцвая [гуляе, падскоквае] зь вярóвачкай па цэ́лых днях, але ж я ёй кажу́: до табé выгэ́льцваць, ідзі ся́ць за кн́ігі (*Дакудава Лід.*). 13. Трэ́ жы́та разду́ць [змалоць], мука́ вы́шла (*Стукалы Маст.*). 14. На́ш та́то ўсé сéно зьвéз, з́ара дóшч сы́пня (*Шылавічы Сл.*). 15. Чаго́ ты скўксі́ўся [збянтэ́жыўся, разгубі́ўся] там у ку́точку, ідзі сю́ды, ба́ч, цётка пры́ехала, гасьці́нцаў табé прывéзла (*Лукошына Гусь.*). 16. Варэ́ця найпéр вы́ (*Паляцішкі Воран.*).

64. Знайдзіце словы, у якіх адбылося сцяжэнне зычных гукаў. Выпішыце іх групамі паводле характару сцяжэння: цц – цц у постфіксе зваротных дзеясловаў; цц – цц у суфіксе лічэбнікаў;

дд – д на стыку прыстаўкі і караня; нн – н у карані слова і на стыку караня і суфікса.

1. Але ш і на рабоце цэлы дзень, і ў хаце трэба рабіць, і хо́чаца атдыхнуць (*Ражкі Свісл.*). 2. Калі адзін хто вы́дарыцца разумнейшы, то памо́жа жо́нт вучы́ца (*Вялікае Сяло Шчуч.*). 3. Прае́хаў Ляшча́нку, ка́жа, пагля́ну наза́т – агонь ко́ціца (*Амбілеўцы Шчуч.*). 4. Ну, як жывём? Як пры́дзеца (*Рыча Шчуч.*). 5. А ў нідзе́лку, ба́ло, ба́цько мо́й зьбіра́яца е́хаць у Зе́льву на кірма́ш сьвіне́й про́даць, мале́нкіх парася́ткаў (*Лаўрыновічы Зэльв.*). 6. Вянча́ліся ў цэ́ркви, ніяко́й ро́сьпісі ні было́, павя́нчаю́чо і вясе́ле робя́ць (*Шурычы Свісл.*). 7. Каго́ сустрака́е, усі́м кла́няеца (*Дабраволя Свісл.*). 8. Жа́ніца на мужы́цы было́ нігана́рово, а жа́ніца на пане́нцы бая́ўся (*Рось Ваўк.*). 9. А я́ хачу́ забэ́хчы паўгляда́ца, ці хло́пцы не пью́ць (*Студзянец Ваўк.*). 10. Як та́м тья́ дзе́ці та́м жыву́ць, ма́юца? (*Ваверка Лід.*). 11. Усе́ бая́ца, гэ́тыя старэ́нкія людзі́чкі, сідзя́ць ма́ткі, ба́пкі, дзяду́лі ўсе́ па ха́тах (*Ваверка Лід.*). 12. Усе́ злы́я, заня́тыя, ні ма́юць ча́су сабра́ца (*Салтанішкі Воран.*). 13. Ве́чарам уся́ радзі́на зьбіра́лася за сто́л вяча́раць, а ба́цьку насі́лі асо́бна, гэ́та зна́чыца, што паважа́лі (*Енчы Воран.*). 14. Не це́рпіца зна́ць, што́ та́м (*Збяны Лід.*). 15. Зя́рнó адзяля́лі і ко́ньмі адво́зілі сало́му (*Кавалеўшчына Воран.*). 16. Ле́х гэ́ты хло́пец ады́хнуць пат ку́стом і засну́ў (*Чычыноўшчына Ёўеў.*). 17. Ця́шка было́ жы́ць, што́ адабра́лі, то́е, хо́ць пойдзеш у калхо́с, то не адава́лі (*Першамайск Шчуч.*). 18. Патом пача́лі ма́ла плаці́ць – тры́цаць ты́сяч. Да семна́цаці ле́т каро́ў пасьві́ла. Ста́ла таргава́ць у ма́газіне, ча́тырна́цаць гадо́ў таргава́ла (*Жытомля Гродз.*). 19. Як с пенсіёнска́й кні́шкай, то ўсе́ тане́й (*Радунь Воран.*). 20. По́тым пасья́нпя́на рабі́лі і зня́лі до́бры ўра́джай (*Стары́нкі Шчуч.*). 21. Ра́зам с плéнымі няме́цкімі двана́цаць дне́й капа́лі ако́пы (*Жытомля Гродз.*). 22. Во сё́ня макарóны пашла́ купі́ла, ты́сячу да́ла (*Малая Бераста́віца Бераст.*). 23. Сё́ня ма́клявы дзе́нь, тако́я ма́клявае надво́р’е (*Новы Двор Шчуч.*). 24. Цэ́лы по́ст тка́лі, да Вялі́кана (*Мацвееўцы Ваўк.*). 25. Далі́катне́нька падрэ́зваю кве́ткі і саба́цы кіда́ю, а ё́н і папе́р у пала́ц (*Новая Спуща Шчуч.*). 26. І тады́ хучэ́й хло́п зе́ркало, і сама́ ўцяка́яш (*Калядзічы Ваўк.*). 27. Ваза́ былі́ дзерава́ныя, кале́са то́нкія і прарэ́звалі гэ́ту зямлю́, і ко́ням было́ ця́шко (*Кавалі Бераст.*). 28. І та́к я ха́цела́ яго́ ўвядзя́ць, што́ здае́ца, ка́п ве́дала даро́гу да яго́ ха́ты, то пашла́ пяхко́м (*Вайкунцы Воран.*).

65. *Параўнайце вымаўленне выдзеленых слоў у гаворках і літаратурнай мове. Растлумачце пазіцыйныя змены гукаў у гэтых словах.*

I. 1. Сённяя ўжэ *апахэ* [ачэпы] лажыць будуць (*Прывалка Гродз.*). 2. І штаны ў *гамазыне* купілі (*Караневічы Гродз.*). 3. Ну а ціпэр ужэ *нізамагла*, прышла старасьць (*Алешавічы Маст.*). 4. Ён нас вапшчэ *незнавідзеў* пасья гэтага (*Пеляса Воран.*). 5. Кручу, кручу ключом, і ніяк ні *адымкайца* замоб (*Бабіна Гродз.*). 6. Старыя *карипеты* [шкарпэткі] ўжэ пранасіліся (*Каробчычы Гродз.*). 7. У *ралку* сёдня цэлы дзень прадавалі кілбасы (*Багушы Шчуч.*). 8. Кідай сваё ведра ў *калупашак* [палукашак], паедзям дадому (*Рэпя Ваўк.*). 9. Сама такая спрытна, туфялькі на *абсацах* (*Новая Руда Гродз.*). 10. Пайдзі *папугай* [пагушкай] дзіця на *шугалцы* [гушкалцы], так яму хочацца (*Муравана Бераст.*). 11. Старэйшы Антоніхін сын у *Сломіне* жыве (*Казловічы Зэльв.*). 12. Капуста, можа, з *манаэзам* лепша, чым сь сьмятанай (*Данілаўцы Ваўк.*). 13. Дачка кончыла школу і паступіла, ціпэр вучыцца ў *нісьцітуці* (*Бабіна Гродз.*). 14. Сын у горадзе *ніжынерам* робіць (*Палашкі Воран.*). 15. Такая *ніцярэсна* кніга, кап ні рабіць, та цэлы дзень чытала п (*Бабіна Гродз.*). 16. Тры гады ў *нітарнаце* рабіла (*Пераганцы Воран.*). 17. У маё бабы яшчэ і цяпэр нэдзе *караўлодак* ляжыць (*Бракава Сл.*). 18. Штось ні йдзе конь у *галоблі*, можа, памажы завясці (*Старчаняты Іўеў.*). 19. На іх *ганавіцаў* ні набярэсься, усё ляціць як на чарцях (*Гарны Гродз.*). 20. Даўней пёрткі свабодныя насілі, *кашолы* [калошы] шырокія (*Косцевічы Астр.*). 21. *Скрылэс*, галава дурная (*Дакудава Лід.*).

II. 1. Чаго яё *бэйсьціш*, яна ж і так стараяцца? (*Прудзяны Шчуч.*). 2. Там гармонік, так натопчася, што ўсё *майсьці* баляць (*Віганцы Воран.*). 3. *Нарэйсьці* [нарэшце] ты прышоў, ні магла дачакацца (*Бабіна Гродз.*). 4. А побач *шэйсьць* хат называлі Батракі, там адлічаліся бяднякі (*Чуркі Ашм.*). 5. Ніхто ні малака, ні скарómнага ні ёсьць, толькі расолік с цыбулькай, *сёмія* намелюць (*Радзівілаўцы Лід.*). 6. *Разбэйшчаны* ты, хлопчык, як жыдоўска пуга (*Бердаўка Навагр.*). 7. *Парэйпаліся* пяты (*Мсцібава Ваўк.*). 8. *Гаройд* катора парá ні пóлаты, усё рúкі ні даходзяць (*Алішкаўцы Шчуч.*). 9. Чаго ты *вайждаесяся*, як хворы, мо баліць што? (*Вярэйкі Ваўк.*). 10. На вяселі былі *кантлэты* цьвёрдыя; якáя гаспадыня, такія і *кантлэты* (*Малья Пугачы Шчуч.*). 11. Там на *мэнсьцы* сушылі сена, ужó гатóвая вазілі ў гúмны (*Граўжышкі Ашм.*). 12. Выяхаў

на сярэдзіну гуліцы і с такім *імпэнтам* стаў на педэлі ціснуць (*Голдава Лід.*). 13. Парабілі нам такія *міндалі* [медалі] памятныя (*Сухінічы Маст.*). 14. Кожду нідзелью слухаю, як ксёнец Завальнюк па *радзіві* службу правіць (*Бабіна Гродз.*). 15. Вазьмі пастаў *словік* на паліцу (*Зачэпічы Шчуч.*). 16. Пасьля ўжо *запавіны*, на *запавінах* дамаўляліся пра пасях (*Нёўда Навагр.*). 17. Я здалёк ішла па *тратувары*, дзе велькі магазін быў (*Урцішкі Гусь.*). 18. Ён крэпка страхануўся, кап вада ляцела на кажух, і пачаў яго *турзаць* у розныя бакі (*Суцькава Сморг.*). 19. Зьбіралі ягады ў кашы зьбіралкамі – гэта невялікая *дзяраўляная* скрынка ж жалёзнымі зубамі (*Студзёлкі Свісл.*). 20. Мама напярэдня паўну міску *агладак* (*Струга Маст.*). 21. Напярэдня *агладак* такіх вялікіх на этуй, на патэльні (*Навасёлкі Гродз.*). 22. Кароў як падоцьць, то малако наліваюць у *карністры* (*Драгуці Воран.*). 23. А мой сын *алэкстрыкам* рэбля. Даўнэй ніхто гэтай *алэкстрыкі* ні знаў (*Варняны Астр.*).

1.7.5.2. *Г а с т ы і е*

1. У гаворках маюць месца варыянтныя формы граматычнага роду назоўнікаў. Можна вылучыць наступныя тыпы варыянтных родавых адносін: а) жаночы род назоўніка з нулявым канчаткам – мужчынскі род: *ус'а маладз'ош* – *ув'эс' маладз'ош*, *густайа пыл'* – *густы пыл*, *дал'ока С'іб'ір* – *дал'ок'і С'іб'ір*; б) мужчынскі род з нулявым канчаткам – жаночы род з канчаткам -а: *адрынак* – *адрынка*, *ас'олак* – *ас'олка*, *грып* – *грыпа*, *бонк* – *бонка*, *караб'ін* – *караб'іна*, *пап'эр* – *пап'эра*, *карас'ін* – *карас'іна*, *настол'н'ік* – *настол'н'іца*, *рэспуст* – *распу́ста*, *шўф'эл'* – *шўфл'а*, *шампун'* – *шампу́н'а*; в) мужчынскі род – ніякі род: *падворак* – *падворко*, *пудэлак* – *пудэлко*, *рукаў* – *рукаво*, *йаблык* – *йаблыко*; г) жаночы род назоўніка трэцяга скланення – жаночы род назоўніка другога скланення: *бал'эз'н'* – *бал'эз'н'а*, *гармон'* – *гармон'а*, *жыз'н'* – *жыз'н'а*; д) жаночы род – ніякі род: *коўдра* – *коўдро*, *гэта крэсла* – *гэто крэсло*; е) мужчынскі – жаночы – ніякі род: *аб'эчак* – *аб'эчка* – *аб'эчко*, *ложак* – *лошка* – *лошко*, *цадз'ілак* – *цадз'ілка* – *цадзі'лко*.

2. Ужываюцца назоўнікі мужчынскага роду адзіночнага і множнага ліку з фармантам -істы (-ысты), якія скланяюцца па тыпе прыметнікаў на -істы: *гарман'істы*, *гарман'істага*, *гарман'істаму*, *гармані'стым*, *аб гармані'стым*, *гармані'стыя*, *гармані'стых* і г. д. Такіх назоўнікаў нямнога. Сярод іх вылучаюцца тры семантычныя групы: а) назвы музыкаў у залежнасці ад інструмента: *аргані'сты*, *кл'арн'этысты*, *бубн'істы*, *гармані'сты*; б) назвы спецыялістаў у

залежнасці ад роду дзейнасці: *трахтарысты*, *машын'істы* 'той, хто кіруе паравозам', *сыгнал'істы* 'той, хто падае сігнал'; в) назвы асоб паводле ідэалагічнай, партыйнай, рэлігійнай прыналежнасці: *камун'істы*, *баптысты*.

3. У Гродзенскім, Шчучынскім, Мастоўскім раёнах некаторыя зборныя назоўнікі – назвы лесу па наяўнасці пэўнага віду дрэў у ім – утвараюцца інакш, чым у літаратурнай мове: *ас'іна*, *ал'шына*, *б'араз'іна*, *хвайна* (параўн. літаратурныя *асіннік*, *алешнік*, *бярэзнік*, *хвойнік*). Дадатковым элементам выражэння зборнасці ў гэтых словах з'яўляецца націск на канчатку. Аналагічныя формы з націскам на аснове маюць ужо значэнне не зборнасці, а адзінкавасці: *ас'іна*, *ал'шына*, *бярэз'іна*, *хвайна*. Падобнае дыялектнае словаўтварэнне ўласціва і асобным назоўнікам, не звязаным з паняццем 'лес', напрыклад: *з'в'арына* 'звар'ё', *тал'іна* 'праталіны'.

4. У гаворках Зэльвеншчыны назоўнікі ніякага роду на -мя маюць устаўку -ен- не толькі ва ўскосных склонах, але і ў назоўным склоне: *вумян'о*, *ц'эм'ан'о*, *с'эм'ан'о*, *стрэм'ан'о*, *імян'о*, *польш'ан'о*, *б'арэм'ан'о*.

5. Клічная форма, як адзначаецца ў навуковай і навучальнай літаратуры, утвараецца пры дапамозе канчаткаў -э (-а), -у, -о ад назоўнікаў мужчынскага роду і канчаткаў -о, -э ад назоўнікаў жаночага роду: *браці'э*, *дз'эду*, *дз'адз'ухно*; *мамо*, *Вал'э*. У гаворках Гродзенскага, Шчучынскага, Мастоўскага раёнаў побач з названымі спрадвечнымі формамі клічнага склону назоўнікаў жаночага роду на -о, -э бытуе таксама форма клічнага склону назоўнікаў жаночага роду з канчаткам -у: *маму*, *бабу*, *ц'отку*. М.А.Жыдовіч мяркуе, што такая форма з'явілася пад уплывам польскай мовы [21, с. 162]. На наш погляд, выкарыстанне форм назоўнікаў жаночага роду клічнага склону з канчаткам -у варта разглядаць як яшчэ адну старажытную рысу паўднёва-заходніх беларускіх гаворак. Яна тлумачыцца ўплывам форм клічнага склону назоўнікаў мужчынскага роду былога тыпу скланення на *у (сыну) і назоўнікаў мяккай разнавіднасці былога тыпу скланення на *о (коню). Як вядома, такая форма клічнага склону ў старажытнабеларускі перыяд пашыралася і на назоўнікі мужчынскага роду з цвёрдай асновай былога тыпу скланення на *о, асабліва на назоўнікі з асновай на заднеязычны: *намест'нику*, *пахолку* [8, с. 58]. Можна дапусціць, што ў апісваемых гаворках канчаткам -у ў формах клічнага склону пашырыўся і на назоўнікі жаночага роду з цвёрдай асновай.

6. Нескланяльная назоўнікі іншамоўнага паходжання тыпу *дз'апó*, *б'урó*, *пал'тó*, *к'інó* ў гаворках сталі зменнымі і скланя-

юцца так, як і назоўнікі першага скланення ніякага роду: *пал'то́, пал'та́, пал'ту́, пал'то́м, аб пал'ц'э́.*

7. Жаночыя імёны па бацьку скланяюцца не як назоўнікі, а як прыметнікі: ва ўсіх склонах, акрамя назоўнага і вінавальнага, маюць канчатак -ай: у *Мары́йі Анто́наўнай, Гал'ін'э М'ітрафа́наўнай, Гал'інай Іва́наўнай, аб Н'ін'э М'іха́йлаўнай.*

8. Множналікавыя назвы населеных пунктаў у родным, часам у месным склоне ўжываюцца з нулявым канчаткам: *Б'э́рышты – да Б'э́рышт, Сав'ічы – у Сав'іч, Парэ́ччы – з Парэ́ч, Дарашк'э́в'ічы – у Дарашк'э́в'іч, Галавачы – да Галава́ч.*

9. Назоўнікі жаночага роду другога скланення у родным склоне маюць націскны канчатак -э: *да бя́дэ, у с'а́стрэ, да з'амл'э́, да дачк'э́, кал'а ша́шэ.* Гэты ж канчатак рэалізуецца ў давальным і месным склонах назоўнікаў з мяккай і зацвярдзелай асновай: *на з'амл'э́, дай с'в'ін'э́ йэ́с'ц'і́, йак на с'в'ін'э́ прайэ́хаў, пазы́чыў с'а́стрэ́ грóшы, запы́н'іл'і́ на ша́шэ.* Націскны канчатак -э выяўляюць таксама назоўнікі трэцяга скланення з зацвярдзелай і мяккай асновай: у *граз'э́, у начэ́, на пячэ́.*

Не пад націскам назоўнікі жаночага роду на -а з рознымі тыпамі асноў у давальным і месным склонах выступаюць з канчаткам -і(-ы): *ба́б'і, у шкóл'і́, аб до́л'і́, на хва́л'і́, на ску́ры, Сáшы, на ла́ўцы.*

10. Назоўнікі трэцяга скланення ў творным склоне адзіночнага ліку рэалізуюць канчаткі па аналогіі з назоўнікамі другога скланення: *граз'óйу, мы́шайу, п'э́чайу, му́драс'ц'áйу, ма́з'áйу, гус'óйу.*

11. Назоўнікі мужчынскага роду з мяккай і зацвярдзелай асновай у месным склоне ўжываюцца з націскным канчаткам -э: *на пн'э́, на кан'э́, у камл'э́, на дажджэ́, у шалашэ́.* Не пад націскам назоўнікі мужчынскага і ніякага роду з цвёрдай асновай у месным склоне маюць канчатак -і: у *л'э́с'і́, у балóц'і́, у клáс'і́, у магаз'ін'і́.*

12. Прозвішчы на -овіч (-евіч) маюць фінальную частку -ойч (-ейч): *Тумано́йч, Мацк'э́йч.*

66. Прааналізуйце варыянтныя родавыя формы назоўнікаў у наступных сказах, супастаўце канчаткі назоўнікаў.

1. А чаму ты такую вельку абэчку залажыла? (*Нача Воран.*).
2. Абэчак пры рэшаце (*Вялікія Баяры Шчуч.*). 3. У адрынку кót і начу́е, бо та́м завяліся мы́шы (*Алякшышкі Воран.*). 4. Ня прыня́ў адрынку, пустая́ (*Паляцкішкі Воран.*). 5. Атпачыва́ў то́лькі тады́,

калі тачыў асёлкаю касу (*Асташа Гродз.*). 6. Дай мне твайго асёлка, бо гэты зусім ні точыць (*Маісеевічы Ваўк.*). 7. Хварэў на грыпу цяшко, і дала аслажнёна, на вушы ўпала (*Тумашаўцы Шчуч.*). 8. Скажы малому, хай ні гуля зь ім, бо ў яго грып (Путрышкі Гродз.). 9. Прынесьлі бланку і казалі, што ў ёй напісаць (*Катрымаўшчына Воран.*). 10. Далі бланк, а як яго запісаць, паняця ні маю (*Азёры Гродз.*). 11. Але жыўня гэта так інцярэсно прайшла (*Новая Ступа Шчуч.*). 12. Младасць была хароша, а жыўнь плаха (*Корнадзь Свісл.*). 13. Далі карабіну і станкавы кулямёт (*Замошша Шчуч.*). 14. Некалі салдат у вётпуск з арміі с карабінам прыходзіў (*Бабіна Гродз.*). 15. Німашака за што купіць солі, німа за што купіць карасіну (*Радзвілаўцы Лід.*). 16. У Маскве за адну рыжую валасіну даюць два літры керасіну (*Лунна Маст.*). 17. Давалі карасіны адзін літар (*Кавалеўшчына Воран.*). 18. Вазьмі цяплэйшу коўдру, бо ў хачі ні паліно (*Гнесічы Навагр.*). 19. Егдзілі да Наваграгга, купілі новае коўдро (*Хвалава Карэл.*). 20. На лощку мо зь дзэсяць подушкаў стаяло (*Хамічы Зэльв.*). 21. А на сьвята велька лощку лепшым чым засьцілалі, часьцей тым, што дзяўчына вяткала (*Слесары Іўеў.*). 22. Ідзі расьцілай лощку, зарас пойдзем спаць (*Каменка Бераст.*). 23. Помню, як прыедзя свадзьба да царквы, то ўся маладзёш збіралася (*Каралін Зэльв.*). 24. Але во гэты маладзёш вучыць глаўно, што ім трэба (*Малыя Азёркі Маст.*). 25. Засьцялі нову настольніцу, красівей будзя (*Ятвезь Свісл.*). 26. Ці ш німóжно падаслаць газету? Загадзіў увесь настольнік (*Бабіна Гродз.*). 27. Пойдзем на падвóрак пасядзімó (*Жылічы Гродз.*). 28. Нага мая не ступіць на тваё падвóрка (*Жамайтукі Іўеў.*). 29. Зраньня маткі дабудзіцца не могуць, крычаць на ўсё падвóра (*Гальшаны Ашм.*). 30. Унучачка, прынясі мне папэр, будзем пісаць пісьмó (*Стральцы Гродз.*). 31. Спалохаўса моцно, стаіць бэлы, як папэр (*Бабіна Гродз.*). 32. Ікону прыбіралі цьвятáмі с папэры і вешалі харошы рушнік на ікону (*Парэчча Гродз.*). 33. Я палажыў ніткі ў пудэлак (*Белалозы Дзятл.*). 34. Атрыў пудэлко, там поўно гўзікаў (*Ятвезь Ваўк.*). 35. Сын быў нагга ш здзіўлены, выцер лоп аб рукаво і кажа (*Любча Навагр.*). 36. Вытры рукаў, урабіў нэдзі (*Новая Руда Гродз.*). 37. А мо й добро, што праграў, бо як савэцка ўласць прышла, то паэхалі п у Сібіру (*Бераставічаны Бераст.*). 38. Усё пааддавалі, бо Сібірам страшылі (*Баруны Ашм.*). 39. Чаго ты вісіш нада мною як цадзілак на плóці!.. Атчапіса ты ад міне! Дай пасядзэць спакойно (*Падбершты Шчуч.*). 40. Марына, памый цадзілку і павесь, каб высахла (*Вераб'і Астр.*). 41. Зрабіла ново цадзілко, бо тое ўж

парв'алася (*Бракава Сл.*). 42. Шуфель, як лапата, толькі берагі захіленыя (*Завельцы Астр.*). 43. Зламалася рыдлёўка, та прышлося шуфляй яму капач (*Новая Руда Гродз.*). 44. Шампуняй як памыяш галаву, то валасы аш рассыпаюцца (*Аколіца Лепі Воран.*). 45. Купі мне шампунь, толькі нідарагі (*Бабіна Гродз.*). 46. На вазьмі яблыко, такога смашнаго ты яшчэ ні ёў (*Жадзейкі Шчуч.*). 47. Вазьмі гэны яблык, аліўны, ён смачнейшы за гэту антонаўку (*Косцевічы Астр.*). 48. Ляснуўся, аш эха пайшла (*Збяны Лід.*). 49. Мы крычым, а эхэ с'яраўно як ат сыяны адб'івацца (*Бабіна Гродз.*). 50. Печань бальны, даўлёны высокая (*Вялікія Баяры Шчуч.*). 51. Печань ні ёлі, у яму выкінулі, нека дэфактова, скуламі пашла (*Новая Руда Гродз.*). 52. Рыштокам [цурком] пацёк кроў (*Старыя Смільгіні Воран.*). 53. Як доў кулаком, та кроў адразу й палілася (*Зубраўка Шчуч.*).

67. Прачытайце, адзначце дыялектныя марфалагічныя асаблівасці назоўнікаў, якія ў беларускай літаратурнай мове з'яўляюцца нескланяльнымі.

1. Як гэта ты ходзіш у гэтым пальце, адны трэмця [транты] вісяць, ідзі апраніся добра (*Савані Свісл.*). 2. Ідзём зараз жа ў магазін, прывезьлі добрыя пальты, я ўжо нагледзела прыпаткова [прыблізна], і табе такоё пальто трэба (*Кадзішкі Лід.*). 3. Ніхто тада ні разабраўса, ці то пана дачка йдзе, ці то калхозніка: усё ў шапках і ў харошых пальтах (*Струга Маст.*). 4. Як убачыла столькі мэнкі людзей у кінэ, то аж жжахнулася ат страху (*Гагарына Навагр.*). 5. Па радзіві казалі, што пёнью падв'ісяць (*Бабіна Гродз.*). 6. Кажа, дай мне картачку, я ў Мінску па радзіву перадам, можа знайдў родных (*Монькавічы Маст.*). 7. Кіна ў нас ні было, ні было ў нас ні цілівізараў, ні ціліфонаў (*Белякоўшчына Гродз.*).

68. Вызначце дыялектныя канчаткі назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку меснага склону.

1. Пасья тўдня вынімалі лён і слалі на балоці (*Пляцянічы Зэльв.*). 2. Павэсяць калыску на чэраві і жнуць (*Вялікая Бераставіца Бераст.*). 3. Паразьяжджаліся па ўсём бэлум сьвэці: і ў Смалёнск, і ў Талін, і на цаліну (*Навасёлкі Сл.*). 4. У лэсі нас дагналі двое чалавек зь вінтоўкамі (*Семаноўка Бераст.*). 5. Спалі ў лэсі, хто на возі, хто на зямлі (*Коматава Гродз.*). 6. Пры польскум часі вучылі ваучыцялё, і было шэсьць класаў (*Залацеева Зэльв.*). 7. А ў дзействіі

падарожнік веў яго па кусто́х і па балоці (*Слабены Смаг.*). 8. Адзін з партызанаў стукнуў па ву́сі мяне (*Лежневічы Ёў.*). 9. Адзін прыехаў ко́нна, на кане (*Мікелеўшына Маст.*). 10. Гатава́лі е́сцьці ў невялікім чыгунку́ на агне́ (*Студзенікі Свісл.*). 11. Хадзі́лі малаціць пры фанарэ́ (*Малахавічы Гродз.*). 12. А лю́дзі сядзе́лі пат канто́раю, нікато́рыя на дажджэ́, мо су́так дво́я (*Мількаўшычына Гродз.*). 13. Я то якосьці ні бае́ўся, адно ко́ні па́сьвеі́ў но́чай, і мо́гілкі, по́мнікі ў барэ́ (*Амбілеўцы Шчуч.*).

69. Вызначце дыялектную спецыфіку форм назоўнікаў другога і трэцяга скланенняў адзіночнага ліку ў родным, давальным, вінавальным, творным і месным склонах.

1. Пастро́лі хату по́сьля вайнэ́ (*Верцялішкі Гродз.*). 2. У каго зямле́ было́ бо́льш, то́й бы́ў багаце́йшы, то́й найма́ў сабе́ рабо́тнікаў (*Замасцяны Шчуч.*). 3. Пяклі с мукé пірагі́ (*Парэчча Гродз.*). 4. Даўне́й ла́пці с палосі́наў [лыка з ліпы] плялі́ або́ з лазэ́ (*Прывалка Гродз.*). 5. Калі́ з до́брай мукé, то́ будзя́ падросьці́сты хлёп, а як дрэ́нная мука́, то хлёп аце́сьлівы, садзі́цца хлёп (*Шылавічы Сл.*). 6. Ю́шнік с крывé ва́раць (*Парэчча Гродз.*). 7. Алі́ні было́ го́т і во́сім ме́сяцаў, а Ма́рысі ўжо́ пяць было́ (*Чураі Дзятл.*). 8. Трэ́бо было́ памага́ць ма́мі гадава́ць малоч́шых, рабі́ць у хаці́, на полі́, бо ма́ма на́ша была́ хво́ра (*Краніўніца Свісл.*). 9. Ба́бі ка́шку вары́ць і дзе́да кармі́ць (*Ляхавічы Зэльв.*). 10. Каваль́ накава́ў язы́к ве́дзьмі (*Голдава Лід.*). 11. За́муш вы́шла то́жа за сі́рату́, жы́ў пры ма́часі, пама́хчы ні было́ каму́, усё с сваі́х пяці́ па́льцаў нажыва́лі (*Навасёлкі Сл.*). 12. Ні да́й Бо́х тако́га жы́цьця, як дастало́ся мне́ й маім ся́стрэ́ й бра́ту (*Шыганы Сл.*). 13. У хаці́ цёмно, лучы́нку яку́ю смальне́йшу запала́ць ды й танцу́юць (*Новы Двор Свісл.*). 14. По́тым рабі́ла ціхні́чкай у на́с у шко́лі (*Ардашы Смаг.*). 15. І яшэ́ гавары́ла ёй па́ні, што паві́нна як ма́га акура́тней рашча́саць валасы́ і тады́ па драбі́ні залесы́ці на га́ру (*Аляксандраўшычына Зэльв.*). 16. Ра́ней, як я шчэ́ маладо́й была́, та мы́ па ўсе́й акру́зі адзін аднаго́ ве́далі (*Вялікая Бераставіца Бераст.*). 17. Пае́хаў я на грузаво́й машы́ні, а́лі ш ні ў кабі́ні, а на ку́заві (*Малая Бераставіца Бераст.*). 18. Па даро́зі заеха́лі ў Сапо́цкіна (*Васілевічы Гродз.*). 19. Мы́ ча́ста сядзе́лі ў ямі́ за га́ем (*Янчукі Шчуч.*). 20. Мы́ на той зямле́ ўсе́ гэ́то рабі́лі (*Свіслач Свісл.*). 21. На душэ́ мне́ не́шта ніспако́йна, та́к ніспако́йна на душэ́ (*Лаздуны Ёў.*). 22. Да карто́плі разатро́м цыбу́лю, улье́м вадэ́, со́лі і ямо́ – называ́яцца раза́ля (*Кіралі Шчуч.*). 23. А во́сяняй дэ́мабілі́завалі́ (*Замошша Шчуч.*). 24. Мы́ ўсе́

з радасьцяй пайшлі спатыкаць с хлёбам-сольлю (*Лаздуны Іўеў*). 25. Та́та ў хлёў пашоў с со́ляю (*Пасека Дварчаны Воран*). 26. За маёй па́мяццяй тут пра́с Вяльлю было аш тры масты (*Рымшынен-ты Смарг*). 27. А ў міне ўсе́нка рубашка ў крыве́, плячо́ разьбіта, у крыве́, пацякля́ (*Даўбенкі Шчуч*). 28. Залажы́ць ко́мін, кап ды́м ні прайшоў у пячо́ (*Дружная Ваўк*). 29. Прыбрэ́ндаў сярэ́дначы ўвесь у гразе́, ту́лько во́чы блішча́ць, машы́на сапсава́лася, то по́куль завёў, то ха́піла яму́ рабо́ты (*Новы Двор Свісл*). 30. Вялі́кдзень, хадзі́лі ў цэ́ркаў (*Чураі Дзятл*). 31. По́тым е́дуць у цэ́ркаў вя́нча́цца (*Пасінічы Сл*). 32. Я і ў го́лаў ні бра́ла гэту наву́ку (*Гарнастаевічы Свісл*). 33. Як за́муш выхо́дзілі, купля́лі чэ́пак на го́лаў – бе́лы (*Кіралі Шчуч*). 34. Ну а́ле ты́, Ма́рыля, та́к прышпэ́рыла [прыструні́ла] свайго́ дзяўчу́ка, што ні́дзэ с ха́ты ня йдэ́ (*Стукалы Маст*). 35. Шма́т вужо́ў пат пе́чай (*Солы Смарг*).

70. Вызначце дыялектныя канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду на -а (о) у розных склонах, параўнайце з адпаведнымі канчаткамі ў літаратурнай мове.

1. Ба́чу, гэты дзя́цко і́дзе (*Дружная Ваўк*). 2. Прышо́ў ва Усе́люп і папыта́ў у дзя́цка, што́ гэта́ за го́рат (*Уселюб Навагр*). 3. Было́, зна́чыцца, у ба́цька два́ сынэ́ (*Любча Навагр*). 4. Майму́ та́таві пашанцава́ла, пе́ршы зьвярну́ўся даха́ты (*Пагарэлка Каррэл*). 5. Малада́я пакла́нялася ма́церы, ба́цькаві ў по́куць (*Грынкі Свісл*). 6. Жыло́ся нам до́бро, на́с было́ сямёра́ дзяце́й у ба́цька (*Карпаноўцы Шчуч*). 7. Забі́лі яны́ і ба́цька на́шага, і ма́ма трох дачо́к гадава́ла (*Сямёнаўка Бераст*). 8. Заста́ўся ё́н адзі́н, ма́ці з ба́цькай паўміра́лі, а яшчо́ бра́т ме́ншы ды гаспада́рка (*Дарані Свісл*). 9. Есьлі ба́цько з ма́цераю не даду́ць дзіця́ці са́мы ра́ды, пра учы́ццалей німа́ што гавары́ць (*Скідзель Гродз*). 10. Кап сказа́ць ба́цькаві ці ма́цераві – не тваё́ дзёло, дзе́ я іду́ і што́ я раблю́. Не́, тако́га ра́ньшэ́ не было́. (*Скідзель Гродз*). 11. Дачака́ўся ё́н ба́цька, і пашлі́ ра́зам сь це́лям даха́ты (*Любча Навагр*). 12. Цётка́ малоч́ша за та́та во́сем ле́т (*Мсцібава Ваўк*).

71. Прачытайце, пазнаёмцеся з рэгіянальнымі неафіцыйнымі назвамі некаторых населеных пунктаў Гродзенскай вобласці.

1. Ё́н прыйшо́ў да на́с і ка́жа, што по́йдзе ў Ашмяну́ прасі́ць маю́ ма́тку, кап пусьці́ла мяне́ зь ім (*Дукойні Ашм*). 2. Слу́хай

мяне – будзяш у Ашмянэ (*Гродзі Ашм.*). 3. А як прынясеш булачку хлеба з Варанова, то па лустацы ўсё падзеліш (*Полініца Воран.*). 4. Дачка іх, Маня, вучыцца ў Гродні, кажуць, на дахторку (*Засецце Дзятл.*). 5. Ясюка ўн покуль вучылі ў Гродні за настаўніка (*Енчы Воран.*). 6. А я тады ў Зэльві вучылася (*Дружная Ваўк.*). 7. Гэта па-гарацкому Люпчо, а мы, старыя, усё завём, як даўней, – Любач (*Любча Навагр.*). 8. Паехаў мой бацько ў Наваградак, купіў пятнасыця буталёк гарэлкі, ды гэтак і вяселё зрабілі, бедно вяселё (*Неўда Навагр.*). 9. Мо там бацько ў Наваградка на базар паедзе? (*Равіны Карэл.*). 10. У Смургонях перадаваа, а тут, у нашай вёсцы, перадавой няма (*Дзягаўцы Ашм.*). 11. Былі схроны пад Смургоню (*Быстрыца Астр.*). 12. Тады паехалі ў Шчучын да дохтара (*Свірыды Шчуч.*). 13. Паехаў у Шчучын на базар, купіў парася (*Мікелеўчына Маст.*). 14. Раней ад нас пяхтом да Зэцяла [*Дзятлава*] хадзілі (*Накрышкі Дзятл.*). 15. А пасыля вайны бедна людзі жылі, хадзілі да Масту, сюды пад Гродна, да Масту хадзілі па чырвоную гэту салётру (*Лявонавічы Дзятл.*).

72. Вызначце дыялектныя марфалагічныя асаблівасці множналікавых назваў населеных пунктаў у родным і месным склонах.

1. У нядзельку збіраліся ў Дубічы да касьцёла, а да Дубіч аш дванасыця вёрст (*Дзеткі Воран.*). 2. Ой, прывозім музыкантаў с Крапіўніцы, с Шурыч (*Ражкі Свісл.*). 3. Нарадзілася я ў Цэрахавіч (*Масушыны Свісл.*). 4. Я жыта жа́ла, бульбу капала, а пótым служыла ў Парэч, у Друзгіне (*Карпаноўцы Шчуч.*). 5. Быў музыкант у Хаміч (*Стральцы Маст.*). 6. А яны не зналі друг аб другу, што гэта сваё, рускія, у Дароглянь, а ў Мілявіч то́жа рускія. Адныя па другіх білі (*Нацкава Маст.*).

73. Знайдзіце прозвішчы, падбярыце да іх адпаведныя літаратурныя формы, параўнайце і вызначце спецыфіку дыялектных форм.

1. Вясной было, цывіла чаромха, Макаро́йч рабіў танцы (*Лысая Гара Ашм.*). 2. Тады аддава́лі мяне за́муж за Тумано́йча, а́лі ні пайшла́, бо ра́на, ні было́ яшчэ васімна́ццаці гадо́ў (*Лысая Гара Ашм.*). 3. Пóтым зьлётала да Мацке́йча па каня́ і павэ́зла да дохтара (*Пелкаўшычна Іўеў.*). 4. Ну ш і спраўны малочшы Гэ́нюка, нічо́га

безь яго не абыходзіцца, дасьціпны як Дашкейча бычок, што ўзяў у студню ўваліўся (*Бастуны Воран.*). 5. Мацейча дзяводна так згэйшала сукенку, што брытко глядзець (*Стукалы Маст.*).

1.7.5.3. *Ї ðūī àðŕíé*

1. Прыметнікі (дзеепрыметнікі, парадкавыя лічэбнікі, несабовыя займеннікі) жаночага роду ў давальным і месным склонах пад націскам выступаюць з канчаткам -ой, не пад націскам – з канчаткам -уй: *у старо́й, у сухо́й, у гн'іло́й; у до́бруй, у в'эл'куй, у с'ін'уй, у п'ату́й.*

2. Простая форма вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў утвараецца пры дапамозе ненацісканога суфікса -айш-: *бл'іжайшы, гарачайшы, дужайшы, зялён'айшы, каро́ц'айшы, н'іжайшы, харо́шайшы, чырво́н'айшы.*

3. Захоўваюцца старажытныя суфіксы -ушч-, -ашч-, якія служаць для ўтварэння якасных прыметнікаў ад дзеяслоўных асноў: *бару́шча каро́ва, валача́шчы чалав'эк, в'іду́шчы чалав'эк, кал'у́шчо рыжы́шчы, кусу́шчы саба́ка, н'асу́шча куры́ца, прапа́шчы чалав'эк, п'аку́шча крап'іва́.*

4. Прыметнікі (адпрыметнікавыя прыслоўі) у суфіксах -эньк-, -аньк- маюць зацвярдзелы зычны |н|: *до́бранк'і (до́бранко), мал'э́нк'і, м'іл'анк'і, плах'э́нк'і, старэ́нк'і, чы́с'ц'анк'і (чы́с'ц'анко).*

74. Знайдзіце прыметнікі жаночага роду давальнага і меснага склонаў адзіночнага ліку і вызначце ў іх дыялектны ненаціскны канчатак. Падбярыце некалькі форм прыметнікаў з націскным канчаткам. Пракаментуйце розніцу канчаткаў у залежнасці ад месца націску.

1. Па вадзе халоднай дайшлі да ро́ва, а роў глыбо́кі-глыбо́кі (*Вострава Зэльв.*). 2. А ў ма́міну́й хваро́бі паправу́нку ні было́ (*Свірыды Шчуч.*). 3. До́бры наро́т будзе па пра́ву́й старане́, нідо́бры – па ле́ву́й (*Старыцы Бераст.*). 4. По́тым, як кры́ху падрасла́ бо́льша пры По́льшчы па́нску́й, пашла́ зарабля́ць гро́шы (*Ражкі Свісл.*). 5. А нідáўно ста́ршуй даццэ́ апіра́ццю рабі́лі, то то́жа трэ́ба гро́шмі пама́хчы (*Правыя Масты Маст.*). 6. Ра́птам но́гі ў міне́ адня́ліся – з жы́та ідзе́ чалав́ек у німе́цку́й фо́рмі (*Пыра Гродз.*). 7. Фра́нка Ё́ськава хвалі́лася ба́бам, што тчэ́ по́сыялку на ма́каву́й [чырво́най] асно́ве (*Малое Сяло Шчуч.*). 8. На́ша Ма́рына

ў нóвуй панёве [жаночым цёплым пiджаку] пайшла ў клуп (Зарачаны Дзятл.). 9. У iхной хаце камешник [вугал каля печы, дзе стаяць кочаргi] завалены так, што аш пэч патпiрая (Дубна Маст.). 10. У адной блiскай вёсцы жыла ня так даўно адна багатырка-панi (Аляксандраўшчына Зэльв.).

75. Выпишыце старажытныя формы прыметнікаў з суфіксамi -ушч-, -ашч-. Кiруючыся пашпартнымi дадзенымi пры iлюстрацыйных сказах, зрабiце выснову аб ступенi распаўсюджанасцi iх на Гродзеншчыне.

1. Яджгáр [ёрш] рыба смáшная, толькi нáтто калiошча, дрэнна яé чысьциць (Касцянева Шчуч.). 2. Вóт ёсьли зóрнiста нéба, та казалi, кúры бúдуць нясушчыя (Парэчча Гродз.). 3. Я гарушчая бáба, страшэнна гарушчая (Пераганцы Воран.). 4. Ён быў фáйны, алé ш нáтта кусушчы (Жупраны Ашм.). 5. Хлóпяц да дзяўчыны як прýйдзя, так лядáшчага слóва нiгды нi скажа (Правыя Масты Маст.). 6. Карóва барушча, бо драчылiся з малóю i прывучiлi барóцца рагáмi (Каробчыцы Гродз.). 7. У нас быў брыкáшчы кóнь, а то такáя ўжо брыкáшчая карóва цяпéр, рáды нiмá (Парачаны Лiд.). 8. Зеразньянка [чырвоная мурашка] нáтто балюшчо кусáяцца (Бершты Шчуч.). 9. Мóй дзяцько клянúшчы, нi гóрш бáбы мóжа клясьци кагó хочаш (Бiскупцы Лiд.). 10. У iх кусáшчы сабáка, нi падыйдзяш да хáты (Каробчыцы Гродз.). 11. У нас лавушчы кóт, дóбра лапáя мышэй (Прывалка Гродз.). 12. У нас быў лятúшчы [збрóдлiвы] кóнь, залéзя дзé ў шкоду, наéсца, тады дадóму прýдзя (Прывалка Гродз.). 13. Ты нi кармi iх паласúnкамi, а давай картóплi ды сáла пабóльш, то бúдуць бóльш трывúшчыя тваé дзéци (Мицкавичы Смáрг.). 14. Гэтакi памятушчы наш малы, усé перакáжа, штó ў школе пачу́я (Макараўцы Бераст.).

1.7.5.4. Ёi-ýáíié

1. У канчатках ускосных склонаў лiчэбникаў *два*, *дз'в'э* захавáўся галосны |о| цi яго фанетчны варыянт |а|: *двох*, *дз'в'ох*, *двaмá*, *дз'в'амá*.

2. Лiчэбникi *адны*, *аб'эдз'в'э* маюць займенникавую форму *адны́я*, *аб'эдз'в'йя* i скланяюцца паводле займенникавага скланення (*аб'эдз'в'ix*, *аб'эдз'в'im*, *аб'эдз'в'im'i*). Часам у падобнай форме выкарыстоўваецца лiчэбник *адна* – *адна́я*.

3. Часта ўжываюцца сцягнутыя формы лічэбнікаў: *n'адз'іс'ат*, *n'ідз'іс'ат*, *n'ійс'ат*, *n'іс'ат*, *шэйдз'іс'ат*, *шыйс'ат*, *с'эмс'ат*, *бо́с'імс'ат*.

4. Складаныя лічэбнікі ад 200 да 900 не скланяюцца.

5. Зборныя лічэбнікі тыпу *двое*, *тroe* ў назоўным і вінавальным склонах маюць канчаток -і (-ы): *дво́йі*, *тро́йі*, *чац'в'о́ры*.

6. Актыўна ўжываюцца лічэбнікі, утвораныя па мадэлях польскай мовы: *йэдынас'ц'а*, *дванас'ц'а*, *с'амнас'ц'а*, *двадз'эс'ц'а*, *трыдз'эс'ц'а*.

7. Сустракаюцца розныя фанетычныя варыянты лічэбнікаў, неўласцівыя літаратурнай мове: *чатэ́ры*, *чтэ́ры*, *чыты́ры*, *чэтэ́ры*, *бо́с'ім*, *дз'ів'аносто*, *дз'іс'аты* і інш.

76. Растлумачце дыялектны характар лічэбніковых форм адная, адныя.

1. Была́ малая́ – каровы пасьвіла ў лэсі, адная́ (*Чырвонае Сяло Зэльв.*). 2. Я адная́ мучылася, ездзіла ў Вільня за мукой, за хлёбам, туды вязу́ кош яйкоў, там прадам і куплю́ дзёткам паэсьці (*Гольманцішкі Воран.*). 3. А стала́ я дзеўкаю, а я адная́ ў сямь дзеўкаю была́, лепш са ўсіх у патсобным выдзявалася (*Гнезна Ваўк.*). 4. А як запальвалася першая гвездá, сэ сядáлі за стóл, адно́е мэсца пакіда́лі для пана́ Езу́са (*Павіланцы Воран.*). 5. Пайшо́ў на вайну́, мяне́ с трыма́ малымі́ пакіну́ў. Адно́е то́лькі нарадзі́лася было́ (*Гнезна Ваўк.*). 6. Адзіна́ццаць парася́так прывяла́, але адно́я прыдушы́ла, дзеся́ць то́лькі застало́ся (*Навікі Свісл.*). 7. Усе́ жы́то ке́пско зышло́, адны́я плéшкі на по́лі (*Саленікі Карэл.*). 8. Сто́лькі марна́цыі паробля́на ў лесе́ за ўчара́шні бурало́м, адны́я вы́вараты ляжа́ць (*Чэхі Астр.*). 9. А ў нас у ха́ці было́ дзеся́ць гало́ў, ні то́ што ціпе́р бацькі́ адны́я жыву́ць (*Аляксандраўшчына Зэльв.*). 10. А я́ ні да́м, бо міне́ адны́я дахтары́ да другі́х пасыла́юць (*Малая Бераставіца Бераст.*). 11. Упра́ўлюся, іду́ ў ха́ту – адны́я сьце́ны (*Ражкі Свісл.*). 12. Адзі́н капта́н на ўсі́х бы́ў, адны́я бо́ты на трóх (*Шыганы Сл.*).

77. Выпішыце лічэбнікі, растлумачце, чым яны адрозніваюцца ад літаратурных адпаведнікаў.

1. По́тым мэ́ ўжо́ рашы́лі будава́цца на сто́ підзі́ят рублё́й (*Стральцы Маст.*). 2. І жыве́м ужо́ паўве́ка, підзі́ят гадо́ў во́ зара́

бўдзя (*Ганчары Лід.*). 3. Вярнуўся дахаты ў Замошы ў пійсятым годзі, у калхос пашоў (*Замошша Шчуч.*). 4. А плацілі за дзень работы за капанё пісят капéяк (*Самуйлавічы Маст.*). 5. Сашы хўтка пядзісят лёт, сьвінко бўдзям калоць (*Ражкі Свісл.*). 6. Мнэ пійсят пяць гадоў, а бацьку ўжэ шыйсят ракоў (*Сухінічы Маст.*). 7. 3 пійсят восьмага быў брыгадзірам аж да шэйдзісят чацьвёртага, ш шэйдзісят чацьвёртага быў конюхам (*Замошша Шчуч.*). 8. Я маю шэйсят чатэры шчэ, здарове маю і шчэ здўжаю рабіць (*Ваверка Лід.*). 9. От ціпэрака мы картоплю капаем – шасят мяхоў, і ўсё мала (*Бердзікі Ваўк.*). 10. А мэтар сіццу стоў васьмьят грóшай (*Галубы Маст.*). 11. Я ш ужэ старая, васьмьят чатыры гадочкі маю, мóжа чаго іхняга не разумёю (*Кушыяны Сморг.*). 12. С мужьком тылькó чтэры гады пражылі разам (*Малая Бераставіца Бераст.*). 13. У сямь было васьм штук дзяцэй, чатэры дзеўчыны і чатэры хлопцы (*Асіпаўцы Воран.*). 14. Алі во дабавілі ў гэтым мэсяцы, то во ўжэ васьмьдзсят чтэрэ стáло (*Малая Бераставіца Бераст.*).

78. Вызначце дыялектныя канчаткі зборных лічэбнікаў.

1. Двоі сўткі то ніяк ні ёўшы пасьці ішоў. Ішоў мўсі трóі сўткі я (*Даўбенкі Шчуч.*). 2. Ну й прыэхалі да яе ў адзін дзень чацьвёры сватоў (*Мікелеўшчына Маст.*). 3. А гэты дзэці, пяцёры было (*Кронькі Шчуч.*). 4. Дзіця пёршае ранілі, а пóтым і маці забілі. Нас засталóся пяцёры – тры дзяўчаты (*Кронькі Шчуч.*).

79. Знайдзіце лічэбнікі іншамоўнага паходжання, растлумачце прычыны іх бытавання ў гаворках Гродзеншчыны.

1. Во бачыш, якія аспадары пашлі, каня нігды ня бачыўшы, а мы былі аспадары, і я ўжо ўшчытана ў работу мела мўсі едынасьця гадоў (*Дзягаўцы Ашм.*). 2. Наша сям'я сёяла лёну дзэсяць, дванасьця загонаў (*Чаплі Лід.*). 3. Пóтым мятка вышла замуш, я тшынашце мела (*Перстунь Гродз.*). 4. Паехаў мой бацька ў Наваградак, купіў пятнасьця буталэк гарэлкі, ды гэтак і вяселё зрабілі, бедно вяселё (*Нёўда Навагр.*). 5. Мнэ было тады гадоў шаснасьця, як мама наша захварэла (*Свірыды Шчуч.*). 6. Алé замуш не збёралася, сядымнасьця гадоў тылькa мела (*Навасады Воран.*). 7. Тэрас яшчэ малыя дзэці, смарчкі яшчэ, а ўжэ на танцы лятаюць. Мы, бывала, у асемнасьця адоў ляцелі (*Пераганцы Воран.*). 8. Замуш шла я, калі мела двадзэсьця (*Енчы Воран.*). 9. Але пасья вайны, гэта ў пяць-

дзесэнт першум годзі было, галадоўка велька была (Андрэвічы Ваўк.). 10. І пажаніліся мы. Я прышла ў родзіну іхнюю чынастая (Енчы Воран.). 11. Ёй, бédнай, ужó осемдзесят óсьмы рók (Радунь Воран.).

1.7.5.5. *Ҷаеі а́ііе*

1. Некаторыя займеннікі ў маўленні набываюць канкрэтную семантыку, ужываюцца ў ролі назоўнікаў. Так, займеннік *мой* абазначае мужа, гаспадара, калі пра яго гаворыць жонка ў размове з кім-небудзь: *Нешто маго сёдня доўго німа, мо дзе задзяржалі на другую зьмену* (Лычкаўцы Шчуч.). *Мой ніколі ні бярэ с сабой падабедак, так і робіць да палудня* (Грачанішкі Астр.). Значэнне ‘мая жонка, гаспадыня’ мае займеннік *майá* ў падобнай маўленчай сітуацыі, калі пра жонку гаворыць муж: *Я з маёй з адной вёскі былі, дружылі, тады пажаніліся* (Дукойні Ашм.). Канкрэтызацыя значэння назіраецца і ў займеннікаў *твой* ‘твой муж, гаспадар’, *твая́* ‘твая жонка, гаспадыня’: *Твайго нешто ні відаць, хіба ў Гродно паехаў?* (Бабіна Гродз.). *А твая ў хаці?* (Каменка Навагр.). Займеннік *той* (*та́йа*) служыць для абазначэння суседзяў: *Глядзі, ужэ тая другі рас сьвіням дае есьці, а ты і першы ні зьбіраесяя* (Нябайкі Зэльв.). Займеннікі *йон*, *йанá* ўжываюцца ў значэнні кіраўніка, калі пра яго гавораць падначаленыя: *Вызывая ён, мусі, будзя чысьціць за ўчарашнё* (Гумбачы Гродз.). Займеннік *нашы́я* абазначае членаў сваёй сям’і, *ва́шы́я* – членаў чыёй-небудзь сям’і: *Нашыя паехалі на базар, то я адзін у хаці* (Камяніца Ваўк.). *Вашыя думваюць, што ты ўжэ ні верняса* (Новая Руда Гродз.). *Прышоў ты, браце, у скрутны [нязручны, напружаны] час, нашы ўсе паехалі на сенаване* (Міцкавічы Смарг.).

2. Займеннікі *ты*, *с’аб’э* ва ўскосных склонах выступаюць у старажытных варыянтах *ц’э*, *с’э*: *Каб на це паморак напаў, так хацела це бачыць, але ж якраз удома тады ты не была* (Цярэшкі Ваўк.). *Для се ты ня будзь скупаю, еш як належыць, ты се ў абіду ні давай* (Кухары Маст.).

3. Займеннік *сам* захоўвае цвёрдую аснову ва ўсіх склонах множнага ліку. Прычым у назоўным склоне замест варыянтаў *сáмы*, *самі* часта выкарыстоўваецца займенная форма *самы́я*: *Самы вырошчвалі бульбу* (Мядзвінавічы Дзятл.); *Абраблялі самыя зямлю* (Ліпнішкі Іўеў.).

4. Сярод азначальных займеннікаў пашыранымі з’яўляюцца дыялектныя лексемы *ус’эй*, *ус’эн’к’і* (*ус’энк’і*): *Дзе ты плентаясь-*

ся ўсей дзень? (Сіманы Лід.). *Тата прыехаў усенькі задарожаны, хай атпачыня* (Навасады Воран.).

5. У дыялектнай мове Гродзеншчыны няпэўныя займеннікі і займеннікавыя прыслоўі ўтвараюцца пры дапамозе розных прэфіксаў і постфіксаў ад пытална-адносных займеннікаў. Да прэфіксальных словаўтваральных сродкаў належаць часціцы-прыстаўкі *н'э-*, *абы-*, *был'а-*, *бон'ц'-*, да постфіксальных – *-с'ц'і*, *-н'эбудз'*, *-то*, *-кол'в'эк*.

Постфікс *-н'эбудз'* (*-н'ібудз'*) выкарыстоўваецца абмежавана. Не вызначаецца актыўнасцю і постфікс *-с'ц'і*. Яго варыянт *-с'* адзначаны ў Ваўкавыскім, Бераставіцкім, Свіслацкім, Воранаўскім раёнах: *йак'іс'*, *хтос'*, *чыйс'*.

Акрамя агульнаўжывальных прыставак *н'э-*, *абы-*, актыўна ўжываюцца дыялектныя словаўтваральныя сродкі *-та*, *был'а-*, *бон'ц'-'*, *-кол'в'эк*.

Пад уздзеяннем няпоўнага недысіміляцыйнага акання постфікс *-та* часта рэалізуецца ў варыянце *-то*: *хто-то*, *чый-то*, *як'і-то*.

Значнае распаўсюджанне на тэрыторыі Гродзеншчыны атрымала прыстаўка *был'а-* (*абыл'а-*), якая паходзіць з польскай мовы: *был'а-хто*, *был'а-што*, *был'а-йак'і*, *был'а-чый*.

Пераважна ў Гродзенскім і Шчучынскім раёнах пашырана часціца-прыстаўка *бон'ц'-'*. Яе фанетычныя варыянты – *бын'ц'-'*, *бун'ц'-'*: *бон'ц'-'хто*, *бын'ц'-'йак'і*, *бун'ц'-'чаго*. Наяўнасць гэтай марфемы тлумачыцца кантактаваннем гаворак з польскай мовы (параўн. польск. *bądź* 'або'). Як сродак утварэння няпэўных займеннікаў і займеннікавых прыслоўяў, яна вядома і ўкраінскай мове, але крыху ў іншым фанетычным афармленні: *будь-хто*, *будь-чый*, *будь-цо*, *будь-коли*.

Постфікс *-кол'в'эк* мае яшчэ такія варыянтныя разнавіднасці, як *-кол'в'эчы*, *-кол'ак*, *-кол'ачак*: *што-кол'в'эчы*, *чаго-кол'ак*, *што-кол'ачак*.

Сустракаецца ўжыванне адносных займеннікаў у значэнні няпэўных. Гэтая дыялектная асаблівасць рэалізуецца найчасцей у займенніках, калі ім сэнсава найбольш адпавядаюць літаратурныя ўтварэнні з марфемай *-небудзь*: *Можжа чаго хацеў?* (Бабіна Гродз.); *Паеду куды, каб ні чуць гэтаго, ні бачыць* (Рэпля Ваўк.).

Нярэдка кампаненту *-небудзь* адпавядае слова *дзе*: *дз'э-хто*, *дз'э-што*, *дз'э-як'і*, *дз'э-чый*.

Адзначаны нешматлікія выпадкі прэфіксальна-постфіксальнага ўтварэння няпэўных займеннікаў: *н'эк'ійас'ц'і*, *н'эчыіс'ц'і*.

80. Пракаментуйце дыялектныя формы займенніка сам.

1. Сáмы прáлі, сáмы ткáлі, сáмы сарóчки шýлі ўручнóю (*Малахавічы Гродз.*). 2. Кóньмі гарáлі, сéялі сáмы і баранавáлі, сярпáмі жáлі, цапáмі малацáлі (*Яруцічы Зэльв.*) 3. Нí забывáйця сáмы сваіх бацькóў (*Сухінічы Маст.*). 4. Як нéкалі мý кудзéлю прáлі, ткáлі крóсны, палатнó, дыванэ, усé рабілі сáмы (*Уселюб Навагр.*). 5. Тáк, дзéтки, вы́ дачакаéцесья, дáсьць Бóх, старэйшых гаткóў, бóдзецце самýя мáткамі (*Астрына Шчуч.*). 6. Паку́ль здарóўё было, у калхóс хадзілі, нажылі двóе дзéтак, вы́гадавалі, старáліся вучылі іх, кап іх дóля была лéпшай, бо самýм нí было за кím вучы́цца, хацéласé, кап дзéці былі грáматнымі (*Навасёлкі Сл.*). 7. На вы́гані бýло тýля птушóк: багáсы (цiпéр нiмá), кулікі, былі чýсто с каўняра́мі чóрнянькімі, пер'ё кудлава́то, самýя сiвянькія з ры́жанькім – кнiгі (*Падбалоцце Зэльв.*). 8. Бацькі самýя за гэту зямлю́ душы́ліся (*Малыя Азёркі Маст.*). 9. Самýя сéлі і ё́дзям (*Малая Бераставіца Бераст.*). 10. Пчóлы сáмы наця́гваюць на ра́мцы вашчýну (*Каробчыцы Гродз.*). 11. Пасья́ вайны́ як трéба было́ радлава́ць [акучваць] карто́плю, а каня́ ня было́, то ба́бы цягáлі ра́дло [плуг акучваць бульбу] сáмы (*Кальчычы Карэл.*). 12. Мý самýя зрóбiм штó трéба, сáмыя вы́йдзям на дарóгу, тýт нiдалёка (*Ваверка Лiд.*).

81. Выпішыце і ахарактарызуйце дыялектныя варыянты займенніка ўвесь.

1. Пералекацéў усéй, паку́ль перабéх тóй грудóк, гэтак страля́лі (*Нагародавічы Дзятл.*). 2. Сёньня Васiль прышо́ў у клуб усéй расхалéплены, як нí пры сваіх мысьля́х (*Варанкі Шчуч.*). 3. Лянь, с краю́ усéй гавёс скапы́чаны – карóвы прагна́лі каля гаўса́ (*Майсеевічы Ваўк.*). 4. Вы́дзелаўся ўсéй у тарпú, вы́дзелаў усю́ ясёнку (*Грыбаўцы Ваўк.*). 5. Па́ляц усéй пачарне́ў, напéўна, валасьнiца ў мянэ́ (*Тоўсцiкі Маст.*). 6. Усэнька змóкла, дóшч краплiсты за мiну́ту змачы́ў (*Лелюкі Ёўеў.*). 7. Пóсуд, стóл, усé мая́ дзéўчына нашлюхтава́ла [пачысцiла, памыла], усэнько́ блiхацiць (*Бершты Шчуч.*). 8. Нí спáла зусiм, то ж мнé ўсэньку нóч зúп прыньдзiў [балеў] (*Крапiўнiца Свiсл.*). 9. Нацiсьням со́ку

зь яблыкаў, паставім с цукрам цэлую бэтлю, то ўсёньку зіму п'ём гэты квас, і не сп'янем, і здорава (*Цырын Карэл.*). 10. Усёнькі яго твар памэдзганы (*Навасады Воран.*). 11. От мы то напрацаваліся за ўсёнькі век. Як успомніш, аш ні верыцца (*Енчы Воран.*). 12. А бацькі ўсё казалі, каб елі хлёп усёй сухі, то не будзяця грымотаў баяцца (*Вялікая Бераставіца Бераст.*).

82. Выпішыце няпэўныя займеннікі, ахарактарызуйце спосабы і сродкі іх утварэння.

1. Пройдзе якосьці ўрэмя, і вы тое самае скажаце (*Бельцы Гродз.*). 2. Гэта ціпер тут граніцу якуюсьці выдумалі, а раней можна было хадзіць (*Сямёнаўка Бераст.*). 3. Помню пазатакрók ці мо шчэ раней прыехалі былі якіясьці капальшчыкі ў маёнтак (*Любча Навагр.*). 4. А я мела якіхсьціх шэсьць лет (*Каменка Гродз.*). 5. Мама мая якісь камень націрала ў вóтцы (*Вялікая Бераставіца Бераст.*). 6. Прыдумаў пракуду якуюсь, хто цяпер гэтаму веры дае? (*Макараўцы Бераст.*). 7. Якісь новы чалавек прыехаў да нас у вёску (*Якубаўцы Воран.*). 8. Людзі якіясь ільготы палучаюць (*Вялікае Сяло Ваўк.*). 9. Штось там зрабілася, цэлу нóч страхатá, што было (*Галубы Маст.*). 10. Калі пóст закánчваецца, пачынаецца місаёт – колькісь там, шэсьць – сём нядзель (*Клепачы Бераст.*). 11. Ён падзеляны на колькісь кóмнат (*Юшкавічы Свісл.*). 12. Так чалавек жыве, што-та думая, на што-та надзэяцца (*Астрына Шчуч.*). 13. Кáжды ўсё што-то думае, усё чым-то недавольны (*Перстунь Гродз.*). 14. А пóтым і яшчэ якія-та сьвятыя, усіх там не запомніш (*Шылавічы Сл.*). 15. А прас колькі-то мінút эхаў яго сасёт с кірмашу (*Студзенікі Свісл.*). 16. Дурань ён, балбóча быля-што (*Гарны Шчуч.*). 17. Ні выбірайця, сюды пойдуць дрóва быля-якія (*Бабіна Гродз.*). 18. Цяпéрака ў людзэй губá не дура, абыля-чагó ёсьці не хóчуць (*Аляксандраўшчына Зэльв.*). 19. От, гавóрыш боньць-што (*Сонічы Гродз.*). 20. Ты што, ужо зглўзьдзіў, гавóрыш боньць-што (*Лунна Маст.*). 21. Рабіць усё трэба добра і акурáтна, а то зрабіў боньць-якую кадúшку (*Данілаўцы Ваўк.*). 22. Ні глядзі, памый падлóгу быньць-якой ганúчай (*Карэвічы Шчуч.*). 23. Бярí буньць-кагó, а то цáло жыцца будзэш перабíраць і так адзін застанёса (*Новая Руда Гродз.*). 24. Дóбра купіць што-кóльвек (*Крэва Смarg.*). 25. Хто прас кагó ірвúць, прагнуць чагó-кóльвек, палаюць ачыма, а такáя кулёйка да кóжнага прыйдзе (*Радунь Воран.*). 26. А я цалóткімі днямі кручúся, ні рук ні нóх

не чую, сярэдзіну вун усю адабрала, але ш зато́е што-ко́львек маю́ за душо́ю (*Буняны Ашм.*). 27. Прынясі чаго-ко́ляк закусіць (*Прыдоўгае Шчуч.*). 28. То́лькі но́чу некато́рыя прыхо́дзілі чаго-ко́львечы ў вёску (*Парэчча Гродз.*). 29. Трэ́ба, каб было́ што-ко́ліка (*Дакудава Лід.*). 30. Што-ко́ліка вырабляе гэты́м дзе́цям, сабра́ўшы і́х: малю́я, лёпя. Я утну́ цябе́ за́ра чым-ко́ліка! (*Солы Смаг.*). 31. А што́ ру́скія, то яны́ нічо́га ні прызнао́ць, не́кіясьці, хто́ і́х ве́дае (*Полі́нніца Воран.*). 32. Не́йксьці чалавёк цябе́ пыта́я (*Самаравічы Зэльв.*). 33. Не́касьць цётка чужа́я пашла́ да ва́с (*Калеснікі Бераст.*)

83. Прасачыце выкарыстанне адносных займеннікаў у значэнні няпэўных. Якім няпэўным займеннікам літаратурнай мовы яны адпавядаюць найбольш?

1. Та́м быва́е, то з бутэ́ляк стрыляю́ць, то с чаго́ (*Геранёны Ёеў.*). 2. Хадзі́лі да па́на ў дво́р, каб зарабі́ць яку́ю капейку (*Голдава Лід.*). 3. Як хло́пяц яку́ю хо́ча дзе́ўку ўзя́ць, то бярэ малады́ свата́, бутэ́льку і і́дзе да то́е дзе́ўкі (*Цырын Карэл.*). 4. Да Нава́гратка пад'еха́ць каму́ трэ́бо, купі́ць чаго́. А мо на́ват і свінчо́ яко́е зако́лямо (*Шчорсы Навагр.*). 5. Быва́е, ма́ма й зазлу́ецца чаго́ на на́с, але ні ка́жа (*Салтанішкі Воран.*). 6. Хто́ яго́ зна́я, мо́жа хто́ ішо́ў куры́ў ды кіну́ў аку́рак, і загарэ́ўся гэты́ сто́х (*Лозкі Дзятл.*). 7. Набяру́, быва́е, кастры́цы, нясу́ дзе́ хо́ць каму́, каму́ дзе, каму́, хто́ хо́ча (*Лаздуны Ёеў.*). 8. Анно́ цягну́лі, пагра́білі ў каго́ што́ па ха́тах, павыганя́ўшы на́с (*Малыя Азе́ркі Маст.*).

84. Ахарактарызу́йце дыялектную асаблівасць ва ўтварэнні няпэўных займеннікаў.

1. А ка́лі што́ й трэ́ба было́, ні рабава́лі людзе́й, хадзі́лі, прасі́лі дзе-што́ (*Мастаўляны Лід.*). 2. Мы жы́лі то́лкі са свайго́ труда́: што́-дзе се́ялі трохі́, дзе-яка́я гра́тка была́ (*Ладзенікі Навагр.*). 3. Ма́тка паста́віць на сто́л сялё́ткі яко́е ці йшчэ́ дзе-чаго́, і ўсе́ (*Сакалы Воран.*). 4. А на́с за парціза́наў і вы́взэлі. Мо́жа хто-дзе́ й шапьяну́ў, хто́ ве́дае (*Сухары Гродз.*). 5. Ціпе́р ужэ́ мо́жно жы́ць, кап то́лько мі́р, спако́й бы́ў. Ха́й сабе́ ну, ка́лі нідаста́ча дзе-чаго́ (*Сухары Гродз.*). 6. Найма́лі ха́ту дзе-чыно́ і та́м гуля́лі (*Мігдалы Воран.*). 7. Пры́дзя вясна́, аш разляга́яцца па вёсцы, харашо́ як сьпява́юць. А по́тым дзе-яко́га палю́біш і за́муш вы́йдзэш (*Заполле Лід.*). 8. До́бра, што́ дзе́ці часьце́й прыяжджа́юць, то прыва́зюць дзе-чаго́

(*Меляхі Іўеў*). 9. Зьбіраліса мы заўсягды канпаніяй дзе ў каго ў хаце (*Галавічполе Шчуч.*).

1.7.5.6. *А́саўпéĭċ*

1. У інфінітыве, які заканчваўся этымалагічным *-кти*, захоўваецца гукаспалучэнне *-кчы*: *с'экчы, таўкчы, ц'акчы, п'акчы, валакчы, заракчыс'а*.

2. Націск у інфінітыве на *-ці*, як правіла, прыпадае на апошні склад: *пляс'ц'і, м'ас'ц'і, в'ас'ц'і, н'ас'ц'і*.

3. Зваротныя дзеясловы, пераважна ў форме прошлага часу множнага ліку, заканчваюцца постфіксам *-с'*: *мы с'м'айдл'іс', йаны купал'іс', йа байдлас'*.

4. У асобных гаворках сустракаецца будучы незакончаны час, які складаецца з дапаможнага дзеяслова *быц'* і дзеяслова прошлага часу, напрыклад: *А што я заўтра буду рабіла, як сёні ўсё зраблю* (Дзярэчын Зэльв.).

5. Пашыранай выступае форма будучага складанага часу з дапаможным дзеясловам *м'эц'* (*м'эцца*): *Скажы кап Сашык прышоў, я маю яму нешто даць* (Бабіна Гродз.).

6. Форма другой асобы адзіночнага ліку загаднага ладу часта ўжываецца без канчатка *-і (-ы)*: *вывяс', вын'ас', выжан', пакаж, палош, пагл'ан' (нал'ан'), зажэн', пан'анч, выдз', н'і ўпац'*.

7. Дзеясловы другой асобы множнага ліку загаднага ладу, аснова якіх канчаецца на шыпячы, маюць формы на *-ча*: *л'ашча, нарэшча, йэшча, намашча, ні плáčча*.

8. Назіраюцца выпадкі ўжывання дзеясловаў трэцяй асобы першага, другога спражэння і рознаспрагальнага дзеяслова *есьці* з канцавым *-ц'і* на месцы *-ц'* у літаратурнай мове: *йон л'ажыц'і, гаворыц'і, прыходз'іц'і, хочац'і, прыб'агайац'і; йаны бйуц'і, устануц'і, л'ажац'і, жывуц'і, будуц'і, йадуц'і, с'п'авайуц'і*.

9. Некаторыя дзеясловы другой асобы множнага ліку цяперашняга і часцей будучага простага часу прымаюць да сябе дадатковы элемент *-ц'а (-ц'э)*: *вы л'ажыц'эц'а, крычыц'эц'а, маўчыц'эц'а, с'адз'іц'эц'а, байіц'эц'аса, аддас'ц'эц'а, падйас'ц'эц'а, пал'ажыц'эц'а, настайіц'эц'а, пагл'адз'іц'эц'а, падв'аз'іц'эц'а*. Формы дзеясловаў будучага часу, як правіла, ускладняюцца імператыўным значэннем, дадаткова выражаюць адценне некатэгарычнага загаду: *Вазьмеця во дзісятку, сустрэняця, та аддасьцеця яму* (Бершты Шчуч.). *Каровы ў Геці добро ходзяць; зажанеця туды і паляжыцеця на фуфайках* (Бабіна Гродз.).

10. Дзеясловы часам маюць марфемную будову, ускладненую суфіксальнымі кампанентамі *-ов-, -ав-, -оў-, -аў-*: *кладав 'іцца, с'адав 'іцца, выдумоўвац', аддоўвац'*.

85. *Выпішыце формы інфінітыва з асновай на заднеязычны гук, параўнайце з адпаведнымі формамі літаратурнай мовы, вызначце адрозненні.*

1. І з такоё мукі прыходзілася пяхчы хлѣп (*Вераскава Навагр.*). 2. Для таго, кап сьпякчы хлѣп, трѣба ш была мукá (*Перстунь Гродз.*). 3. Нагрузілі, што ніхто сѣхчы не мох, усѣ стаялі (*Эмінаўцы Бераст.*). 4. Яны хацѣлі ўцякчы зноў на Азѣркі, а іх акружылі, і яны – на выган (*Монькавічы Маст.*). 5. Ішоў я ішоў, захацѣў сѣхчы, сѣх пры даро́зе, можа, думаю, хто будзя ёхаць і падвязѣ (*Стрыеўка Гродз.*).

86. *Рас тлумачце дыялектную спецыфіку зваротных форм дзеясловаў.*

1. Мно́го маладзѣжы сабіра́лась, по́тым та́нцы ўстра́йвалі да сама́га ра́нку (*Гарнастаевічы Свісл.*). 2. Як са сваім пазнако́мілась, то на́тта ш мнѣ валасы я́го панара́вілісь (*Раневічы Свісл.*). 3. По́тым, як адзялі́лісь, было лякчѣ́й (*Плябанаўцы Ваўк.*). 4. Адны́ вылятуць, другія прыся́дуць, жылось вельмі ке́пско (*Асташына Навагр.*). 5. Шаластуны́ складалі́сь з бубѣнчыкаў з нікляю, і ў сярѣдзіне памяшча́лі ша́рачак, прыкрапля́ліся да скурано́га па́ска двана́ццаць штúк (*Альхоўка Навагр.*). 6. Учѣ́лась я сла́ба, маціма́ціку саўсі́м лёдвѣ цягну́ла (*Ранявічы Свісл.*). 7. Я дак ні на́тта й за малако́м ганя́лась, усѣ не́як чаѣ да чаѣ (*Пагарэлка Карэл.*). 8. Я ж думала: вярну́ць мой бра́т, ды́й кажú, што ка́лі зва́ла, ты не шо́ў (*Плябанаўцы Ваўк.*).

87. *Знайдзіце і ахарактарызуйце дыялектныя формы будучага складанага часу дзеясловаў.*

1. Паѣду да свата, трѣба зыска́ць зь яго́ гро́шы, даўно́ пазычы́ў, можа ўжо́ ма́я адда́ць (*Каробчыцы Гродз.*). 2. Як даве́даўся, што за́муш выходзі́ць, тады́ ён узя́ў о́тпуску і прыѣхаў на той час, як яны́ маю́ць вя́нчацца (*Панарка Сморг.*). 3. Шва́гер ма́яцца па сы́ну ста́віць па́мянтку [помнік] (*Меляхі Іўеў.*). 4. Што́ рабі́ць ма́еш?

(*Аляксандраўшчына Зэльв.*). 5. Маюся купіць парасят (*Вялікія Канюшаны Лід.*). 6. Во кап баба твая яшчэ жыла, то болей табé чагó казáць мéла (*Навасёлкі Лід.*). 7. Спрыту тагó нямáшука, маéмся паміраць ужó (*Валеўка Навагр.*).

88. Знайдзіце дзеясловы другой асобы адзіночнага ліку загаднага ладу і растлумачце іх дыялектную асаблівасць.

1. Выжаны карóву с пярэгараткі і зажéнь на пáшу (*Шылавічы Сл.*). 2. Дзéду, прылап [зашый, падрамантуй] мнэ вáлянкі (*Мицкавічы Сморг.*). 3. Міша з а́рміі чамадán прывёс, дзэсь ішóў з а́рміі і купіў. То ў той чамадán ўсё склáлі, і с тым зáмуш пайшла. А ціпэр палянь, кóлькі ўсягó! (*Ражкі Свісл.*)

89. Прааналізуйце ўскладненую марфемную будову дзеясловаў незакончанага трывання.

1. Каб была лажавілася мéсяц назáт у шпітáль, то ўжó п апарáцыю зрабіла п (*Грандзічы Гродз.*). 2. А сьвіньні вылязлы з алéшніку, і нёмцы забрáлі, а мы ізнуў галадава́лі (*Гольманцішкі Воран.*). 3. Адным цяшка было, галадава́лі (*Красулі Шчуч.*). 4. Садавіся, чагó ты стаіш? Садавіся на з́даць (*Новы Двор Свісл.*). 5. Така́я яго баба, што на ўсіх выдумо́ўвае (*Вялікая Палонка Дзятл.*). 6. Сусéт мнэ ні аддо́ўваў грошы цэлы гóт (*Дзераўная Сл.*). 7. Як ты разваліў мо́й плóт, то табé й атшкадо́ўваць [разлічвацца за шкоду] пры́дзеца (*Шчорсы Навагр.*). 8. Пат куры́цай гусяняты вы́вляліся, то ўчóра, паку́ль атшукóўвалі гусяня́т, куры́ца не атхóдзіла ат бэрага (*Шылавічы Сл.*). 9. Я й кладавілася, і ўстава́ла с платкóм, кап ма́ма ні ба́чыла, што́ я зрабіла (*Андрэевічы Ваўк.*). 10. А калі ўжэ павянча́юцца, та малады маладу́ю, а ча́шнік дру́шку сядавіць на калéні (*Клепачы Бераст.*). 11. Ды хлéб аддава́е табé і ка́жа, кап саба́ку адала, кап саба́ка зьёў (*Шылавічы Сл.*). 12. Та́к і жылі: сваім дзэ́цям ма́чаха ўсё лéпшо дава́я, а на́м – го́ршо (*Мікелеўшчына Маст.*). 13. Ста́лі дарава́ць [дарыць], ко́жнаму падно́сілі талéрку (*Малі Астр.*). 14. Нясе́ш сага́н, на пры́пячак станóвіш, з двума́ ўшкамі та́кі кру́гленькі (*Вялікія Яцыны Астр.*). 15. Жы́та жа́лі ручну́ю, снапы́ вяза́лі, насі́лі, дзі́сяткі станаві́лі (*Калядзічы Ваўк.*). 16. Харо́шыя лю́дзі – нельзя́ кры́ўдава́цца на і́х (*Парэчча Гродз.*).

1.7.5.7. *Ўдзіеліца*

Дыялектныя асаблівасці выяўляюцца ў марфемна-словаўтваральнай структуры прыслоўяў. Вылучаюцца цэлыя групы лексем, якія адрозніваюцца ад літаратурных адпаведнікаў прыстаўкамі, суфіксамі, структурай складаных слоў.

1. Прыслоўі, як правіла, з часавым значэннем выкарыстоўваюцца з прыстаўкай *у*: *увос'ан', ул'эта, уздўтра, урано*.

2. Група прыслоўяў выкарыстоўваецца з суфіксам *-я (-е, -ё)*, якому ў літаратурнай мове адпавядае суфікс *-а*: *в'эРН'а, мАРН'а, фактычН'а, сКУшН'а, в'ідОчН'а, п'іл'Н'а, наўмыс'Н'а, в'эчН'а, пЭўН'а*.

3. Некаторыя прыслоўі і прыслоўныя займеннікі са значэннем колькасці, меры і ступені выкарыстоўваюцца з суфіксам *-а (-о)* замест літаратурнага суфікса *-і*: *трОха, в'эл'мо, тОл'ко, кОл'ко, стОл'ка*.

4. Прыслоўі са значэннем часу ўжываюцца з суфіксам *-ы (-і)* адпаведна літаратурнаму суфіксу *-а*: *учОры, уздўтры, с'он'н'і*.

5. Да шэрагу прыслоўяў далучаюцца суфіксы, якія не нясуць якой-небудзь сэнсавай, словаўтваральнай ці стылістычнай нагрукі:

-й: *учОрай, тАмай, тўтай*;

-ка: *учОрака, с'он'Н'ака, тАмака, тўтака, вОс'ака, вОнака, адс'ул'ака*;

-й+/-ка: *учОрайка, с'он'айка, тАмайка, тўтайка, пОтымайка*;

-чы: *учОрачы, с'он'Н'ачы, тўтачы, тАмачы, ц'ап'эрачы*;

-а (-о): *тўта, тАма, знОва, пОтымо*;

-ся: *в'эл'м'іс'а, кал'іс'ц'іс'а*.

6. Дыялектнай асаблівасцю вызначаюцца прыслоўі ад слоў, якія па такой мадэлі ў літаратурнай мове прыслоўяў не ўтвараюць: *пазагаройу, загумнам'і, пазаадрыні'чу*.

7. Многія складаныя прыслоўі характарызуюцца адметнасцю свайго лексічнага складу і кампанентнай структуры: *нас'л'аўчОра, бойдз'а, с'эрадн'а, с'араўно*.

90. *Выпішыце словы з канцавым суфіксам -ка. У якіх групах прыслоўяў паводле значэння ўжыванне гэтага суфікса пераважае?*

1. Ажняко бачыць яна тўтака тўю сваю старую, за якой ганяцца, ды пасунулася к ёй (*Аляксандраўшчына Зэльв.*). 2. Аттуляка госьці прыехалі. Яны атсбюляка родам (*Алякшышкі Воран.*). 3. Гэта было

восьдзека, тут, ля Скрундзёў (*Ананічы Дзятл.*). 4. Мы дзісяка хацелі дрэвы рубіць, аля дошч пашоў (*Ляткі Маст.*). 5. Дзісяйка так галава балела, што думала, ні вытрываю (*Новая Руда Гродз.*). 6. Заўтрака ён абавяскова павінен прыехаць (*Заполле Маст.*). 7. А якоя калісьціка што было? Нічога ні было, самыя ткалі, вязалі, дзэрлі, пралі (*Ражкі Свісл.*). 8. Як купіць бацька тўфлі, та адно калішака ідзямó ў цэркву босья, а тўфлі ў руках нясе́мо (*Васілевічы Сл.*). 9. Лэдзьвяка да́жа наямо́ся, калі вакрасе́нэ найдзэ́ (*Малькавічы Маст.*). 10. Ідзі, жанчы́на, са сваім дзі́цем па даро́зе і не абара́чвайся, хоць неве́дамака што будзьяш чуць за сьпіно́ю (*Ашнаравічы Сл.*). 11. Пасадыла, ка́жа яна́, квахтуху́, чакала́, чакала́, а кураня́т няма́шака (*Пагарэлка Карэл.*). 12. А жа́лі б раней́ ні то што сеньня́ка, сярпо́м, і ру́кі, быва́я, парэ́жаш (*Малькавічы Маст.*). 13. Ажно́ пато́мака мілі́цыя ўжэ́ з'іска́лася міне́, што я ўце́к дамо́й (*Даўбенкі Шчуч.*). 14. Яны́ по́тымака ўзялі́ ў аго́нь накі́далі і́х (*Пелкаўшчына Ёў.*). 15. По́тымка прыхо́дзілі даха́ты сваім раска́звалі (*Суботнікі Ёў.*). Сеньня́ка я яшчэ́ нічо́га ня э́ла, а ўста́ла ра́на, бо рабі́ла ў гаро́дзе (*Мінойты Лід.*). 16. Вы́разалі́ с папэ́ру зайчы́кі, та́мака ваёра́чкі і ве́шалі на э́лку (*Парэ́чка Гродз.*). 17. Гэ́та было́ тады́ка, калі́ цябе́ яшчэ́ ні было́ на сьве́ці (*Пруды Гродз.*). 18. А то ўну́кі ўсе́ зьбіра́лі сабе́ тут не́йкую макула́туры ды такве́ляка тут яе́ назьбіра́лі, а ў шко́лу ды не зане́сьлі (*Равіны Карэл.*). 19. Ту́така чу́я не́йкі сто́гн, ля́мант, кры́к і абярну́лася (*Ашнаравічы Сл.*). 20. От ба́цько паме́р дзевя́ць ле́т наза́т, а мне́ здае́цца, што ніда́ўно, што ўчо́рака яшчэ́ (*Каменка Бераст.*). 21. Гэ́то ва́м ціпе́рака до́бро живе́цца, а мы́ нічо́го до́браго ні ба́чылі (*Бераставічаны Бераст.*). 22. Тудэ́йка ты́ ня зай́дзьяш пяхко́м, далё́ка (*Старая Дубавая Гродз.*).

91. *Прачытайце, знайдзіце словы з фінальнымі суфіксамі, якія не маюць семантычнай нагрукі. Абзначце гэтыя суфіксы.*

1. Узоўтрачы мне́ трэ́ба ко́нчыць сваю́ дзя́лку пало́ць, а пазоўтрачы схадзі́ць у сусе́дно ве́ску пама́хчы́ сястры́ (*Данілавічы Дзятл.*). 2. Сыно́к Васі́лёк пры́плывае́, пае́сьць і зно́ячы э́дзя лаві́ць (*Труханавічы Дзятл.*). 3. Цяпе́рачы лю́дзі злы́я ста́лі, неспага́длівы́я (*Крэва Смарг.*). 4. Ту́тачы не́калі мі́ны стая́лі (*Бердаўка Лід.*). 5. Учора́чы бы́ў на ры́нку (*Вензаве́ц Дзятл.*). 6. Ву́нячы й на́ша каро́ва йдзэ́ (*Хорашава Навагр.*). 7. Атку́лячы гэ́тыя гу́сі прышлі́? (*Сімкава Карэл.*). 8. І ста́лі зно́ва яны́ свае́ шы́і ме́раць (*Любча Навагр.*). 9. А хло́пцы набяру́ць у кяшэ́ні хрушчо́ў, жуко́ў маё́вых і

дзяўчатам за пазуху як накідаюць, тады піску, ёнку на ўсю хату; бабы пótымо лаяць (*Пераганцы Воран.*). 10. Вóт прышлі ў вёску адну, а тама кузьніца была (*Любча Навагр.*). 11. Па тры разы хадзіла да яго, пакуль тута жыву, алі пótым забралі ў Гродно (*Малая Бераставіца Бераст.*). 12. Вяселё тагды было ня гéдак, як цяпéра, ня мелі гэтакіх сукéнак, як зéрас маюць (*Нёўда Навагр.*). 13. Пабóчся трóхі, а то мне вéльміся цéсно (*Міхайлы Свісл.*). 14. Аднó людзі казалі: вéльміся ўжэ нiхарóшы, лéхкія рúкі меў (*Бераставічаны Бераст.*). 15. Памагаю ўнукаў гадаваць, ба грашыма нi вéльміся магу (*Раневiчы Свісл.*). 16. Вó як мы жылі калiсьцiся (*Сiдоркi Свісл.*). 17. Тамакава павiнны бiць грыбы (*Рагозниця Маст.*). 18. Тамакай зусiм ня так жывуць, як у нас (*Чыжуны Воран.*). 19. Чагó прышлi кабéты тутай? (*Алешавiчы Маст.*). 20. А пóсьляй ужэ я туды зайшла, i тамака, у альшыне, дзiнiтка нéдзе стаяла (*Лазы Ваўк.*). 21. Тады ўжо назáўтраё маладую забiраюць (*Лозкi Навагр.*).

92. Знайдзiце прыслоўi з суфiксам -е (-я). Уплывам якой мовы тлумачыцца наяўнасць гэтага суфiкса ў гаворках Гродзеншчыны?

1. Страшне злы быў гэты вы́пладак адзельскi, нi меў лiтасьцi, нi сэрца (*Каробчыцы Гродз.*). 2. За пашу плацiлi асóбня, а за зямлю асóбня (*Якубаўцы Воран.*). 3. А то ш вéльме ўжэ страшно было (*Сурынка Сл.*). 4. Я асталася адна, а яна была з дзéцьмi, ёй мусóве было да дзяцёй (*Ражкi Свісл.*). 5. Куды ты там пацягнешся, у сáмую Белагруду? I аўтóбусы ладня не хóдзяць (*Янаўляны Лiд.*). 6. А калi мы атступáлi ды нас вéзьлi дадóму, то было так страшне (*Эймiнаўцы Бераст.*). 7. Вáжня пашыта твая сукéнка (*Нача Воран.*). 8. Антóну ўжо ладне гадóў, а яшчэ нiжанаты (*Малiнаўка Ашм.*). 9. Мáрне прапáла расáда, бо нi палiлi ў час (*Зноскi Ашм.*). 10. Нашы дзéцi пагаварылi дужа ўлагóдне, нéкiя нóвыя сакрэты ў iх знайшлiся (*Павiланцы Воран.*). 11. Прыéхаў сын з жóнкай i дзéцьмi, так хлапóтне ўсё летó, хутчэй бы перажыць гэты час (*Сiняўшчына Гусё.*). 12. У майгó чалавéка звýкля дóбрая рáбóта (*Клешнякi Шчуч.*). 13. Мáцi нáрачне ад нас пайшла, бо ў дачкi малóя дзiця (*Лунна Маст.*). 14. Мары́ля, дачкá мая, у вéлько сьвято рóджана. Стары́нныя людзi гавары́лi, што ў яго нáт нi мóжне пачасáцца (*Андрэвiчы Ваўк.*). 15. А ў калхóз былi так, што сáм дабравóльне, казалi пiсáцi такóе заяўлéня, што прыняць у калхóс (*Квасоўка Гродз.*).

93. Знайдзіце словы, якія ў гаворках і ў літаратурнай мове адрозніваюцца суфіксамі -а (-о) і -і (-ы). У якіх семантычных групах слоў такое адрозненне назіраецца?

1. Учоры купіў жарбўку [электралямпачку], а надвячорак згубіў, нідзэ ні знайдў (*Самаравічы Зэльв.*). 2. Пёршы я за ёю дзвёры закрывала, а цяпер яна зноў параскрывала (*Дубароўшчына Дзятл.*). 3. Раней і праўды гэта вялікае сьвята было (*Навасёлкі Лід.*). 4. Нады было суседзям памагаць (*Камяніца Ваўк.*). 5. Зацёрка трохі голат спатоліць ды сон зморыць. Назаўтры зноў дбаў пра дў (*Вялікая Кракотка Сл.*). 6. Заўтры будучь у хаці пад абёт (*Дубраўка Маст.*). 7. Учоры ў краму прывязьлі на́гта здатныя чахлы (*Гнезна Ваўк.*). 8. Заўшы раней ўсіх прыходзіў на рабóту (*Дубна Маст.*). 9. Сёні яна павінна прыйсьці (*Агароднікі Свісл.*). 10. Вяселё ігралі не гэдако, як сёні, адзін стóл быў, а людзі сядзелі кругóm на сланáх (*Залацеева Зэльв.*). 11. Зіна сёні ў краплясты [стракаты, рознакаляровы] кафтáн прыбрáлася (*Ханявічы Свісл.*). 12. А колька рублёй заплаціла? (*Ністанішкі Сморг.*). 13. Хрысьцілі дзяцэй то́лька кумы (*Пелкаўшчына Ёўеў.*). 14. Тро́хо цўкру туды, і ганўчу зробіць і гэтаму дзіцяці ў рот вапхне (*Крывічы Зэльв.*). 15. Як чалавёк, так трóшка вёрыць трэ́бо, бо безь вёры ніц ні будзе (*Перстунь Гродз.*). 16. Ты вельма тут ні выдзыгай, ба з́арас палўчыш па носі і пайдзеш скавычучы (*Новая Руда Гродз.*). 17. Я вельмо люблю паліча́стае [квас з грыбамі], як ма́ма зва́рыць (*Варонча Карэл.*). 18. То́лька ў лёс заэхалі, як паляцелі самалёты (*Рышыняты Сморг.*). 19. Хоць і цяшко было, а ўся́ ш пры́дзеш даха́ты – дзёткі гаманкўюць, і трóхо як і ляхчэй ста́не (*Сурынка Сл.*).

94. Ахарактарызуйце асаблівасць дыялектнай прэфіксальнай структуры прыслоўяў.

1. Увóсені лён труць у сўшні, бярэ́ гаспадар пятна́ццаць дзэ́вак, і труць ца́лы дзэ́нь, націра́юць па дзвэ́ капы (*Вялікае Сяло Шчуч.*). 2. Мы ўдо́ма былі, як ба́цька на вайну́ забра́лі (*Райца Карэл.*). 3. Пабу́ць ты ўдо́ма, бо яшчэ́ як улэ́зуць дзэ́ці ў ага́рот, усю́ цыбу́лю павы́лўпаюць (*Дубна Маст.*). 4. А яшчэ́, калі былі малады́я, хадзі́лі ўзімо́ю на вечаркі (*Бібікі Зэльв.*). 5. Узімо́ю мужыкі малаці́лі жы́то ў гўмнах цэ́пам, ба́бы ўзімо́ю лён це́рлі на це́рніцу (*Студзенікі Свісл.*). 6. Узаўтра пойдзем у кра́му па хлэ́п (*Жомайды Лід.*). 7. А тады́ быў стóраш, узя́ў вы́няў гэту стрэ́мку, пакуры́ў по́ршам, нагу́

гэту ўкруціў, ну ўсё. Думалі, што удобра будзе (*Лаздуны Іўеў*). 8. Уперш усё пажалі, а тады вазілі салому (*Міжэвічы Сл.*). 9. То была я ўперш у Зэльві на пачці, кап палучыць пасылку (*Лаўрыновічы Зэльв.*). 10. Сём лет хлопцу, а ўжэ трэба, каб каравэ хлопяц пасьвіў, а жане ўрано (*Крывічы Зэльв.*). 11. Аднаго нашага суседа ўнارانку, як толькі разьздняла, акружылі хату і сталі ад яго ўсё вывёзіць (*Першамайск Шчуч.*).

95. Прааналізуйце словаўтваральную аснову складаных слоў.

1. Я пасьяўчора прыходзіла, а ты кажаш, ні была (*Ражкі Свісл.*). 2. Завісімо ат таго, у сколькі пасак было бёрдо ў кроснах, таквеле [столькі] трэба было снаваць нітак (*Пляцянічы Зэльв.*). 3. Стаквэля [многа, шмат] ягат насабірала (*Міцкавічы Смарг.*). 4. Такрок зусім сады ні цьвілі (*Старынкi Воран.*). 5. Затакрók былі вялікія маразы, што сады павымярзали (*Бярэзіна Іўеў*). 6. Носіцца па вуліцы як злыдўх (*Мэйры Лід.*). 7. Сярадóльні сын мой у Мінску рóбіць (*Майсеевічы Ваўк.*). 8. Яшчэ карóву серадня ні даіла (*Цыбары Лід.*). 9. Одгэты матэрыял найлэпшы (*Масушыны Свісл.*). 10. Паглянь, ўньдзя нэхто стаіць (*Ляткі Маст.*). 11. Вўньдзя відаць маé палёткі (*Вішнеўка Бераст.*). 12. Водзека яна стаяла, а пóтым пайшла (*Навасады Іўеў*). 13. Уньдзека хлéb ляжыць, а ты ні бачыш (*Лунна Маст.*). 14. Ойдзя памідóры пасадзіш, тут ім зацішнэй будзя (*Ляткі Маст.*). 15. Янэ вóйдзі ўжэ даўно сядзяць (*Падазёркі Гродз.*). 16. Авóйдзяка й паміраць буду, куды мнэ з гэтай хаты (*Дзераўная Сл.*). 17. Каб было сярáўно, то лазілі б у акно (*Завадзічы Гродз.*). 18. Яму ні кажы, а сянно на свóй лат цягня (*Ятвезь Свісл.*). Агыньдзяка йдўць каравэ (*Паўлава Сл.*).

96. Ахарактарызуйце марфемную будову прыслоўяў, утвораных ад слоў, якія ў літаратурнай мове прыслоўяў аналагічнай мадэлі не ўтвараюць.

1. Ён усё загўмнамі хóдзіць, бліжэй, кажа (*Тракели Воран.*). 2. Ні лась, кажў, пападвóкніччу, каб акна ні разьбіў (*Старыя Паддубы Шчуч.*). 3. Ідзе ў лés пазаадрынічу, каб людзі ні бачылі (*Бабіна Гродз.*). 4. Усё сядзяць на вазáх, а маладыя з дварá выяжджаюць усто́ячкі (*Сланева Навагр.*). 5. А сóсенкі былі ў нашым ляску яшчэ невялікія, а пазанізу сóснаў – баравікоў! (*Ёдкі Лід.*). 6. Тэкліны дзэці ўсё пазавугóлічу таўку́цца (*Ліпнікі Шчуч.*). 7. Смаліць сьвіньню

бўдзям у пазахлёўі, ма́ла хто ўба́чыць пазахлёўем (*Нагорнікі Дзятл.*). 8. Унь дзяцька на́ш нясе́цца праспаля́ нечага да на́с (*Сенцяняты Смаг.*). 9. Цярэ́ззаканы ко́нь ні паця́гня, выяжджа́й на даро́гу (*Заляшаны Ваўк.*).

1.7.5.8. *Ñóæáîâúÿ ÷âñóíîú ì îâú ì áúèèì-ííè*

Дыялектны характар слоў, прыналежных да службовых часцінаў мовы, вызначаецца тым, што адны з іх выступаюць як рэгіянальныя, невядомыя літаратурнай мове, а другія з'яўляюцца агульнавядомымі, але ў гаворках Гродзеншчыны набылі дыялектныя значэнні.

Сярод апошніх нямала прыназоўнікаў. У якасці семантычных дыялектызмаў ужываюцца наступныя прыназоўнікі:

аб – з месным склонам указвае на прадмет харчавання як сродак жыццядзейнасці: *ап картóшцы н'а бўдз'а жы́ць*, *скац'іна сьíta ап травэ́*; з вінавальным склонам указвае на прадмет гаворкі, думкі: *ап што́ йаны гавóрац*, *ап карóву ду́майа*, *ап с'в'э́жыа гурк'і пыта́ла*.

ад – з родным склонам указвае на адносіны перавагі па якасці, велічыні, узросту і інш.: *асá мн'эйша́а ат пчалы́*, *старэ́йша ат с'астры́*.

з – з творным склонам указвае на прадмет перамяшчэння: *пайэхал'і с по́яздам*, *пры́йэхал'і с тра́ктарам*, *пайэ́хаў з во́зам па с'эно*.

на – з вінавальным склонам указвае на музычны інструмент, на якім іграюць: *ігра́ў на скры́пачку*, *ігра́ў на гармо́н*, *ігра́ў на байа́н*; з вінавальным склонам абазначае накіраванасць дзеяння на аб'ект прызначэння: *пашо́ў на óтпуск*, *пайэхал'і на го́с'ц'і*, *схадз'іл'і на адв'э́тк'і*.

пад – з вінавальным склонам указвае на набліжэнне да пэўнай мяжы ці стану: *йанá ста́ла пад дз'э́ўку*, *б'арэ́цца пат кавал'э́ра*; з вінавальным склонам указвае на прыладу, з дапамогай якой адбываецца дзеянне: *с'эйал'і пад барану́*, *пат тра́хтар бу́л'бу садз'іл'і*.

перад – з вінавальным склонам ужываецца для вызначэння падзеі або моманту, за некаторы час да якіх што-небудзь адбываецца: *пóсна́а ку́ц'а н'э́рат Ко́л'ады*, *н'э́рат с'в'áто трэ́ба памы́ц' адз'э́н'а*, *пэ́рад л'э́то карóва ац'ал'і́ласа*.

праз – з вінавальным склонам указвае на адрэзак часу, у межах якога што-небудзь адбываецца: *праш чаты́ры гады́ л'і́ла с'л'о́зы*, *праз два́ дн'і бал'э́ла галава́*, *прас тры́ гатк'і с'адз'э́ў*;

з вінавальным склонам указвае на прадмет, з дапамогай якога што-небудзь адбываецца: *п'эрайэхала праз лётку, паслухайаиш праз рэдз'іа, прас ц'іл'іфён гавары́л'і*; з вінавальным склонам указвае на дзеянне, якое адбываецца больш як адзін раз: *праз два разы йэз'дз'іла, прас тры заходы злав'іл'і*; з вінавальным склонам указвае на прадмет размовы, думкі, пачуцця: *п'іса'ў праз йайэ, забыла прас цук'эрк'і, раскажы́ праз г'іл'а*.

у – з вінавальным склонам указвае на прадпрыемства, куды хто-небудзь паступае ці паступіў на працу: *паступ'іў рабі́ц' у завод*.

Акрамя семантычных дыялектызмаў, у складзе прыназоўнікаў сустракаюцца таксама дыялектызмы іншых тыпаў – лексічна-фанетычныя, лексічна-словаўтваральныя. Так, у многіх гаворках ужываецца прыназоўнік *кала*, які захаваў стражытную цвёрдую аснову: *Кала нас бліска жыве* (Паляцкішкі Воран.). *Гумно кала хаты стаяла* (Стральцы Гродз.). *Кала мосту сядзелі* (Вялікія Бяры Шчуч.). *Так і пасьвілі дзеці каровы кала лесу* (Дубічы Ваўк.).

Прыназоўнік *край* суадносіцца з літаратурным *ускрай*: *Яе хата край дубровы* (Плябанаўцы Ваўк.).

Прыназоўнік *са* выкарыстоўваецца абмежавана. На месцы яго ўжываюцца варыянты *за*, з (*дружыць за мной, за с'мэху, з стра́ху*). Каб пазбегнуць аманімічнасці сінтаксічнай канструкцыі *за мной*, у некаторых гаворках узнік падвойны прыназоўнік *за-за*, які ўказвае на рух аб'екта за кім-небудзь. Параўн. *іс'ц'і (з кім?) за мной і іс'ц'і (за кім?) за-за мной: Зь ім ні йдзі, а йдзі за мной; Ай, я такая капальшчыца, пайдзі за-за мной, та яшчэ кошык бульбы назьбіраіш* (Бабіна Гродз.).

Дыялектныя асаблівасці злучнікаў праяўляюцца ў іх варыянтнасці. Так, злучнік *бо* ў розных гаворках рэалізуецца ў трох варыянтах: *бо, ба, бу*. Падобная варыянтнасць назіраецца і ў выкарыстанні злучніка *то*: *то, та, ту*. У чатырох разнавіднасцях ужываецца супраціўны злучнік *але*, прычым тут на фанетычную варыянтнасць наслоіваецца яшчэ і акцэнтная варыянтнасць – націск або на першым, або на другім складзе: *а́л'э, а́л'а, а́л'і, ал'*.

Шырока выкарыстоўваюцца злучнікі *чы* 'ці, або', *бы́тта* 'быццам', *а то́ (та)* 'бо, таму што', *азно́ў* 'ажно'.

Лексемы *чы́ста* і *ры́хтык* функцыянуюць і як прыслоўі, і як утвораныя на іх базе параўнальныя злучнікі.

Сярод часціц варта назваць часціцу *не*, якая на Гродзеншчыне ўжываецца ў трох варыянтах. Самым пашыраным з'яўляецца

варыянт *ні*: *н'і пайду́, н'і ду́маў, н'і хачу́*. У гаворках, дзе пераважае поўнае якаяннае, выкарыстоўваецца варыянт *ня*: *н'а в'эдаў, н'а да́м*. Прамежкавае становішча займае варыянт *не*, вымаўленне яго няўстойлівае, часта набліжанае да *ні*.

Сярод выклічнікаў уяўляюць цікавасць рэгіянальныя словы, невядомыя літаратурнай мове. У якасці прыкладаў можна прывесці эмацыянальныя выклічнікі *вэ* (Новая Руда Гродз.), *йо* (Бершты Шчуч.), *л'а* (*л'а-пал'а*) (Мастоўскі, Ваўкавыскі, Зэльвенскі, Свіслацкі, Слоні́мскі, Бераставіцкі, Гродзенскі, Іўеўскі раёны), якія выражаюць розныя пачуцці, пераважна здзіўленне, захапленне. Шмат дыялектных выклічнікаў, якія выражаюць волевыяўленне – пабуджэнне жывёл да дзеяння: *чкэ-чкэ-чкэ́* (пры падзыванні свінней), *шк'іры дз'э́* ‘пры адгоне авечак’, *кыз'а* (пры паганянні каня).

97. Знайдзіце прыназоўнікі, якія ў спалучэнні са склонавымі формамі назоўнікаў маюць дыялектнае значэнне. Замяніце іх адпаведнымі прыназоўнікамі літаратурнай мовы.

1. Пóтым забра́лі друго́га брата, малóчшага ад мяне́ (*Асіпаны Сморг.*). 2. Ён мяне́ бо́льш ад усіх любіў (*Гнезна Ваўк.*). 3. Цэ́лы дзень аб сухім сядзэ́лі (*Крэва Сморг.*). 4. Ско́лькі перапі́ла пігу́лак, цяпе́р аб мле́ку жыву́ (*Альхоўка Навагр.*). 5. Пятру́к с канём паехаў у Азе́ры, да машы́ны мо бінзі́ны ні было́ (*Бабіна Гродз.*). 6. Як прыехаў да маладо́й, ба́цька не запро́х, сказаў, пасля́ свадзьбы, як прые́дуць на госьці; така́я варо́шка, што ня мо́жна е́хаць на жарапцы́ да вянца́ (*Вішнева Сморг.*). 7. Сы́нку, а ці до́бро вас та́м ко́рмяць. Ці пуска́юць пайсьці́ на го́рат (*Лаўрыновічы Зэльв.*). 8. Пагна́лі нас у заво́т рабі́ць, та́м апі́лкі на́сіла (*Масушыны Свісл.*). 9. Ён рабіў у заво́дзі сы́цклавара́м (*Пудзіна Лід.*). 10. Пасля́ мы пераеха́лі ў другі́ заво́т, да друго́га хадзі́на (*Даўбенкі Шчуч.*). 11. Ціпе́р у калхо́зі мало́ хто бу́льбу пат каня́ са́дзіць, усё стара́юцца пат са́жалку (*Барбарычы Гродз.*). 12. Прас чаты́ры дні́ бру́чку палóла (*Жылі Іўеў.*). 13. Малы́ ня сьпі́ць, як ня чу́я ўскалы́ху [калыханьня], то праз усю́ но́ч не сплю́, калышу́ яго́ (*Мицкавічы Сморг.*). 14. Я́е праз два́ разы́ білі́ – хай́ на міне́ руку́ пады́ма (*Кіралі Шчуч.*). 15. Я вам раскажу́, ну вось прас даўне́йшае, як я была́ малада́я (*Таркачы Дзятл.*). 16. Яна́ яшчэ́ праз зраро́ўе маё́ распы́талася, пагавары́лі кры́ху, і далей́ паехала́ на ро́вары (*Рудзевічы Зэльв.*). 17. Праеха́лі край́ ле́су (*Альхоўка Навагр.*). 18. Лажы́са ўжэ́ спаць: узо́ўтра на́ранку пайдзеш́ за мно́й па грыбы́ (*Бершты Шчуч.*). 19. Ходзі́ць за-за мно́й, як цяля́ за каро́вай (*Бабіна Гродз.*). 20. Як стаў ляце́ць самале́т за-за мно́ю ды ўсе́ ляці́ць ды ляці́ць (*Лазы Ваўк.*).

98. Прааналізуйце варыянтнасць злучнікаў бо і то ў гаворках Гродзеншчыны.

I. 1. Прадалі карову, бо не давалася даіцца (*Ністанішкі Смаг.*). 2. Пайдú паміюса, ба зафэндаласа каля пэчы (*Бабіна Гродз.*). 3. Памагаю ўнукаў гадаваць, ба грашыма ні вельміся маю (*Раневічы Свісл.*). 4. А хазяйства ў нас было велькая, бу сямья велькая (*Дзеткі Воран.*). 5. Прыходзілася хаваць, бу за агентамі німожна было жыць (*Кавалеўшчына Воран.*). 6. Хтосьці купіў той плуг, то схадзіліса і глядзэлі (*Васілевічы Гродз.*). 7. Калі не ёдзеш са мной, то сідай в маю хату (*Гальшаны Ашм.*). 8. Сталі варажыць на Шчодрыка: та туфлі кідалі церас хаты, та платы абнімалі, та йзноў Андрэй быў празьнік – каноплі сёялі (*Сідоркі Свісл.*). 9. А як ні было чым паліць, та хадзілі ў лés (*Кавалі Бераст.*). 10. А як пашла я на работу ў пятнаццаць лёт, та хоць некія грóшы мела (*Рудзевічы Зэльв.*). 11. А я, думаю сабэ, што, ну што я засну, а цётка та ўцячэ ад міне (*Лаздунны Іўеў.*). 12. Ну а вучыцяля та нас ганялі, не пускалі, кап хадзілі на вясёля. Мала што ганялі, та яшчэ па хатах хадзілі (*Маскалі Маст.*). 13. Як німа хлопца, ту натта брытка было ісьці (*Дзеткі Воран.*). 14. Калі добрая было жыта, ту нажыналі па тры капы ў дзень (*Віганы Воран.*). 15. Як найходзілі нёмцы, ту людзі ўсё павыгружвалі з дамoў, дзэ якоё было зярно ў каморцы, усё панасілі ў жыто (*Пруд Дзятл.*). 16. Калі тага памрэ, ту мачыха мне ні дасьць нічога пасагу (*Голдава Лід.*). 17. Замуш трэба было аддаваць, па-люцку хацэла, ту й баялася, вядома, які ў маладых рóзум (*Янчукі Шчуч.*).

II. Прышла ўчора да мяне Гэля пазычыць сítка. Я но́во сítка купіла, бу старoя падрáлася. Усё бра́лі, ту падрáлі. Яна пыта́я: «Ма́ня, а таваё сítка цэ́ла? Хачу́ кісэль працадзіць» – «Няўжо́ ш, цэ́ла. Я ш но́ва купіла, бу то́я падрáлася. Купіла на ры́нку, фа́йна тако́я». Пашла́ я бра́ць то́я сítка, а ягo німа́. Пытаю́ ў дзяцёй, мо бра́лі. Ка́жуць, што не́. А по́тым мужы́к мой ка́жа, што ўжо́ Ко́стусь заброў сítка, бу ягo Рэ́ня кісэль рашчыніла, а сё́ня буд́зя вары́ць. Сьвя́та, ту ўсё сítка йду́ць бяру́ць адзін ад аднаго́. Кап у магазі́ні было́, ту ка́жды купі́ў бы, а та́к пазыча́юць. Тро́ха шко́да, бу прэ́нтка па́дзяру́ць, алі ні магу́ атказа́ць. Ціпе́р та́к го́ла ў тых магазі́нах. Нівядо́ма ш, як жы́ць да́ляй. А малады́м ту йшчэ́ цяжэй.

*М.І.Бурак, 1918 г. н.
в. Шаўдзіні Лід., 1992 г.*

99. Знайдзіце ў сказах і прааналізуйце варыянты злучніка але.

1. Нам было весялёй, хоць цяжало было за такім трудом, але зато весяло. (*Бяляўшчына Ваўк.*). 2. Бўльба мэрнянка была, аля пашоў дошч – атпіласа (*Бабіна Гродз.*). 3. Усяляк было, аля жылі людзі, ёлі зацірку, скварку, картоплю (*Віганцы Воран.*). 4. Аля рабілі ўсё: і парапкі, і мы, дзеці, і тата (*Петрымаўшчына Іўеў.*). 5. Дзёт на вайне некалькі рас паранены быў, алі вярнуўся жывы (*Гнезна Ваўк.*). 6. Хоць наробімся, алі й павасалімся (*Дзетка Воран.*). 7. Посьля й саветы паўходзілі, алі людзі апяць хаваліся (*Пруд Дзятл.*). 8. У дзеўках буду сядзецц, алі за яго ні пайдў (*Урцішкі Іўеў.*). 9. Усяк, дзёткі, прыходзіласё, алі маці твая хітрая была (*Райца Карэл.*). 10. Хоць скаціны тады не было – нёмцы сабе забіралі – алі кароўка яшчэ была (*Малья Азёркі Маст.*). 11. Стоіло тады кінó мо з дваццаць капеек, алі ўсё роўна мама рётко давала, бо жылі бедно (*Гарнастаевічы Свісл.*). 12. Хоць малая была, алі ўжо помню: усё едуць конна зь нейкімі пікамі і гаргочаць (*Рымтыненты Сморг.*). 13. Прыходзілі ні толькі хлопцы з другіх вёсак, алі й дзяўчата (*Замасцяны Шчуч.*). 14. Трохі пазабыла Расію, ну аль яшчэ ў памяці. Ну я, была галадала, ні я адна, аль наша ўся сям'я (*Алекшыцы Бераст.*).

100. Знайдзіце дыялектныя злучнікі. Да якога разраду яны адносяцца, якое сінтаксічнае значэнне маюць?

1. Табэ нігды няма часу, ты чысто вадá (*Мсцібава Ваўк.*). 2. Голас, чысто ў майго дзёда (*Грабава Зэльв.*). 3. На выгані было тыля птушок, багасы (ціпер німа), кулікі былі чысто с каўнерыкамі чорнянкімі (*Падбалоцце Зэльв.*). 4. Скача, рыхтык малады (*Казловічы Зэльв.*). 5. Прыбіраецца, рыхтык на вясёлё ці да вяццў паэдзя (*Старое Сяло Зэльв.*). 6. Гэтаё футэрко рыхтык на яго шыта (*Юшкавічы Свісл.*). 7. Пойдзеш замуш чы не? (*Гальшаны Ашм.*). 8. Дзёт пытаецца: «Козачка, козачка, чы наелася ты?» (*Ашмяны Ашм.*). 9. Пэнсю андала і пыталася, чы буду газэты выпісваць (*Рудзевічы Зэльв.*). 10. Алі я ні магу сказаць, чы гэта праўда, ну мне казалі, што яна была графіня (*Лаздуны Іўеў.*). 11. Чэрас час чы два даставалі бóханы (*Вялікая Бераставіца Бераст.*). 12. Чаму ты такі сухабрэцкі [худы], чы нічога не ясі, чы так якоя табэ ліха, трэба ш трóхі ап сабе паклапаціцца (*Сінкіяты Іўеў.*). 13. Былі пусьцілі буйду, што ён разводнік, азнóў ніпроўда (*Бабіна Гродз.*). 14. Пазычыла п ты мне бóйкі, а та малака назьбіраласо, трэбо

ка́плю ма́сла зьбі́ць (*Старына Маст.*). 15. Трэ́ба пара́жніць катух для каро́вы, а то німа́ ўжо́ ёй дзе́ стая́ць (*Багудзенка Навагр.*). 16. Ну ўсе́, ду́маю, забяру́ць, ану́м нічо́го (*Шурычы Свісл.*). 17 Як плазава́лі [абчэсва́лі] бя́рвэ́нні, то трасо́к мно́га на патпа́л будзя́, адно́ трэ́ба сабра́ць і заня́сці даха́ты (*Багданаўцы Шчуч.*).

101. Прачытайце тэксты. Знайдзіце дыялектныя варыянты часціцы не і растлумачце, якім тыпам ненаціскага вакалізму адпавядае іх вымаўленне.

I. Але ш і та́нцы бы́лі, ні раўня́ цяпе́рашнім. Ко́лькі разо́ў я цяпе́рачы ў клуп хаджу́, як вяселя́ яко́я, на мо́лаць паглядзе́ць, а ўсе́ ш ні тыя́ та́нцы, што ка́лісь. Цяпе́р усё бо́льш гу́рбамі мо́лаць стаі́ць. Ка́лі ся́баркі няма́, дык і на та́нцы ні по́йдзяш. А раней́ усе́ ра́зам бы́лі. Прыго́жа гуля́лі. Як зайгра́юць музыканты́, дык аш ду́ша раздава́лася, да само́га ра́ньня скака́лі, аш по́куль пе́ўні сьпява́ць ні ста́нуць. А наза́ўтра зно́ў за рабо́ту бра́ліся. Ні спа́лі, як вы́ цяпе́рачы сьпі́це пасьля́ дзіскаце́кі да палу́дня. А як сьвя́то яко́я было́ вялі́кая, то тады́ днё́м ні працава́лі. На сьвя́та рабі́ць нічо́га німо́жна. Ужэ́ тады́ кры́шку бо́льш сьпі́м, але такса́ма нідо́ўга. Весе́ла бы́ло, ні то́е, што за́рас: па сьвя́тах ніво́днага чалаве́чка на дварэ́ ні ўба́чыш, усё бо́льш па ха́тах.

*М.М.Марцук, 1920 г. н.
в. Жомайдзі Лід., 1992 г.*

II. Як даўне́й жы́лі? Се́мі бы́лі ве́лькія, па двана́ццаць дзяце́й. Як рашчы́ніш дзяжу́ ў аўто́рак, дак друго́е пэ́чыва ўжо́ ў панядзе́лак рашчы́няць трэ́бо, бо да аўто́рка ня даця́гняш. Усе́ ш ядунэ́ бы́лі до́брыя. І рабі́лі бяс чысла́, бяс ме́ры, ле́пш, як ці́пер. Трыма́лі па тры́ каро́ве. Кармі́ць ня было́ чым, пасьві́лі пат Капца́мі, бо́льш ня было́ дзе́. Сьвярэ́пу цяга́лі, кап пакармі́ць. І малака́ ня было́, усё тры́ каро́ве тья́ разы́ ў адно́ вядро́ падо́іш. Сьве́ту ня было́, це́скі палі́лі. Усяля́к было́. Мно́го хто бе́дно жы́ў. Ба́ба адна́ жыла́ ў сяле́, дак яе́ дзе́ці свае́ ня любі́лі й е́сці ня дава́лі. Паўс плато́х хо́дзіць, а ба́цько мо́й адрэ́жа во такве́ля камяку́ й дае́ мне́, каб я́ ёй зане́сла. Я́ ёй пада́м прас пло́т, яна́ й зье́сьць.

*Е.Ф.Сасім, 1916 г. н.
в. Маласельцы Карэ́л., 2003 г.*

102. *Прачытайце сказы, знайдзіце выклічнік ля. Да якога разраду ён адносіцца, у якіх раёнах Гродзенскай вобласці бытуе?*

1. Умёя добра скакаць, ля, расцігаўся [расскакаўся] хлопяц на ўсю хату (*Васілевічы Сл.*). 2. Ля, як мяцэліць стары, другі малады так ні павёрняцца (*Путрышкі Гродз.*). 3. Ну шчэ пака да тае вайны, ну то, ля, добра жылі (*Зарудаўе Маст.*). 4. А я адная ў сям'і дзеўкаю была, лепш са ўсіх выдзявалася, тут, ля, і прымеціў мяне мой Фэля (*Гнезна Ваўк.*). 5. Хваробы, ля, былі ўжэ ўсялякія, заразныя, а тады ш іх яшчэ ні лячылі, та ён баяўса, кап ні заразіца (*Рось Ваўк.*). 6. Маці плача: калхос прыйшоў, жыто ўжэ, ля, забіраюць да жнўць (*Чырвонае Сяло Зэльв.*). 7. Рэчка тут, ля, цяклá, рыбы было ўсякая, я гэто й самá помлю (*Падбалоцце Зэльв.*). 8. Ужэ пішучь бацьку пісьмо: ля, Валодзэ жэніцца ды бедну бярэ (*Чырвонае Сяло Зэльв.*). 9. Там язьмін рос. Ён зарваў адну галінку, меньшую, – гэта я, другую, бóльшую, – гэта ён, пацалаваў тыя галінкі, падарыў на доўгую вэчную пámяць. Во, ля, якáя была культура (*Старыцы Бераст.*). 10. Ёдзя дзёт на базар, вязе тую рэпу продаць, каб, ля, ужэ хлёба купіць, та капусты купіць, та са́ла (*Сідоркі Свісл.*). 11. Пайшлі ў калхос, там рабіць сілаю застаўлялі, бо й было, ля, гэдак: дзяцэй адна гадавала, халасьцяцко плаціла, а само́й ні было скуль рубля ўзяць (*Масушыны Свісл.*). 12. Ля, тата выдыбая [выходзіць] с канторы, атрымаў грошы, то добра (*Куклічы Свісл.*). 13. Нешта трóньціць [пахне] тут каля нас, ля, гэта ш язьмянь цвіцэ (*Трабы Іўеў.*).

103. *Прачытайце, знайдзіце памяншальна-ацэнныя формы слоў розных часцін мовы. Якія з гэтых форм не ўжываюцца ў літаратурнай мове? Якую сэнсава-стылістычную нагрузку маюць памяншальна-ацэнныя формы?*

I. 1. Але ўсяго аднёнькі гіктарык ляды пасьпелі прыдбаць (*Бялькоўчына Сморг.*). 2. Усё жыццейка атпрацавала (*Жураны Ашм.*). 3. Трэ было цэлую зімічку прасьць, а цэлую вяснічку ткаць тоё няшчаснае зрэбе (*Ваверка Лід.*). 4. Прышлі дахаты галаднюткія (*Пруды Гродз.*). 5. Сядзі паціхютку і маўчы (*Моцеўцы Шчуч.*). 6. Сын падабнюткі да бацькі (*Гальшаны Ашм.*). 7. Кругом усё было галютка: ні траўкі, ні кусьціка (*Енчы Воран.*). 8. Да мяне кажнюткі вэчар збіраюцца і жанчыны, і мушчыны (*Правыя Масты Маст.*). 9. Я ш нівучона, ніводнага мёсячыка да школы ні хадзіла (*Лазду-*

ны Іўеў.). 10. Навіоткі касьцюм парваў (*Индуря Гродз.*). 11. Раней селянін меў нівельчанку хату (*Зялёны Бор Ашм.*). 12. Паехаць ні штука, але німа нічагутко злажыць, а там будуць усё убраныя ў швэдрах (*Падбалоцце Зэльв.*). 13. Пярот на Куцю авес змелям, кісель вару, пячэнчыкі пяку, куцю вару (*Баранавічы Карэл.*). 14. Я часта сырчыкі насіла ў Юрацішкі прадаваць (*Лаздуны Іўеў.*). 15. Жалі мы цалюскі дзень, а пакуль снапы ў бапкі пастаўлялі, то ўжэ быў добры сутонак (*Краніўніца Свісл.*).

II. А Бóжа, дзёткі, як тамака было. Нацярпелася я за сваю жыцця. Як пачалася вайна, дык дзёт усё ў арміі ды ў арміі. Я і касіла, і малаціла. Жыць жа трэба было. А дзяцей у мяне было шасьцёра. Фэлянью было шаснаццаць гаткоў. Дык ён усё рабіў. Анагдай прынесла я карасіны, а ён узяўся лямпачку запаліць. І як так яму папала? Уся карасіна вылілася на яго й ад лучыны загарэлася. А я вышаўшы была, узяўшы драпцы, думала, бульбачкі ўкапаю на вячэрку. Чую, ёнчыць! Я – кулём у хату А Бóжа ш мой, Фэляньюка ўвесь у агні качаецца па падлозі. Тутака я на яго коўдру – стушыла агонь. А ён, беднянькі, так ёнчыў: «Мамуська, ратуў!» Я аж валасы на сабе рвала. Пóтым злétала да Мацкэйча па каня і павэзла да дóхтара. Владучыха, нябошчыца, шмэльцу прынесла, дык я ўсё мазала яго едуцы. А ў бальніцы дахтары зачыніліся, мяне ні ўпускаюць. Мóжа дзе паскрабалі яго, бо нáтта ён ёнчыў. А прас пяць дзён мой Фэляньюка й памёр. Памярлі Гэнюська, і Яська, і Юзачка, а пóтым ужо й Паўлюсь. Яська і Юзачка дык нéкіх тамака патронаў нэдзя нашлі. Пóтымака ўзялі і ў агонь кідалі, пасучы кароўкі. І дахаткі ўжэ самыя ні прышлі. Нáтта шмáт гаткоў ужо прашло, а дзётак сваіх цёнгля сьню. Да высьвянчэньня яблычка ні зьём, бо тады, кажуць, на тым сьвэці маім дзёткам ні дадуць.

*Мацкевіч А.Ю., 1907 г. н.
в. Пелкаўшчына Іўеў., 1989 г.*

1.8. *Áûâó÷ýííá áíÿãðàòíí í íãðòêîîâêé ñîââ÷ûíû êîíîââîñðàç Áðîâçáíø÷ûíû*

Адзін з напрамкаў лінгвістычнага кразнаўства – вывучэнне жыцця і дзейнасці лінгвістаў, якія нарадзіліся і жылі, працавалі ці працуюць у пэўным рэгіёне. Гэта могуць быць даследчыкі, якія вывучалі розныя аспекты як літаратурнай, так і

дыялектнай мовы ці займаліся збіраннем і сістэматызацыяй мясцовага дыялектнага матэрыялу. Гродзеншчына ведае шэраг такіх асоб. Ніжэй для прыкладу прыводзяцца звесткі пра найбольш знакамітых даследчыкаў, якія ўнеслі значны ўклад у развіццё беларускай лінгвістыкі і якімі можа ганарыцца Гродзеншчына. Інфармацыя пра іх даецца сцісла, але прыкладаецца спіс літаратуры, зварот да якой дасць больш поўнае ўяўленне пра жыццё і навуковую справу гэтых даследчыкаў.

Ўдні Гнеі Наеаі ІІ

Нарадзіўся С.Рысінскі ў 60-я гады XVI стагоддзя ў в. Рысін на Полаччыне (цяпер Пскоўская вобласць Расіі). Пачатковую адукацыю атрымаў у доме дробнага шляхціча. Быў заўважаны прыдворнымі гетмана Георгія Радзівіла і накіраваны на вучобу.

Пазней С.Рысінскі стаў настаўнікам шляхецкіх дзяцей у вёсках Вялікага Княства Літоўскага, а таксама суправаджаў сваіх выхаванцаў за мяжу.

Служыў пры двары Радзівілаў, быў прыдворным паэтам, вучоным, выкладчыкам, перакладчыкам, асветнікам Хрыстафора Радзівіла.

Удзельнічаў у друкаванні кніг у Любчанскім друкарскім двары. Сам пісаў працы філасофскага, царкоўнага, асветніцкага характару. Надрукаваў некалькі сваіх кніг. Галоўнай кнігай, над якой працаваў больш за 30 гадоў, з'яўляецца «Зборнік прыказак», выдадзены ў Любчы ў 1618 годзе. У зборнік уключана 1800 прыказак, сабраных у наваколлі Любчы. С.Рысінскі слухаў прыказкі на мясцовай беларускай мове, перакладаў іх на польскую, тлумачыў па-лацінску. Часта прыводзіў лацінскія, старажытнарымскія і грэчаскія прыказкавыя паралелі.

«Зборнік прыказак» меў вялікую папулярнасць у Еўропе. За паўтара дзесяцігоддзя перавыдаваўся шэсць разоў у розных гарадах Рэчы Паспалітай. Зборнік меў вялікае значэнне, паказаў, што беларуская мова простых людзей вельмі багатая.

Памёр С.Рысінскі 13 лістапада 1625 г. Пахаваны ў в. Дзяляцічы Навагрудскага раёна.

Літаратура пра С.Рысінскага:

1. Порецкий, Я.И. Соломон Рысинский / Я.И.Порецкий. – Минск, 1983.

2. Рысінскі Саламон // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: у 5 т. – 1987. – Т. 4. – С. 552.

3. Рысінскі Саламон Фёдаравіч // Мысліцелі і асветнікі Беларусі: Энцыклапедычны даведнік. – Мінск, 1995. – С. 118.

Ёадпёі Вцойі О, ааддאי-

Нарадзіўся 1 студзеня 1861 г. у в. Лаша (цяпер Гродзенскага раёна) у сям’і настаўніка. Пачатковую адукацыю атрымаў у народным вучылішчы (в. Ятра Навагрудскага раёна), сярэдняю адукацыю – у Мінскім духоўным вучылішчы і Мінскай духоўнай семінарыі. У 1881 – 1885 гг. – студэнт Нежынскага гістарычна-філалагічнага інстытута. Пасля сканчэння яго выкладаў рускую мову і літаратуру ў 2-й Віленскай гімназіі. З 1893 г. – выкладчык рускай мовы Варшаўскага універсітэта. У 1894 г. прысвоена званне прафесара. У 1896 г. у Маскве абараніў доктарскую дысертацыю. У 1901 г. выбраны членам-карэспандэнтам Расійскай АН. З 1905 г. рэдагаваў аўтарытэтны навуковы часопіс «Русский филологический вестник». 1905 – 1910 гг. – рэктар Варшаўскага універсітэта. У 1916 г. прысвоена званне акадэміка. З гэтага года жыве ў Петраградзе (Ленінградзе). Я.Ф.Карскі – вядомы філолаг-славіст, беларускі мовазнавец, літаратуразнавец, фалькларыст і этнограф, палеограф, археограф, бібліёграф, педагог. Апублікаваў больш за 1000 прац, у тым ліку 96 кніг і брашур. Сярод асноўных прац можна назваць наступныя: «Агляд гукаў і форм беларускай мовы» (М., 1885), «Народныя беларускія вяселлі ў Ашмянскім павеце Віленскай губерні...» (Вільня, 1888), «Граматыка старажытнай царкоўнаславянскай мовы параўнальна з рускай» (Вільня, 1888 – вытрымала 19 выданняў), «Да пытання пра распрацоўку старой заходнерускай гаворкі» (Вільня, 1893), «Да гісторыі гукаў і форм беларускай мовы» (Варшава, 1893), «Пра мову гэтак званых літоўскіх летапісаў» (Варшава, 1894), «Заходнерускія пераклады псалтыра ў XV – XVII ст.» (Варшава, 1896), «Праграма для збірання асаблівасцей беларускай гаворкі» (СПб., 1896, 1916), «3 лекцыі па славянскай кірылаўскай палеаграфіі» (Варшава, 1897), «Матэрыялы для вывучэння паўночнамаларускіх гаворак, а таксама пераходных ад беларускіх да маларускіх: Вып. 1-2» (СПб., 1898 – 1903), «Беларусы: У 3 т.» (Варшава, М., Петраград, 1903 – 1922), «Да пытання пра этнаграфічную карту беларускага племені» (СПб., 1903), «Этнаграфічная карта беларускага племені» (Пг.,

1917), «Беларуская гаворка: нарысы народнай мовы з гістарычным асвятленнем» (Пг., 1918), «Руская дыялекталогія» (Л., 1921), «Пра некаторыя асаблівасці беларускай мовы» (Кракаў, 1927), «Славянская кірылаўская палеаграфія» (Л., 1928). Самым значным вынікам навуковай дзейнасці Я.Ф.Карскага стала яго трохтомнае выданне ў сямі выпусках «Беларусы», у якім вучоны ўсебакова і грунтоўна паказаў свету самабытнасць, нацыянальную адметнасць беларускага народа, багацце яго культуры і мовы.

29 красавіка 1931 г. акадэмік Я.Ф.Карскі памёр. Пахаваны на Смаленскіх могілках у Ленінградзе (Пецябург).

Літаратура пра Я.Ф.Карскага:

1. Крывіцкі, А.А. Я.Ф.Карскі – выдатны беларускі вучоны (Да 100-годдзя з дня нараджэння) / А.А.Крывіцкі // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1961. – № 1. – С. 5 – 14.

2. Булахов, М.Г. Ефимий Федорович Карский: Жизнь, научная и общественная деятельность / М.Г.Булахов. – Минск, 1981.

3. Новікава, Т. Прамень сонца над нашай нівай / Т.Новікава // Беларуская мова і літаратура ў школе. – 1990. – № 12. – С. 17 – 21.

4. Плыгаўка, Л. Вялікі вучоны-патрыёт зямлі беларускай / Л.Плыгаўка // Беларуская мова і літаратура ў школе. – 1991. – № 1. – С. 12 – 20.

5. Янушкевіч, Я. Яўхім Карскі і яго «Беларусы» / Я.Янушкевіч, К.Цвірка // Карскі Я. Беларусы. – Мінск, 2001. – С. 5 – 30.

6. Цыхун, А.П. Акадэмік з вёскі Лаша Я.Ф.Карскі: Краязнаўча-бібліяграфічны нарыс / А.П.Цыхун. – Гродна, 1992.

Օսթրոգիւնի Ի Իօսէ

Нарадзіўся М.Федароўскі 1 верасня 1853 г. ў Варшаве ў мяшчанскай сям'і. У 1870 г. скончыў Варшаўскую мужчынскую прагімназію. У 1873 г. стаў вольным слухачом аграрнамічнага факультэта Пятроўска-Разумоўскай акадэміі (пад Масквой), але па прычыне хваробы быў вымушаны пакінуць яе. У 1877 г. пераехаў жыць на Пружаншчыну, пасяліўся ў маёнтку маршалка В.Швыркоўскага, што каля в. Шарашова. Прысвяціў сябе вывучэнню мясцовага краю. Стаў збіральнікам. Збіраў прадметы матэрыяльнай і духоўнай культуры. Размах збіральніцкай працы М.Федароўскага здзіўляе сваёй грандыёзнасцю. Ён цікавіўся фізіяграфіяй, антрапалогіяй, вывучаў флору, помнікі культуры і мастацтва, збіраў кнігі, дакументы са

старых архіваў, раскопваў курганы, старажытныя стаянкі чалавека. Найбольшую ўвагу М.Федароўскі праявіў да мовы і фальклору беларусаў. Запісваў паданні і казкі, вераванні і забабоны, жарты і анекдоты, прыказкі і загадкі, песні і прыпеўкі, не цураўся нават фрывольных твораў. Аб'ездзіў і абышоў заходнюю частку Беларусі ўздоўж і ўпоперак. Пачынаючы з 1877 г. абследаваў Пружанскі, Ваўкавыскі, Лідскі, Слоніmsкі, Сакольскі, Беластоцкі, Бельскі, Аўгустоўскі, Гродзенскі, Вілейскі, Навагрудскі і Слуцкі паветы. У кожным павеце меў сваіх памочнікаў. Пры любым зручным выпадку сам стараўся трапіць да сялян на вяселле, хрысціны, Каляды, Вялікдзень, Сёмуху, дажынкi і інш. Усе даходы, якія давала гаспадарка, траціў на паездкі, набывшчэ экспанатаў.

У 1897 г. М.Федароўскі пераехаў у маёнтak Падоль, што ў Слоніmsкім павеце. Ён глыбей вывучае мясцовыя і суседнія ваколiцы, апiсвае ткацтва і ганчарства, народныя музычныя інструменты, рыбалоўства, паляванне, цяслярства, гадоўлю свыйскай жывёлы, кавальства, вясковае будаўніцтва, занатоўвае лексіку мясцовых гаворак, якую намерваецца выдаць у будучым як дадатак да слоўніка І.Насовіча, запісвае некалькі батлеечных спектакляў, выступае ў друку з артыкуламі.

Пачатак XX ст. – нялёгкі час у жыцці М.Федароўскага. Памерлі яго трое дзяцей. Да таго ж спасціглі сур'ёзныя гаспадарчыя няўдачы: вада заліла палі і сенажаці маёнтка Падоль. Узнікла пагроза эканамічнага разарэння. У гады першай сусветнай вайны М.Федароўскі ўцягваецца ў супярэчлівае палітычнае жыццё.

Усё гэта паслужыла прычынай таго, што М.Федароўскі пэўным чынам аддаліўся ад збіральніцкай справы, якой прысвяціў трыццаць гадоў жыцця. Толькі ў 1921 г. ён зноў вяртаецца да сваіх сабраных калекцый з мэтай іх навуковай апрацоўкі і выдання. Становіцца навуковым супрацоўнікам аддзела этналогіі Інстытута антрапалагічных навук у Польшчы. Аднак стан здароўя М.Федароўскага пагоршыўся. 10 чэрвеня 1923 г. яго не стала. Пахаваны на Павонзкаўскіх могілках у Варшаве.

Яшчэ ў канцы XIX ст. М.Федароўскі пачаў ствараць на падставе сваіх сабраных калекцый грандыёзную фундаментальную манаграфію пад назвай «Люд беларускі на Русі Літоўскай». Планавалася выдаць яе прыкладна ў 20 тамах. Першыя тры тамы апублікаваны пры жыцці даследчыка: I т.: вераванні, прымхі, забабоны (1897 г.); II т.: казкі, паданні пра мясцовасці (1902 г.); III т.: гістарычныя і мясцовыя паданні, гумарыстычныя апавяданні,

казкі, анекдоты (1903 г.). Наступныя пяць тамоў выдадзены пасля смерці М.Федароўскага: Так, IV т., у якім адлюстраваны пераважна прыказкі і фразеалагізмы, выйшаў 1935 г. У V – VIII тт. (1958 – 1981) падаюцца ў асноўным песні.

Для лінгвістычнага краязнаўства найбольшае значэнне мае IV т. «Люды беларускага». У яго ўвайшло больш за 13000 выслоўяў, сярод якіх больш за 9000 прыказак, 3300 фразеалагізмаў.

Шматлікія матэрыялы, сабраныя М.Федароўскім, засталіся неапублікаванымі. Частка іх загінула ў гады вайны, а частка знаходзіцца ў архівах Польшчы.

Фальклорна-дыялекталагічная спадчына М.Федароўскага, сабраная адным чалавекам, па колькасці адзінак пакуль што не мае сабе роўных у Беларусі. Шматтомнае фундаментальнае даследаванне «Люды беларускі» належыць да найлепшых нацыянальна-культурных каштоўнасцей, якія з годнасцю паказваюць самабытнасць, унікальнасць беларусаў у свеце.

Літаратура пра М.Федароўскага:

1. Саламевіч, Я. Міхал Федароўскі / Я.Саламевіч. – Мінск, 1972.
2. Федароўскі, М. // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: у 5 т. / М.Федароўскі. – Мінск, 1987. – Т. 5. – С. 393 – 394.
3. Федароўскі Міхал // Мысліцелі і асветнікі Беларусі: Энцыкл. даведнік. – Мінск, 1995. – С. 585 – 587.
4. Даніловіч, М. Фразеалагічная спадчына Міхала Федароўскага / М.Даніловіч // Роднае слова. – 2003. – № 9. – С. 39–41.

Народзіліся- дадоўга- Оіеііаціа

Нарадзілася Т.Ф.Сцяшковіч ў г. Чэрвені Мінскай вобласці 25 снежня 1904 г. Да Кастрычніцкай рэвалюцыі скончыла прыхадскую школу і два класы вышэйшага пачатковага вучылішча. Пасля рэвалюцыі вучылася ў школе другой ступені. У 1921 г. паступіла ў Чэрвеньскі педтэхнікум, а пасля яго закрыцця перавялася ў Мінскі педтэхнікум і скончыла яго ў 1925 г. Працавала педагогам ў школах Віцебскай вобласці. У 1927 г. паступіла на 2 курс літаратурна-лінгвістычнага аддзялення педфака Белдзяржуніверсітэта ў г. Мінску і скончыла яго ў 1930 г. Да пачатку Вялікай Айчыннай вайны працавала педагогам ў сярэдніх школах БССР, настаўніцай рускай і беларускай мовы і літаратуры ў г. Магілёве.

У ваенным ліпені 1941 г. эвакуіравалася ў Арлоўскую вобласць, дзе прабыла да лістапада 1941 г. З набліжэннем нямецкіх акупантаў пераехала ў Саратаўскую вобласць. У снежні 1941 г. ў адной з раённых бальніц Саратаўскай вобласці ад хваробы на адзёр памерлі трое яе непаўналетніх дзяцей (муж загінуў раней пад бамбёжкай у Мінску).

З-за адсутнасці месца працы ў школах Т.Ф.Сцяшковіч паступіла на курсы шафёраў у г. Пятроўску, а пасля сканчэння іх працавала па 1943 г. шафёрам Макраускаўскай МТС Фёдароўскага раёна Саратаўскай вобласці. З 1943 па 1945 г. працавала завучам, выкладчыкам мовы і літаратуры ў сямігадовай, а затым у сярэдняй школе.

Па выкліку Міністэрства асветы БССР рээвакуіравана на радзіму ў 1945 г. Два гады працавала інспектарам Гродзенскага аблана, а з 1947 г. і да выхаду на пенсію – у Гродзенскім дзяржаўным педінстытуце (універсітэце імя Янкі Купалы) спачатку старшым выкладчыкам, затым – дацэнтам, загадчыкам кафедраў рускай і беларускай моў, беларускай мовы.

Навучальна-выхаваўчая і навуковая праца Т.Ф.Сцяшковіч адзначана шэрагам узнагарод: ордэнам «Знак Пашаны», Залатым ганаровым знакам польска-савецкай дружбы, Ганаровымі граматамі Вярхоўнага Савета рэспублікі, Міністэрства асветы; ёй прысвоена званне Заслужанага настаўніка школы БССР.

Як вучоны Т.Ф.Сцяшковіч значны ўклад унесла ў развіццё беларускай лінгвістычнай навукі. Кандыдацкую дысертацыю «Гаворкі Ваўкавыскага раёна Гродзенскай вобласці» абараніла ў 1955 г. Апублікавала дзесяткі артыкулаў. Тры кнігі прысвяціла даследаванню мовы твораў беларускіх пісьменнікаў: «З назіранняў над мовай К.Крапівы» (1961), «Мова твораў Міхася Лынькова» (1965), «Мова эпопеі Міхася Лынькова «Векапомныя дні» (1965), «Займеннік у беларускай мове» (1977). Яе найбольшыя навуковыя дасягненні звязаны з лінгвістычным краязнаўствам Гродзеншчыны. Яна многа гадоў кіравала дыялекталагічнай практыкай студэнтаў, удзельнічала ў дыялекталагічных экспедыцыях. Вынікам збіральніцка-даследчай працы Т.Ф.Сцяшковіч сталі такія кнігі, як «Гаворкі Ваўкавыскага раёна Гродзенскай вобласці Беларускай ССР» (1959), «Прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы, выслоўі народных гаворак Гродзенскай вобласці» (1968), «Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці» (1972), «Слоўнік Гродзенскай вобласці» (1983). Імя Т.Ф.Сцяшковіч значыцца ў спісе

збіральнікаў фактычнага матэрыялу да такіх фундаментальных прац: «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы» (1963), «Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: У 5 т.» (1993 – 1998).

Не стала Т.Ф. Сцяшковіч 6 лістапада 1986 г. Пахавана на Гродзенскіх гарадскіх могілках.

Літаратура пра Т.Ф.Сцяшковіч:

1. Крыўко, М.Н. Сцяшковіч Таццяна Піліпаўна / М.Н.Крыўко // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 546 – 547.

2. Лепешаў, І. Успомнім добрым словам / І.Лепешаў // Гродзенская праўда. – 23 снежня 2004.

Ойбогі Аі'агап і ўод'аі-

Вядомы беларускі настаўнік і краязнавец А.П.Цыхун нарадзіўся 5 траўня 1910 г. у вёсцы Кунцаўшчына Гродзенскага раёна ў сялянскай сям'і. У восем гадоў спазнаў сірочую долю, застаўся без маці. Пачатковую адукацыю атрымаў у суседняй вёсцы Лаша. Сямігодку скончыў у вёсцы Індура Гродзенскага раёна. За выключныя здольнасці да вучобы і музыкі ён, адзін з нямногіх беларусаў, быў залічаны ў Гродзенскую польскую настаўніцкую семінарыю. Але скончыць яе не ўдалося: забралі ў войска, а пасля войска не было грошай заплаціць за вучобу. Заставаўся адзіны спосаб самарэалізацыі – працаваць на гаспадарцы ў роднай вёсцы. У 1939 г. – зноў служба ў польскім войску ў якасці рэзервіста. Не раз знаходзіўся паміж жыццём і смерцю. Гэта было ў вайну і пры абароне Варшавы, і ў нямецкім палоне, і калі этапавалі з нямецкага лагера ў савецкі, і ў пасляваенны час, калі пагражалі расправай лясныя банды. Але лёс быў літасцівы. Бог бярог А.П.Цыхуна для высакароднай справы, якая чакала яго ў роднай старонцы.

Прафесійная дзейнасць А.П.Цыхуна звязана з асветай, школьніцтвам. Працуючы настаўнікам Лашанскай сямігодкі, польскай сярэдняй школы № 2 г. Гродна, дырэктарам Капцёўскай, Калбасінскай, Батароўскай школ, школьным інспектарам у Гродзенскім раёне, ён цалкам аддаваў сябе таму, каб дзеці шанавалі і ведалі родную мову. У выніку выкладанне беларускай мовы і літаратуры ў раёне было пастаўлена на высокі ўзровень. Самаадданая праца была адзначана ў 1967 г. прысваеннем А.П.Цыхуну звання «Заслужаны настаўнік БССР».

А.П.Цыхун не проста настаўнік беларускай мовы і літаратуры, а філолаг шырокага профілю ў найлепшым сэнсе гэтага слова. Дваццаць гадоў ён узначальваў літаратурнае аб'яднанне пры гродзенскай раённай газеце, яго вершы, апавяданні часта друкаваліся ў рэспубліканскіх і мясцовых газетах, а ў 1995 г. выйшла кніга паэзіі «Легенды і балады Гродзеншчыны».

Сэнсам жыцця, унутранай неабходнасцю стала для А.П.Цыхуна краязнаўства. Дзякуючы дзесяткам яго артыкулаў, шырокая грамадскасць даведалася пра многіх выдатных сыноў Гродзеншчыны (М.Пачобута-Адлянціцкага, І.Легатовіча, А.Баліцкага, К.Якаўчыка, А.Грыгаровіча, М.Краўцова, Г.Капыцкага і інш.). Энтузіяст і нястомны шукальнік, ён зрабіў вельмі шмат у розных напрамках лінгвістычнага краязнаўства. У вёсцы Лаша стварыў унікальны музей Я.Ф.Карскага, пра які ведалі далёка за межамі Беларусі. Напісаў і выдаў кнігу «Акадэмік з вёскі Лаша Я.Ф.Карскі» (1992), падрыхтаваў да друку ілюстраваны альбом, прысвечаны гэтаму вучонаму. Надзвычай каштоўная кніга А.П.Цыхуна – слоўнік гаворак Гродзенскага раёна «Скарбы народнай мовы» (1994). Матэрыялы да яго аўтар пачаў збіраць яшчэ ў 1939 – 1940 гадах, але асноўная частка слоў была запісана ў пасляваенны час. Гэты слоўнік адзін з лепшых у беларускай дыялектнай лексікаграфіі. Невыпадкова Ніл Гілевіч ахарактарызаваў яго як навуковы і патрыятычны подзвіг настаўніка.

Чуйны да жывога матчынага слова, А.П.Цыхун не мог абысці вусную народную творчасць. Сабрана цэлая калекцыя фальклорных твораў, частка якіх склала зборнік «Песні з народных глыбіняў», апублікаваны ў 2000 г.

Летапісам жыцця можна назваць кнігу ўспамінаў А.П.Цыхуна «Пройдзеныя шляхі-пуцявіны» (2003). Гэта не проста біяграфічнае апісанне жыццёвай дарогі аднаго чалавека, а паказ таго, як цесна пераплецены, знітаваны лёс беларускага інтэлігента з лёсам усяго народа, што гэтак пакутліва перажыў XX стагоддзе.

А.П.Цыхун быў і застаецца вельмі шаноўным у асяроддзі беларускай інтэлігенцыі. Асабістае сяброўства і творчыя кантакты звязваюць яго з вядомымі пісьменнікамі М.Васільком, А.Карпюком, В.Быкавым, Я.Брылём, Н.Гілевічам, Ю. Пшырковым, Г.Каханоўскім, мовазнаўцам Ф.Янкоўскім, гісторыкам М.Ткачовым, кампазітарам А.Шыдлоўскім, мастаком А.Ліпенем, заснавальнікам астранаўтыкі Б.Кітам і многімі іншымі знымымі людзьмі.

Нягледзячы на свой узрост, А.П.Цыхун заўсёды быў у руху. Яго часта можна было бачыць сярод студэнтаў, настаўнікаў, бібліятэкараў, святароў, дзе ён выступаў са сваімі вершамі, дзяліўся жыццёвым вопытам, заклікаў берагчы нацыянальныя каштоўнасці. Звычайная сялянская хатка А.П.Цыхуна на ўскрайку горада Гродна пабачыла многіх гасцей, прыхільнікаў беларушчыны. Гаспадар кожны раз быў рады такім гасцям. Сустрадаў па-беларуску прыветна, з запрашэннем да стала, на якім абавязкова хлеб і да хлеба.

Улюбёны ў свой родны край, А.П.Цыхун балюча рэагаваў на тое, як разбураецца сучасная вёска – патрыярхальная аснова беларускай мовы і культуры: «Не верыцца, што жыццё прайшло і больш не вернецца. Яно перад маімі вачыма, асабліва юначае. Бачыш сваіх блізкіх, знаёмых, з якімі яно працякала. Часта сніцца мне мая Кунцаўшчына. Цяпер яна, на жаль, цяжка захварэла і ніякія лекары ёй ужо не дапамогуць. У вёсцы засталася ўсяго некалькі старэнькіх бабулек. Апошнія хаты зусім пустыя, знямелі. Для мяне ж яна такая, як і дзесяцігоддзі таму.

Кунцаўшчына-вёска, стала ты другою,

Анямеў ў прысадах тваіх пчолак гуд.

А мяне ўсё цягне ў босае дзяцінства,

У кунцаўскі імшалы дзедаў родны кут...»

10 сакавіка 2005 г. А.П.Цыхуна не стала. Пахаваны на Гродзенскіх гарадскіх могілках.

Літаратура пра А.П.Цыхуна:

1. Каханоўскі, Г. Педагог – краязнавец / Г.Каханоўскі // Беларуская мова і літаратура ў школе. – 1990. – № 8. – С. 75 – 76.

2. Пяткевіч, А.М. Педагог, краязнавец, літаратар / А.М.Пяткевіч // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Гродзенскага раёна. – Мінск, 1993. – С. 414 – 416.

3. Пяткевіч, А. Цыхун Апанас Пятровіч / А. Пяткевіч // Людзі культуры з Гродзеншчыны. – Гродна, 2000. – С. 316 – 317.

4. Журавлёв, В. «Я сьзнова живу, минувшее проходит предо мною» / В.Журавлёв // Биржа информации. – 15 июля 2004.

5. Даніловіч, М. Апанас Цыхун / М.Даніловіч // Роднае слова. – 2005. – № 5. – С. 48 – 49.

6. Цыхун, А. Пройдзеныя шляхі-пуцявіны: запіскі, успаміны, аўтабіяграфія / А.Цыхун. – Горадня, 2003.

Ё́й'аоа́т' за́аі́ Вёа́т'ёа́аі́-

Нарадзіўся І.Я.Лепешаў у вёсцы Іскозы Дубровенскага раёна Віцебскай вобласці 23 кастрычніка 1924 г. У 1940 г. скончыў 8 класаў, здаў экстрэнам экзамены за 9 класаў і паступіў у Аршанскі настаўніцкі інстытут, вучоба ў якім была перапынена Вялікай Айчыннай вайной. З 1944 г. ваяваў на фронце, быў паранены пры вызваленні Кенінгсберга. Узнагароджаны ордэнам Вялікай Айчыннай вайны II ступені, медалямі «За адвагу», «За баявыя заслугі» і інш. Пасля сканчэння Аршанскага настаўніцкага інстытута (1948) працаваў выкладчыкам беларускай мовы ў Свіслацкай СШ Гродзенскі вобласці. З 1956 па 1971 г. выкладаў беларускую і рускую мовы і літаратуры ў Машталерскай сямігадовай школе Свідзельскага раёна і ў Берштаўскай сярэдняй школе Шчучынскага раёна. Завочна скончыў філалагічны факультэт Гродзенскага дзяржаўнага педінстытута (1959).

Працуючы ў школе, І.Я.Лепешаў прымаў актыўны ўдзел у грамадскай дзейнасці, у якасці селькора часта друкаваў свае матэрыялы ў мясцовых, рэспубліканскіх і саюзных перыядычных выданнях. Сур'ёзна займаўся навукова-метадычнымі пытаннямі выкладання мовы і літаратуры. У выдавецтве «Народная асвета» настаўнік выдаў дзве свае кнігі «Изготовление и использование таблиц по русскому языку» (1966), «Литературно-краеведческий кружок» (1969), якія былі высока ацэнены тагачаснай метадычнай навукай.

У 1971 г. І.Я.Лепешава запрасілі працаваць на кафедру беларускай мовы Гродзенскага дзяржаўнага педінстытута (цяпер універсітэт). З гэтага часу пачынаецца надзвычай плённая навуковая дзейнасць вучонага ў галіне беларускай мовы. У 1973 г. абаронена кандыдацкая дысертацыя, у 1985 г. – доктарская. Амаль у пяцідзясяцігадовым узросце І.Я.Лепешаў з юнацкай энергіяй і апантанасцю кінуўся ў вір навуковай справы. Дэвізам яго жыцця з'яўляецца праца, дзень і ноч праца дзеля навукі, дзеля росквіту роднага слова. Яшчэ вельмі важная прафесійная рыса вучонага – выключная акуратнасць у рабоце. У любой яго публікацыі, ці то артыкуле, ці то манаграфіі, чытач не знойдзе павярхоўнасці, тут заўсёды глыбіня разважанняў, аргументы вынашаныя, вывераныя, кожнае слова – на сваім месцы, фраза – адшліфаваная.

За тры дзесяцігоддзі адным чалавекам створаны такія аб'ём навуковай прадукцыі, якім мог бы ганарыцца нават цэлы творчы калектыў. Гэта і манаграфіі, і слоўнікі, і навучальныя дапаможнікі, і

метадычныя распрацоўкі, і шматлікія навуковыя і публіцыстычныя артыкулы ў зборніках і перыядычных выданнях.

Заўсёднай творчай рысай вучонага было імкненне да навізны, навуковага адкрыцця. Ён ніколі не браўся за тэмы, ужо кім-небудзь распачатыя, «збітыя». Так, у 60 – 70-я гг. пачынаецца лексікаграфічнае і тэарэтычнае апісанне літаратурнай фразеалогіі. Першымі ластаўкамі ў гэтай галіне сталі працы І.Я.Лепешава «Фразеалагічны слоўнік» (1973), «Фразеалогія ў творах К.Крапівы» (1976). Толькі з'явіўся ў філалагічнай дыдактыцы такі кірунак, як лінгвістычны аналіз, – праз кароткі час выходзіць манаграфія І.Я.Лепешава «Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора» (1981). Два выпускі «Этымалагічнага слоўніка фразеалагізмаў» (1981; 1993) – таксама новае для беларусістыкі. Яшчэ не ўсюды ў ВНУ быў уведзены курс па культуры мовы, як выходзіць з друку дапаможнік «Асновы культуры мовы і стылістыкі» (1989). Доктарская манаграфія «Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы» (1984) – зноў жа распрацоўка цаліны ў стылістыцы. Першая спроба складання дыферэнцыяльнага слоўніка дыялектных фразеалагізмаў, сабраных у гаворках Гродзенскай і Віцебскай абласцей, таксама належыць І.Я.Лепешаву – «З народнай фразеалогіі» (1991). У 1996 г. у выдавецтве «Беларуская энцыклапедыя» выходзіць створаны І.Я.Лепешавым першы ў беларускай лінгвістыцы тлумачальны «Слоўнік беларускіх прыказак».

Кола навуковых інтарэсаў вучонага шматграннае. Найперш трэба адзначыць даследаванні ў сферы фразеалогіі, якой аўтар прысвяціў больш за 10 кніг. Сярод іх самай значнай можна лічыць манаграфію-дапаможнік «Фразеалогія сучаснай беларускай мовы» (1998), якая з'яўляецца вынікам шматгадовых тэарэтычных напрацовак вучонага. Без перабольшання можна сказаць, што па глыбіні вырашэння шматлікіх, часта спрэчных пытанняў у сферы фразеалогіі яна самая ґрунтоўная ў славянскай фразеалагічнай навуцы.

Шмат увагі вучоны надае даследаванню іншых моўных з'яў, займаецца праблемамі парэміялогіі, лексікалогіі, граматыкі, культуры мовы, стылістыкі, мовы мастацкай літаратуры і інш. Свой навуковы багаж І.Я.Лепешаў шчодро перадае студэнтам на занятках праз навучальную літаратуру. Ём створана серыя навучальных дапаможнікаў для студэнтаў і вучняў школ: «Моўныя самацветы» (1985), «Прыказкі як моўныя адзінкі і іх стылістычнае выкарыстанне» (1995), «У слоўнікавую скарбонку» (1999; 2004), «Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора» (2000), «Практыкум па беларускай

мове» (2001), «Практыкум па лексікалогіі і фразеалогіі» (2001), «Сучасная беларуская мова: Спрэчныя пытанні» (2002), «Чаму мы так гаворым» (2003), «Практыкум па фанетыцы беларускай мовы» (2006), «Культура маўлення» (2007) і інш.

Апошнія дзесяцігоддзе знамянальнае для І.Я.Лепешава тым, што яго навуковы вопыт канцэнтраваны ў працах фундаментальнага характару. Пра іх значнасць сведчыць ужо тое, што апублікаваныя ў самым аўтарытэтным дзяржаўным выдавецтве «Беларуская энцыклапедыя». Першая праца – «Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы» ў 2 тамах (1993; 2008) – плён трыццацігадовых пошукаў. Для стварэння яго аўтару давалося прачытаць амаль усю беларускую мастацкую літаратуру, каб адшукаць і выпісаць дзесяткі тысяч фразеалагічных цытат. Складзена картатэка акадэмічнага тыпу, якая дазволіла апісаць усю літаратурную фразеалогію. Выхад у свет гэтага слоўніка – значная падзея не толькі ў грамадска-культурным жыцці Беларусі, але і вялікі ўклад у славістыку наогул, апошнія слова сучаснай славянскай фразеаграфіі. Не менш значныя і дзве другія працы. У «Слоўніку беларускіх прыказак» (2002; 2006) растлумачана больш за паўтары тысячы найбольш ужывальных прыказак, дадзена іх рознабаковая характарыстыка. У «Этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў» (2004) раскрываюцца паходжанне і ўтварэнне каля дзвюх тысяч фразеалагізмаў. Даведнікаў такога ўзроўню аднаго аўтара яшчэ не мае ні руская, ні ўкраінская філалогія. Манаграфію-дапаможнік «Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства» (2006) можна назваць энцыклапедычнай. У ёй грунтоўна распрацавана тэорыя прыказак, упершыню прапануюцца шматлікія навуковыя ідэі, даюцца заўвагі і ўдакладненні да многіх ранейшых меркаванняў і высноў іншых аўтараў адносна прыказак.

Вядомы ў Беларусі і такія навукова-папулярныя кнігі І.Я.Лепешава, як «Дазнанні» (2000), «У пошуках ісціны» (2007).

Творчыя дасягненні І.Я.Лепешава можна назваць навуковым подзвігам. Галоўны дэвіз яго жыцця – тварыць, тварыць. Тварыць для таго, каб жыла і ўмацоўвалася родная мова, каб зберагчы яе для нашчадкаў у сваёй роднай краіне.

Літаратура пра І.Я.Лепешава:

1. Шэўчык, Н. Нагляднасць і развіццё мовы вучняў пры вывучэнні сінтаксісу / Н.Шэўчык // Народная асвета. – 1965. – № 3. – С. 36.

2. [Рэдакцыйны артыкул:] Навучаючы, вучыцца // Народная асвета. – 1965. – № 10. – С. 4.
3. Лепешаў Іван Якаўлевіч // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. – Т. 3. – Мінск, 1986. – С. 236.
4. Янкоўскі, Ф. Пра заповітнае / Ф.Янкоўскі // Полымя. – 1992. – № 9. – С. 204 – 205.
5. Сачанка, Б. Адраджэнне праз духоўнасць / Б.Сачанка // Літаратура і мастацтва. – 1993. – 29 мая.
6. Карачун, Р. І адзін у полі воін / Р.Карачун, Т.Тамашэвіч // Гродзенская праўда. – 1994. – 1 сакавіка.
7. Лепешаў Іван Якаўлевіч // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 304 – 305.
8. Даследчык фразеалагізмаў // Літаратура і мастацтва. – 1994. – 21 кастрычніка.
9. Віншuem юбіляра // Роднае слова. – 1994. – № 10. – С. 30.
10. Тамашэвіч, Т. Даследчык роднага слова / Т.Тамашэвіч // Свіцязь. – 1994. – № 3. – С. 129.
11. Крыўко, М. Зайздросны лёс вялікага працаўніка / М.Крыўко // Наша слова. – 1994. – № 45. – С. 6.
12. Сабасцяян, Б. Шлях у навуку пачынаўся ў Берштах / Б.Сабасцяян // Дзянніца. – 1994. – 10 снежня.
13. Лепешаў Іван Якаўлевіч // Беларусь: Энцыклапедычны даведнік. – Мінск, 1995. – С. 422.
14. Даніловіч, М. Навука-98 на філалагічным / М.Даніловіч // Гродзенскі ўніверсітэт. – 1999. – 5 мая.
15. Коўзкі, М. Доля праўды / М.Коўзкі // Літаратура і мастацтва. – 1997. – 10 кастрычніка.
16. Даніловіч, М.А. Слова пра Настаўніка / М.А.Даніловіч // Прафесар Іван Якаўлевіч Лепешаў: Бібліяграфічны агляд навукова-педагагічнай дзейнасці па беларускім мовазнаўстве. – Гродна, 1999. – С. 7 – 10.
17. Тамашэвіч, Т.І. На ніве роднага слова / Т.І.Тамашэвіч // Прафесар Іван Якаўлевіч Лепешаў: Бібліяграфічны агляд навукова-педагагічнай дзейнасці па беларускім мовазнаўстве. – Гродна, 1999. – С. 10 – 13.
18. Лепешаў Іван Якаўлевіч // Выкладчыкі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы: Біябібліяграфічны даведнік. – Гродна, 1999. – С. 285 – 287.
19. Даніловіч, М. Віншuem юбіляра / М.Даніловіч // Роднае слова. – 1999. – № 10. – С. 68.

20. Буевіч, В. Іван Якаўлевіч Лепешаў: Чалавек і Настаўнік з вялікай літары / В.Буевіч, А.Сідар // Пагоня. – 1999. – 21 кастрычніка.
21. Крыўко, М. Руплівец мовазнаўства / М.Крыўко // Настаўніцкая газета. – 1999. – 23 кастрычніка.
22. Крыўко, М. Вялікі працаўнік на ніве роднай мовы / М.Крыўко // Наша слова. – 1999. – 27 кастрычніка.
23. Паланёны родным словам // Літаратура і мастацтва. – 1999. – 29 кастрычніка.
24. Якалцэвіч, М. Шчодрасць таленту / М.Якалцэвіч // Гродзенскі ўніверсітэт. – 1999. – 3 лістапада.
25. Лепешев Иван Яковлевич // Кто есть кто в Республике Беларусь: Люди Дела. – Минск, 1999. – С. 293.
26. Жук, І. Дазнанні на гарачай далоні / І.Жук // І.Я.Лепешаў. Дазнанні. – Гродна, 2000. – С. 3 – 4.
27. Дудараў, Л. Ад вясковага хлопчыка да прафесара / Л.Дудараў // Дняпроўская праўда. – 2000. – 26 ліпеня.
28. Лепешаў Іван Якаўлевіч // Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. – Т. 9. – Мінск, 1999. – С. 208 – 209.
29. Лепешев Иван Яковлевич // Кто есть кто в Республике Беларусь. – Минск, 2001. – Т. 1. – С. 93.
30. Лепешаў Іван Якаўлевіч // Памяць: Шчучынскі раён. – Мінск, 2001. – С. 453 – 454.
31. Лепешев Иван Яковлевич // Кто есть кто в Республике Беларусь. – Минск, 2004. С. 214.
33. Тамашэвіч, Т. Паланёны родным словам // Т.Тамашэвіч / Роднае слова. – 2004. – № 9. – С. 16 – 17.

Новае і асаблівае ідэі-

Нарадзіўся П.У.Сцяцко 5 сакавіка 1930 г. у вёсцы Грабава Зэльвенскага раёна. З пяці гадоў пайшоў у школу. У хлопчыка выявіліся здольнасці да навучання. Першы і другі класы ён скончыў за адзін год, з трэцяга перайшоў адразу ў пяты, а потым у сёмы клас. Пасля сканчэння сямігодкі паступіў у Ваўкавыскае педагагічнае вучылішча. Скончыў яго на выдатна і без экзаменаў быў залічаны ў Гродзенскі педагагічны інстытут на фізіка-матэматычны факультэт. Праз два месяцы, пераканаўшыся, што зрабіў памылку ў выбары спецыяльнасці, перавёўся на літаратурны факультэт. Праз некалькі гадоў выпускніка з дыпламам выдатніка пакідаюць

працаваць выкладчыкам на кафедры беларускай і рускай моў. Затым была аспірантура, напісанне кандыдацкай дысертацыі «Прадметна-бытавая лексіка Зэльвенскіх гаворак» за паўтара гады і паспяхова яе абарона ў 1962 годзе. Працаваў на пасадзе дацэнта, прафесара, загадчыка кафедры ў Мінскім педагагічным інстытуце, у Гомельскім дзяржаўным універсітэце. Доктарскую дысертацыю «Субстантыўная дэрывацыя ў беларускай народна-дыялектнай мове» абараніў у 1979 годзе. У 1990 годзе П.У.Сцяцко запрошаны на працу ў Гродзенскі дзяржаўны універсітэт імя Янкі Купалы. Тут ён актыўна ўключаецца ў навукова-педагагічную дзейнасць. Стварае кафедру беларускай культуры, а затым, з адкрыццём факультэта беларускай філалогіі і культуры, – кафедру мовазнаўства (беларускага і тэарэтычнага мовазнаўства), якую ўзначальваў да 2007 года.

За сваё працоўнае жыццё П.У.Сцяцко падрыхтаваў тысячы спецыялістаў-філолагаў, настаўнікаў беларускай і рускай моў і літаратур, выкладчыкаў вышэйшай школы.

Валікія дасягненні П.У.Сцяцко ў сферы навукі. Кола навуковых інтарэсаў даследчыка шырокае, разнастайнае. Гэта словаўтварэнне беларускай дыялектнай і літаратурнай мовы, словаўтваральныя сувязі славянскіх моў, лексікалогія, дыялекталогія, этымалогія, лінгвістычная тэрміналогія, фаналогія, граматыка сучаснай беларускай мовы, мова мастацкіх твораў, культура маўлення, метадыка выкладання беларускай мовы.

На рахунку вучонага больш за 450 апублікаваных прац. З іх манаграфіі «Народная лексіка» (1970), «Народная лексіка і словаўтварэнне» (1972), «Беларускае народнае словаўтварэнне» (1977), «Дыялектны слоўнік: 3 гаворак Зэльвеншчыны» (1970; другое выданне – «Слоўнік народнай мовы Зэльвеншчыны» – 2004), навукова-папулярная кніга «Культура мовы» (2002), выбраныя працы «Мовазнаўчы досвед» (2005), дапаможнікі для студэнтаў «Пачатковы курс мовазнаўства» (1993), «Праблемы нормы, культуры мовы» (1998), «Праблемы лексічнага нармавання беларускай мовы» (1999), «Уводзіны ў мовазнаўства» (2001).

Шэраг кніг напісана творчымі калектывамі з удзелам ці пад кіраўніцтвам П.У.Сцяцко. Пра актуальнасць і запатрабаванасць гэтых прац сведчыць тое, што асобныя з іх перавыдаваліся па некалькі разоў. Сярод найбольш важных калектыўных прац, суаўтарам якіх з’яўляецца П.У.Сцяцко, варта назваць такія: «Беларуская граматыка» (1985), «Русско-белорусский словарь лингвистических терми-

нов» (1988), «Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў» (1990), «Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны» (1999), «Руска-беларускі фізічны слоўнік» (1999), «Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы» (1969, 1980, 1987, 2006), «Зборнік дыктантаў» (1973, 1978), «Беларуская мова» (1970, 1982, 1992, 1998, 2001, 2004), «Сучасная беларуская літаратурная мова» (1975, 1976, 1980, 1993).

Многа сіл П.У.Сцяцко аддае арганізацыі навуковай справы. У Гродзенскім дзяржаўным універсітэце імя Янкі Купалы ён стаў распрацоўшчыкам і кіраўніком такіх навуковых тэмаў, як «Культура Гродзеншчыны», «Праблемы ўдасканалення структуры лексічных адзінак беларускай літаратурнай мовы», «Лексіка і словаўтварэнне гаворак Гродзеншчыны», «Праблемы беларускай тэрміналогіі» і інш. П.У.Сцяцко – заснавальнік і навуковы рэдактар навукова-краязнаўчага альманаха «Гарадзенскія запісы. Старонкі гісторыі і культуры», вакол якога згуртаваліся творчыя гуманітарны ўніверсітэта. На працягу шэрагу гадоў П.У.Сцяцко ўваходзіў у склад рэдкалегій перыядычных выданняў «Русский язык», «Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта», «Роднае слова», «Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта», у склад Рэспубліканскай тэрміналагічнай камісіі пры Міністэрстве адукацыі Рэспублікі Беларусь.

З асаблівай адказнасцю П.У.Сцяцко ставіцца да падрыхтоўкі навукова-педагагічных кадраў. Пад яго кіраўніцтвам напісана і абаронена 15 кандыдацкіх дысертацый.

У сваім ужо немаладым узросце П.У.Сцяцко прымае актыўны ўдзел у навуковым, адукацыйным і грамадскім жыцці ўніверсітэта.

Літаратура пра П.У.Сцяцко:

1. Бурака, Н. Віншум з юбілеем / Н.Бурака, Я.Івашуціч, М.Касцян // Савецкі настаўнік. – 1980. – 5 сакавіка.
2. Зяневіч, І.Ц. Актыўная жыццёвая пазіцыя / І.Ц.Зяневіч // Настаўніцкая газета. – 1980. – 12 сакавіка.
3. Сцяцко Павел Уладзіміравіч // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. – Мінск, 1987. – Т. 5. – С. 205.
4. Лаўрэаты гадавых навуковых чытанняў: Прафесар Павел Уладзіміравіч Сцяцко // Гомельскі ўніверсітэт. – 1987. – 21 красавіка.
4. Марціноўскі, П. Твае людзі, Зэльвеншчына: Даследчык роднай мовы / П.Марціноўскі // Праца. – 1989. – 8 ліпеня.

5. Кобыш, І. Аб родным слове / І.Кобыш, А.Рогалеў, П.Чайкун // Гомельскі ўніверсітэт. – 1990. – 13 сакавіка.
6. Пяткевіч, А. Адданасць роднаму слову / А.Пяткевіч // Гродзенскі ўніверсітэт. – 1990. – 14 сакавіка.
7. Нашы юбіляры: Сцяцко Павел Уладзіміравіч // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4. – 1990. – № 1. – С. 79 – 80.
8. 60 гадоў з дня нараджэння Паўла Сцяцко // Беларуская мова і літаратура ў школе. – 1990. – № 3. – С. 11.
9. Сцяцко Павел Уладзіміравіч // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 545 – 546.
10. Сцяцко Павел Уладзіміравіч // Беларусь: Энцыклапедычны даведнік. – Мінск, 1995. – С. 695.
11. Хто ёсць хто ў сучаснай беларускай лінгвістыцы. – Мінск, 1997. – С. 99 – 100.
12. Даніловіч, М. Навука-98 на філалагічным / М.Даніловіч // Гродзенскі ўніверсітэт. – 1999. – 5 мая.
13. Пяткевіч, А.М. Людзі культуры з Гродзеншчыны / А.М.Пяткевіч. – Гродна, 2000. – С. 288 – 289.
14. Сцяцко Павел Уладзіміравіч // Выкладчыкі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы: Біябібліяграфічны даведнік. – Гродна, 1999. – С. 494 – 496.
15. Даніловіч, М. Жыццё, прысвечанае навуцы / М.Даніловіч // Гродзенскі ўніверсітэт. – 2000. – 1 сакавіка.
16. Скобла, М. Рыцар вяльможнага слова. Да 70-годдзя Паўла Сцяцко / М.Скобла // Літаратура і мастацтва. – 2000. – 3 сакавіка.
17. Багдзевіч, А. Павел Уладзіміравіч Сцяцко / А.Багдзевіч // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. – 2000. – № 1(3). – С. 125 – 126.
18. Шавыркін, М. Карыфэй айчыннага мовазнаўства / М.Шавыркін // Звязда. – 2000. – 4 сакавіка.
19. З крэўным словам па родных сцежках: Паўлу Сцяцко – 70 // Гродзенская праўда. – 2000. – 4 сакавіка. – С. 5.
20. Міхайлаў, П. Васільковага краю душа / П.Міхайлаў // Настаўніцкая газета. – 2000. – 4 сакавіка.
21. Марціноўскі П. Родная мова – вызначальны накірунак дзейнасці вучонага: П.У.Сцяцко – 70 гадоў / П.Марціноўскі // Праца. – 2000. – 4 сакавіка.
22. Бубновіч, І. Слыны навуковец і педагог / І.Бубновіч // Наша слова. – 2000. – 8 сакавіка.

23. Сіплівеня, Ж. Пакліканне – лінгвістыка. Да юбілею Паўла Сцяцко / Ж.Сіплівеня // Роднае слова. – 2000. – № 3. – С. 27 – 29.
24. Прафесар Павел Уладзіміравіч Сцяцко: бібліяграфічны агляд навукова-педагагічнай дзейнасці ў галіне беларускага і славянскага мовазнаўства. – Гродна, 2000.
25. Габрусевіч, С.А. Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы / С.А.Габрусевіч, І.П.Крэнь. – Гродна, 2001. – С. 116 – 117.
26. Беларуская энцыклапедыя. – Мінск, 2002. – Т. 15. – С. 319.
27. Памяць. Гістарычна-дакументальная хроніка Зэльвенскага раёна. – Мінск, 2003. – С. 417.

Оубоо! Аа! ааау А! а! ааа! :-

Нарадзіўся 30 кастрычніка 1936 г. у в. Кунцаўшчына Гродзенскага раёна Гродзенскай вобласці. Скончыў сярэдняю школу ў г. Гродна. З 1953 г. – студэнт аддзялення славянскай філалогіі Ленінградскага (цяпер Санкт-Пецярбургскага) дзяржаўнага ўніверсітэта, скончыў у 1958 г. З 1959 г. – аспірант кафедры славянскай філалогіі таго ж ўніверсітэта (навуковы кіраўнік – прафесар Ю.С.Маслаў). У 1961 – 1963 гг. – стажор Сафійскага дзяржаўнага ўніверсітэта (навуковыя кіраўнікі – прафесары Стойка Стойкаў і Любамір Андрэйчын). У 1958 г. і з 1963 г. – навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Акадэміі навук БССР (цяпер – Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі), дзе працуе да сённяшняга дня. У 1966 г. у Ленінградскім ўніверсітэце абараніў дысертацыю на атрыманне вучонай ступені кандыдата філалагічных навук на тэму «Сінтаксіс займеннікавых клітык у балгарскай і македонскай літаратурнай мове» (апаненты – Самуіл Бернштэйн і Уладзімір Колесаў). З 1968 г. – старшы навуковы супрацоўнік, з 1990 па 2005 г. – загадчык аддзела славянскага і тэарэтычнага мовазнаўства, з 2005 г. – галоўны навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа. З 1966 г. адначасова працуе выкладчыкам Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (г. Мінск), чытае спецкурсы па арэальнай лінгвістыцы і балканістыцы, вядзе заняткі па балгарскай і македонскай мовах. У 1975 – 1976 гг. – стыпендыят ЮНЕСКА пры Варшаўскім ўніверсітэце. У 1982 г. у Мінску абараніў дысертацыю на атрыманне вучонай ступені доктара філалагічных навук на тэму «Тыпалагічныя праблемы балканаславянскага моўнага арэала». З 1996 г. па 2005 г. – загадчык аддзела навуковай тэрміналогіі Нацыянальнага навукова-асветніцкага цэнтра імя Францішка Скарыны (з 2005 г. – Навукова-асветніцкі цэнтр пры Беларускаім дзяржаўным

педагагічным універсітэце імя Максіма Танка). З 1996 г. – прафесар кафедры тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (г. Мінск). З 1994 па 2004 г. – надзвычайны, звычайны прафесар («гастпрафесар») кафедры беларускай філалогіі Універсітэта ў Беластоку (да 1999 г. – філіял Варшаўскага ўніверсітэта ў Беластоку, Польшча). З 1991 па 1995 г. – вучоны сакратар Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў (МАБ), у 1995 – 2000 гг. – віцэ-прэзідэнт МАБ, з 1994 г. акадэмік (у 1994 – 1995 гг. – віцэ-прэзідэнт) Міжнароднай Акадэміі навук Еўразіі (г. Масква), з 1992 г. – намеснік старшыні Беларускага камітэта славістаў, з 1993 г. – член Міжнароднага камітэта славістаў (МКС) (з 2004 – член Прэзідыума МКС, член пяці міжнародных камісій пры МКС (па лінгвістычнай бібліяграфіі, па гісторыі славістыкі, па балканскаму мовазнаўству, па лінгвістычных кантактах, па славянскай этымалогіі), старшыня Таварыства «Беларусь – Балгарыя» (з 1992 г.), старшыня Тэрміналагічнай камісіі пры Міністэрстве адукацыі Рэспублікі Беларусь (з 1995 г.), узнагароджаны Ганаровай граматай Прэзідыума Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь (1996 г.), ганаровы доктар (Доктар Ганорыс Каўза) Сафійскага ўніверсітэта (Балгарыя, 2003 г.). Член рэдкалегіі штогоднікаў і часопісаў «Кантакты і дыялогі» (Мінск), «Slavistica Vilnensis» (Вільнюс, Літва, з 2005 г.), «Acta Baltica-Slavica» (Варшава, з 2003 г.), «Балканско езикознание» (Софія, з 2003 г.), «Беларуская лінгвістыка» (Мінск, з 2007 г.). Асноўныя кірункі навуковай дзейнасці і навуковыя інтарэсы: 1) балканістыка са спецыяльнай арыентацыяй на балканаславістыку (з 1962 г. і да гэтага часу); 2) арэальная лінгвістыка (арэальная тыпалогія, арэальная структура славянскіх літаратурных моў, цэнтры ірадыяцыі моўных інавацый, з 1966 г. і да гэтага часу); 3) Палессе як этналінгвістычны рэгіён (з 1963 г. удзельнічаў у палескіх экспедыцыях пад кіраўніцтвам М.І.Талстога, а ў 1967 – 1982 гг. збіраў матэрыялы для пяцітомнага «Тураўскага слоўніка»); 4) беларуска-іншаславянскія моўныя сувязі (у 1968 – 1975 гг. быў арганізатарам серыі сімпозіумаў, прысвечаных беларуска-іншаславянскім і беларуска-балтыйскім ізалексам, з 1974 г. вывучае спецыяльна беларуска-паўднёvasлавянскія моўныя сувязі); 5) этымалогія (з 1983 г. з’яўляецца адным з аўтараў «Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы», т. 1–12 (А – С), з 2004 г. – рэдактар, выданне працягваецца); 6) перакладная іншаславянска-беларуская лексікаграфія (распрацоўка канцэпцыі слоўнікаў і рэдагаванне польска-беларускага і балгарска-беларускага слоўнікаў);

7) лінгвістычная бібліяграфія славістыкі (з 1974 г. разам з іншымі рыхтуе гадавыя анатаваныя бібліяграфічныя агляды лінгвістычных публікацый у Беларусі, да 1988 г. друкаваліся ў «Rocznik Slawistyczny» (г. Кракаў), пасля публікуюцца ў спецыяльных тамах «Bibliografia językoznawstwa slawistycznego», што змяшчаюць агляды за 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997 гг., г. Варшава, 1995 – 2003 гг.); 8) гісторыя беларускай славістыкі (з 1990 г. займаецца вывучэннем фармавання лінгвістычнай славістыкі ў Беларусі ў 20 – 30-я гады мінулага стагоддзя); 9) экалінгвістыка (з 1983 г. даследуе моўную сітуацыю ў розных славянскіх краінах у святле экалогіі, глабалізацыі і ўзаемадзеяння моў; вывучае славянскія літаратурныя мікрамовы, змешаныя або крэалізаваныя варыянты славянскіх моў; дэфармацыі ў развіцці беларускай мовы). Па названых кірунках выступаў з дакладамі і лекцыямі ў Аўстрыі, Балгарыі, Венгрыі, Германіі, Македоніі, Польшчы, Расіі, Румыніі, Славеніі, Славакіі, Украіне, Францыі, Чэхіі, Швецыі, Эстоніі і іншых краінах. Агульная колькасць апублікаваных прац – каля 300. Важнейшыя з іх наступныя: Синтаксис местоименных клитик в южнославянских языках: балканославянская модель. – Мінск, 1968; Энкліза і пракліза ў структуры славянскага сказа. – Мінск, 1968 (VI Міжнародны з’езд славістаў: даклады); Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Т. 1 – 11. – Мінск, 1978 – 2006 (у суаўтарстве); Тыпалогія сінтаксічных адрозненняў у балканаславянскім арэале. – Мінск, 1978 (VIII Міжнародны з’езд славістаў: даклады); Типологические проблемы балканославянского языкового ареала. – Мінск, 1981; Тураўскі слоўнік. – Т. 1 – 5. – Мінск, 1982 – 1985 (у суаўтарстве); Паўднёvasлавянска-ўсходнеславянскія моўныя сувязі: Да праблемы славянскага ўкладу ў балканскі моўны саюз. – Мінск, 1983 (IX Міжнародны з’езд славістаў: даклады); Арэальная тыпалогія славянскіх моў: Прынцыпы і напрамкі даследавання. – Мінск, 1988 (X Міжнародны з’езд славістаў: даклады); Арэальныя аспекты фарміравання славянскіх літаратурных моў. – Мінск, 1993 (XI Міжнародны з’езд славістаў: даклады); Славянскія мовы ў святле экалінгвістыкі. – Мінск, 1998 (XII Міжнародны з’езд славістаў: даклады); Міжславянскія ізалексы ў беларускіх этымалагічных слоўніках. – Мінск, 1998 (XII Міжнародны з’езд славістаў: даклады) (у суаўтарстве); Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні): 1918 – 1998 гг. – Мінск, 2000 (у суаўтарстве); Міжславянскае моўнае ўзаемадзеянне (сацыякультурны аспект). – Мінск, 2003.

Літаратура пра Г.А.Цыхуна:

1. Крыўко, М.Н. Цыхун Генадзь Апанасавіч / М.Н.Крыўко // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 604 – 605.
2. Цыхун Генадзь Апанасавіч // Хто ёсць хто ў сучаснай беларускай лінгвістыцы / Рэд. А.К.Кіклевіч, У.Б.Журавель. – Мінск, 1997. – С.111.
3. Пяткевіч, А.М. Людзі культуры з Гродзеншчыны / А.М. Пяткевіч. – Гродна, 2000. – С. 317 – 318.
4. Бьчваров, Я. Генадий Цихун – почетен доктор на Софийския университет / Я. Бьчваров // Българска реч. – 2005. – Год. 11. – Бр. 2. – С. 80 – 82.
5. Лучыц-Федарэц, І. Выдатны беларускі славіст і балканіст. Да юбілею Генадзя Цыхуна / І.Лучыц-Федарэц // Роднае слова. – 2006. – № 10. – С. 18 – 19.
6. Лучыц-Федарэц, І.І. Генадзь Апанасавіч Цыхун (да 70-годдзя з дня нараджэння) / І.І.Лучыц-Федарэц, Р.М.Малько // Беларуская лінгвістыка. – 2006. – Вып. 58. – С. 135 – 137.
7. Супрунчук, М. Даследчык славянскага слова / М.Супрунчук // Літаратура і мастацтва. – 2006. – 3 лістап. – С. 5.
8. Мокиенко, В. Диалектная фразеология и ареальная лингвистика (фразеоглоссы и фразеологические параллели) / В.Мокиенко // Мова – Літаратура – Культура: матэрыялы V Міжнар. канф. (да 80-годдзя праф. Льва Міхайлавіча Шакуна). – Мінск, 2007. – С. 31 – 32.

Ðàçäçàë 2

ØÊÎ ËÛÍ ÄÄ Ë²Í ÄÄ²ÑÛ×Í ÄÄ ÊÐÀΒÇÍ Ä; ÑÛÄÄ

Спецыфіка школьнага краязнаўства ў тым, што яно пад кіраўніцтвам настаўніка. Сабраны вучнямі дыялектны матэрыял выкарыстоўваецца на ўроках і ў пазакласнай працы па мове. Школьнае лінгвістычнае краязнаўства Гродзеншчыны і Беларусі ў цэлым пакуль што не атрымала агульнай метадычнай каардынацыі. Настаўнікі-краязнаўцы працуюць самі па сабе, зыходзячы з сваіх ведаў і інтарэсаў. Больш-менш вядома дзейнасць настаўніка Гудзевічкі школы Мастоўскага раёна А.М.Белакоза. На паказе і ў сховішчах створанага ім славутага літаратурна-этнаграфічнага музея многа экспанатаў, якія маюць этналінгвістычную каштоўнасць. З апублікаваных прац можна назваць кнігу «Литературно-краеведческий кружок» І.Я.Лепешава, у якой настаўнік дзеліцца вопытам краязнаўчай работы з вучнямі ў Берштаўскай сярэдняй школе Шчучынскага раёна. На асобных старонках кнігі аўтар расказвае, як школьнікі вывучалі сваю родную і суседнія гаворкі, як афармлялі і сістэматызавалі сабраны матэрыял. Спецыяльных дапаможнікаў ці хаця б метадычных распрацовак па школьным лінгвістычным краязнаўстве яшчэ не створана. Толькі ў некаторых выданнях, артыкулах можна адшукаць фрагментарныя звесткі пра методыку і практыку лінгвакраязнаўчай дзейнасці вучняў:

Альпенскі дыялектны слоўнік. – Альпень-Бярэсце, 2004.

Даніловіч, М. Збіранне лексікі і фразеалогіі ў пазаўрочны час / М.Даніловіч // Роднае слова. – 2006. – № 5. – С. 73 – 77.

Даніловіч, М. Методыка збірання дыялектнага матэрыялу ў пазакласнай працы па мове / М.Даніловіч // Роднае слова. – 2005. – № 9. – С. 74 – 77.

Даніловіч, М. Перспектывы дыялекталагічнай працы ў школе / М.Даніловіч // Роднае слова. – 2005. – № 7. – С. 91 – 93.

Емельяновіч, В.М. Тапанімічны гурток / В.М.Емельяновіч // Народная асвета. – 1987. – № 6. – С. 52 – 55.

Кружковая работа по русскому языку. – М., 1979.

Лепешев, И.Я. Литературно-краеведческий кружок / И.Я.Лепешев. – Минск, 1970.

Ляшук, В. Літаратурнае краязнаўства ў школе / В.Ляшук. – Мінск, 1991.

Малажай Г.М. Пазакласная праца па беларускай мове / Г.М.Малажай, С.Р.Рачэўскі. – Мінск, 1990.

Сінілаў, А.Ц. Сцежкамі Прынёмання / А.Ц.Сінілаў. – Мінск, 1962.

Строев, К.Ф. Краеведение / К.Ф.Строев. – М., 1974.

Урбановіч, У.А. Шляхамі паэтаў і герояў / У.А.Урбановіч. – Мінск, 1970.

Усціновіч, Г. Гурток «Тваё імя» / Г.Усціновіч // Беларуская мова і літаратура ў школе. – 1988. – № 6. – С. 38 – 40; № 9. – С. 34 – 38; 1989. – № 5. – С.24 – 25; 1990. – № 4. – С. 51 – 54; № 5. – С. 63 – 64; № 9. – С. 58 – 60; № 10. – С. 70 – 72; № 11. – С. 60 – 62; № 12. – С. 52 – 54.

Чорны, Д.М. Краязнаўчая работа ў школе / Д.М.Чорны. – Мінск, 1976.

2.1. *І адпіаёдоіаі айуёаёдаёаіі-іаё ідаоі € œіёа*

У пачатку 90-х гадоў мінулага стагоддзя ставілася і шырока абмяркоўвалася пытанне пра выкладанне беларускай дыялекталогіі ў сярэдняй школе. На гэты конт са сваімі меркаваннямі і аргументамі ў друку выступалі навукоўцы, метадысты, настаўнікі. У 1991 г. Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа Акадэміі навук разам з Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь правялі Рэспубліканскую навукова-практычную канферэнцыю «Дыялекталогія і культура беларускай мовы», дзе згаданае пытанне значылася ў ліку асноўных. Выказваліся прапановы аб увядзенні ў школах асобнага курса па вывучэнні дыялектнай мовы, аб стварэнні новых школьных праграмаў і дапаможнікаў з папраўкамі на дыялекталогію.

Прайшоў добры дзесятак гадоў, і стала відавочна, што вартая ажыццяўлення ідэя засталася нерэалізаванай. Праграмы, падручнікі, дапаможнікі, як і раней, амаль не прадугледжваюць дыялекталагічную працу ў школе.

Можна гаварыць аб прычынах такога становішча, але гэта ніякім чынам не паўплывае на вырашэнне закранутага пытання і не зменшыць яго актуальнасць. Больш карысна весці гаворку пра неабходнасць і магчымасці дыялекталагічнай працы ў сучасных умовах выкладання беларускай мовы.

Яшчэ і цяпер сустракаецца памылковае разуменне народных гаворак: быццам гэта скажоная, сапсаваная, другога гатунку мова; той, хто гаворыць на ёй, выяўляе адзнакі адсталасці, невысокага інтэлектуальнага ўзроўню; каб стаць культурным і адукаваным, трэба пазбаўляцца дзялектызмаў у сваім маўленні.

Трэба выхоўваць паважлівыя адносіны да гаворак, якія ствараліся народам на працягу многіх стагоддзяў. Як заўважае вядомы беларускі дзялектолаг І.Яшкін, «яны наша нацыянальнае багацце, якое нельга знішчаць, як і помнікі культуры» [77, с. 11]. «Здэкклівыя кпіны з «няправільнай» мовы звычайна адсутнічаюць там, дзе людзі ведаюць некалькі дзялектаў, некалькі моваў. Кожны пры гэтым добра адчувае «сваю» і іншыя моўныя сістэмы» [78, с. 5].

Дзякуючы гаворкам, узнікла сучасная літаратурная мова. Яна склалася як адзін з варыянтаў дзялектных разнавіднасцей адносна нядаўна. Развіваючыся ўжо па сваіх законах, літаратурная мова не паспела істотна аддаліцца ад дзялектнай. Паміж імі працягваецца цеснае ўзаемадзеянне. Многія дзялектызмы і цяпер актыўна пранікаюць у літаратурны ўжытак, папаўняючы лексічна-фразеалагічныя рэсурсы, удакладняючы кадыфікаваную норму.

Каб мець сістэмнае ўяўленне пра мову, недастаткова засвоіць толькі яе літаратурную разнавіднасць. На гэта звярнуў увагу яшчэ ў першай палове XIX ст. французскі вучоны і пісьменнік Шарль Надзье, яму належыць фраза, якая стала крылатай: «Хто не вывучаў уважліва гаворак сваёй мовы, той ведае яе толькі напалову».

У многіх краінах з разуменнем і ўвагай ставяцца да сваёй дзялектнай мовы. Напрыклад, у Германіі і Японіі яе берагуць і вывучаюць у школе ў якасці асобнага прадмета.

Вывучэнне дзялектнай мовы не перашкаджае, а наадварот, дапамагае лепш засвоіць літаратурную мову. Звяртаючы ўвагу на фанетычныя, граматычныя і слоўнікавыя адметнасці мясцовай гаворкі, вучні ўсвядомлена супрацьпастаўляюць іх літаратурным адпаведнікам, што садзейнічае паглыбленаму разуменню літаратурнай нормы, павышэнню культуры маўлення, выпрацоўцы трывалых арфаграфічных навываў.

Пры вывучэнні асноў дзялекталогіі вучні маюць магчымасць атрымаць не аднабаковае, а цэласнае ўяўленне пра нацыянальную мову як сістэму і грамадскую з'яву. Яны даведваюцца, што тэрытарыяльны дзялект – гэта не штучнае ўтварэнне. Ён мае даўнюю гісторыю, развіваецца па ўласных законах, займае адпаведнае месца ў сістэме моў і дзялектаў свету.

Мэтанакіраваная дыялекталагічная праца – зручны сродак міжпрадметных сувязей, таму што моўныя адзінкі, пераважна намінацыйныя, адлюстроўваюць пазамоўныя факты, звязаныя з фальклорам, гісторыяй (назвы гістарычных падзей, старых рэалій), геаграфіяй (тапанімія), біялогіяй (назвы раслін і жывёл) і інш.

Збіранне і аналіз вучнямі пад умелым кіраўніцтвам настаўніка рэгіянальнага моўнага і фальклорнага матэрыялу мае вялікае выхаваўчае значэнне. Захапляючыся гаваркімі словамі, трапнымі фразеалагізмамі і прыказкамі, арыгінальнымі творамі фальклору, запісанымі ў сваёй вёсцы, вучні пранікаюцца пашанай да гаворкі, да стваральнікаў і носьбітаў моўна-выяўленчага багацця – бацькоў, дзядоў, прадзедаў. Этымалагічная расшыфроўка мікратапонімаў дае цікавыя звесткі пра гісторыю, былых жыхароў вёскі. Усё гэта абуджае патрыятычныя пачуцці, выходзіць павагу да роднай мовы, малой і вялікай Радзімы.

Добра арганізаваная праца па збіранні мясцовых слоў і выказаў у пазаўрочны час мае пэўную навуковую каштоўнасць. Кваліфікавана зробленыя запісы можна перадаць на кафедру беларускай мовы абласнога ўніверсітэта ці ў Інстытут мовы і літаратуры НАН Беларусі для папаўнення дыялекталагічнай картатэкі. Настаўнік-энтузіяст і вучні могуць самі скласці дыялектны слоўнік мясцовай гаворкі, а пры магчымасці апублікаваць яго. Практыка паказвае, што ўсведамленне сябе ў ролі вучонага стымулюе пазнавальную дзейнасць вучня, актывізуе яго творчыя магчымасці.

Разнастайнасць форм дыялекталагічнай працы дае шмат чаго іншага карыснага ў навучанні і выхаванні дзяцей. Чаго варты, напрыклад, паходы, вандроўкі, экспедыцыі краязнаўча-дыялекталагічнага характару. Сустрэчы з новымі мясцінамі, цікавымі людзьмі, пражыванне ў палявых умовах, пачуццё радасці ад удалых знаходак – гэта запамінаецца назаўсёды. А выпрацоўка такіх якасцей, як уменне слухаць суразмоўцу, самому падтрымліваць і весці гутарку. Гэтыя якасці спатрэбяцца ў жыцці кожнаму.

Можна прыводзіць яшчэ аргументы на карысць дыялекталагічнай працы, але паколькі яна спецыяльна не прадугледжваецца школьнай праграмай, то магчымая толькі ў тым выпадку, калі настаўнік жадае яе праводзіць. Гэта ўскладвае на яго дадатковыя абавязкі, затое адкрывае шырокія перспектывы далучэн-

ня вучняў да роднага слова і культуры. Такая дзейнасць вымагае творчага, індывідуальнага падыходу з арыентацыяй на дыялектныя асаблівасці рэгіёна. Большыя магчымасці для яе ў сельскай мясцовасці, у вёсцы, дзе захавалася традыцыйная гаворка. Аднак ў гарадах і мястэчках пры адпаведнай увазе яна таксама дасць добры плён.

Узнікае пытанне, як і калі праводзіць дыялекталагічную працу. Гэтая праблема заслугоўвае асобнага даследавання з выходам на прыватныя метадычныя распрацоўкі. Пакуль што важна намеціць подступы, акрэсліць арыенціры, вызначыць спосабы і прыёмы вывучэння дыялектных з'яў у адпаведнасці з школьнымі магчымасцямі выкладання беларускай мовы і іншых прадметаў.

Асноўнымі формамі навучання ў школе выступаюць урок, факультатыў, пазакласная праца. Усе яны адкрытыя для дыялекталогіі.

На ўроку настаўнік, хоча ён таго ці не, часта вымушаны звяртаць увагу на дыялектныя факты, бо яны прысутнічаюць у вуснай і пісьмовай мове вучняў. Напрыклад, тыповымі дыялектызмамі ў маўленні школьнікаў з'яўляюцца *вы ідзёця, зёля, дай нажэ, злавіць* 'злавіць' на захадзе, *вісна, ён ідзёць, відзець* на ўсходзе, *зьялянаваты, ён ходзя, яны кажаць* у цэнтральнай частцы Беларусі. Настаўніку даводзіцца падкрэсліваць і паказваць, што нарматыўныя іншыя формы, якіх трэба трымацца, калі карыстаешся літаратурнай мовай. Параўнанне дыялектных і літаратурных адпаведнікаў не будзе выпадковым, стыхійным, калі настаўнік сплануе элементы дыялекталагічнай працы на ўроках фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу, лексікі, распрацуе сістэму практыкаванняў і заданняў. Важна пры гэтым адчуваць мяжу і меру ў падачы дыялектнага матэрыялу, выкарыстоўваць яго так, каб не ўскладняць працэс навучання, а наадварот, спрыяць засваенню праграмнай тэмы.

Факультатыўныя заняткі даюць больш глыбокія і сістэмныя веды, зыходзячы з навуковага курса дыялекталогіі. Беларуская дыялекталагічная навука дасягнула вялікіх поспехаў. Напісаны грунтоўныя манаграфіі, складзены дзесяткі абласных слоўнікаў, выдадзены такія фундаментальныя працы, як «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы», «Лексічны атлас беларускіх народных гаворак» у 5 тамах, створаны добрыя дапаможнікі для студэнтаў.

Навуковая база для факультатыва цудоўная, але малавата спецыяльных дапаможнікаў і папулярных кніг для школьнікаў. Беларускія вучоныя ў гэтым плане пакуль што ў даўгу перад

настаўнікамі і вучнямі. Трэба скласці праграму факультатыва і забяспечыць яе неабходнай навучальна-метадычнай літаратурай. У свой час П.А.Міхайлаў апублікаваў у «Родным слове» серыю артыкулаў па дыялекталогіі, адрасаваную настаўнікам. На наш погляд, яны маглі б стаць добрай асновай пры напісанні дапаможніка «Беларуская дыялектная мова» для вучняў.

Пазакласная праца мае неабмежаваныя магчымасці, у практыцы перадавых школ яна разглядаецца як «магутны дадатковы сродак фармавання ў школьнікаў цікавасці да прадмета, як сродак пашырэння і паглыблення ведаў, атрыманых дзецьмі на ўроку» [68, с. 3]. Існуюць розныя формы пазакласнай працы: 1) масавыя (бюлетэнь, рукапісны часопіс, насценная газета, куток беларускай мовы, вусны часопіс, вечар, дыспут, канферэнцыя, конкурс, віктарына, алімпіяда, турнір, свята (Дзень, Тыдзень беларускай мовы), сустрэча з цікавымі людзьмі); 2) групавыя (гурток, экспедыцыя, экскурсія); 3) аб'яднальныя (клубы, таварыствы, школьныя музеі); 4) індывідуальныя (персанальныя даручэнні вучням сабраць дыялектныя назвы, зрабіць наглядны дапаможнік, падрыхтаваць даклад, паведамленне і інш.).

Дыялектны матэрыял можна разглядаць ва ўсіх формах пазакласнай працы, але найбольш удала ён дастасоўваецца да такіх, як гурткі, экспедыцыі (экскурсіі), рукапісныя выданні, вечары, клубы.

Аб'ектамі лінгвістычнага краязнаўства выступаюць лексіка і фразеалогія, тэрміналогія асобных промыслаў, анамастыка, фанетычныя і граматычныя асаблівасці гаворкі, абласныя слоўнікі свайго рэгіёну, мова фальклору, мова пісьменнікаў, біяграфічна звязаных з мясцовым краем, этымалагічныя звесткі пра паходжанне слоў і фразеалагізмаў і інш.

Мясцовая гаворка не адасоблена ад з'яў рэчаіснасці, Наадварот, яна паўстае свайго роду акумулятарам, каталогам усіх пазамоўных рэаліяў, слова заўсёды нешта абазначае. Таму дыялекталагічная праца часта дае лепшы плён, калі праводзіцца супольна з іншымі відамі краязнаўства. Лексіка пазнаецца больш наглядна ў гістарычна-, краязнаўча-, фальклорна-дыялекталагічных, мікратопанімы – у геаграфічна-дыялекталагічных экспедыцыях, назвы мясцовай флоры і фаўны – у паходах разам з настаўнікам біялогіі. Школьны часопіс ці альманах з прыкладнай назвай «Родны край» можа змяшчаць лінгвакраязнаўчы матэрыял толькі асобным раздзелам; у дзейнасці гуртка, клуба, таварыства дыялекталагічныя

заняткі могуць займаць толькі частку ўсёй запланаванай працы. Зразумела, што пры такой арганізацыі краязнаўства патрабуецца цеснае супрацоўніцтва настаўнікаў розных прадметаў.

Дыялекталагічная праца ў школе мае сэнс толькі ў тым выпадку, калі настаўнік добра падрыхтаваны да яе правядзення. Тэарэтычнай асновай такой працы можна лічыць курс «Беларуская дыялекталогія», практычнай – дыялекталагічную практыку на філалагічных факультэтах універсітэтаў. Значнай дапамогай у падрыхтоўцы будучых настаўнікаў да лінгвакраязнаўства стала б выкладанне ў абласных універсітэтах спецыяльных курсаў, арыентаваных на рэгіянальныя асаблівасці гаворак, тыпу «Лінгвістычнае краязнаўства Брэстчыны (Гомельшчыны, Віцебшчыны)». У Гродзенскім дзяржаўным універсітэце імя Янкі Купалы такі спецкурс («Лінгвістычнае краязнаўства Гродзеншчыны») праводзіцца ўжо некалькі гадоў. Дыялекталагічная падрыхтоўка ў ВНУ і дыялекталагічная праца ў школе пашырае ў значнай ступені магчымасці розных форм навучання роднай мове.

2.2. *Ĭ àdîâüêà çáidàííŷ äüÿëâêòí àââ ì àdŷdŷÿëó* *€ ì'àçàëëâñíâé ì'dâòü ì'à ì ìââ*

Лінгвакраязнаўчая праца ў школе часцей за ўсё зводзіцца да збірання вучнямі дыялектнага матэрыялу. Каб яна стала цікавай і плённай, настаўнік павінен ведаць методыку яе правядзення, а вучні атрымаць неабходныя навыкі запісу жывой гаворкі.

Збіральніцкая дзейнасць бывае двух відаў – індывідуальная і калектыўная. Першая вымагае самастойнасці і добрай падрыхтаванасці, таму ёй мусіць папярэднічаць навучальная калектыўная дзейнасць пад кіраўніцтвам настаўніка.

Вядомы два спосабы вывучэння гаворкі – стацыянарны і выязны. Стацыянарны мае на мэце абследаванне гаворкі па месцы жыхарства. Выязная экспедыцыя наладжваецца ў іншыя населеныя пункты.

Пачынаць збіральніцкую працу варта ў стацыянарных умовах. Родная гаворка мае неабмежаваныя магчымасці і для трэніровачных заняткаў па методыцы і тэхніцы запісвання вуснага маўлення, і для збірання якаснага лінгвістычнага матэрыялу.

Перш чым весці вучняў да інфарманта на сустрэчу з мэтай занатаваць ад яго які-небудзь слоўнікавы матэрыял, настаўнік праводзіць вялікую падрыхтоўчую працу. У пазаўрочны час (лепш на занятках гуртка) можна расказаць пра самаадданую дзейнасць вядомых збіральнікаў лексікі, фразеалогіі і фальклору, напрыклад, Саламона Рысінскага, Міхала Федароўскага, Івана Насовіча, Таццяны Сцяшковіч, пра іх выдатную ролю ў развіцці беларускай слоўнікавай культуры. Калі ў школе лінгвістычнае краязнаўства стала ўжо традыцыяй, перад гурткоўцамі могуць выступіць старшакласнікі, падзяліцца сваім збіральніцкім вопытам, расказаць пра цікавыя знаходкі – словы, выразы, фальклорныя творы, запісаныя імі ў ранейшыя гады, пра незвычайныя здарэнні ў дыялекталагічных экспедыцыях. Падобныя заняткі аказваюць эмацыянальнае, заахвочвальнае ўздзеянне, выклікаюць у вучняў жаданне ўключыцца ў збіральніцкую працу.

Неабходна вызначыць мэту дыялекталагічных пошукаў, патлумачыць, што трэба збіраць і якое гэта мае значэнне для навучання і для навукі. Вынікі збіральніцкай дзейнасці, калі да яе адносіцца з усёй адказнасцю, з'яўляюцца хоць і невялікім, але несумненным укладам у агульную справу па адшукванні і сістэматызацыі сродкаў дыялектнай мовы.

На падрыхтоўчых занятках шмат увагі ўдзяляецца спосабам і тэхніцы фіксацыі дыялектных фактаў. Вучні асвойваюць навыкі карыстання магнітафонам, дыктафонам, фотаапаратам. Вельмі важна навучыць правілам ручнога запісу тэкстаў, бо без гэтага дыялектолага абысціся немагчыма.

Патрабуецца дакладнае адлюстраванне пачутага. Збіральнік павінен зрабіць графічны адбітак, свайго роду пісьмовы «фотаздымак» вуснага маўлення, нічога не змяняючы і не дадаючы ад сябе. Навуковая лінгвістыка выкарыстоўвае для гэтага фанетычную транскрыпцыю з адметнай сістэмай літар і значкоў. Прапаноўваць яе вучням немэтазгодна, бо яна для іх заскладаная як з боку структуры, так і ў плане непасрэднага прымянення. Вучні з поспехам карыстаюцца спрошчанай транскрыпцыяй, заснаванай на графіцы сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Асноўнае правіла запісвання такой транскрыпцыяй – як чуецца, так і пішацца, г. зн. ігнараванне марфалагічнага прынцыпу арфаграфіі. Так, калі ў слове *хлеб* чуецца гук [п], то і на пісьме яно перадаецца з літарай п: *хлеп*. Яшчэ некаторыя прыклады: *аттуль*, *на рэццы*, *барадзьба*, *пад'яжджаць*.

Асноўныя правілы спрошчанага варыянта транскрыпцыі наступныя:

1. Захоўваецца напісанне вялікай літары.
2. Усе словы, самастойныя і службовыя, пішуцца асобна: *на зямлё, с калы́скі, усё ш.*
3. Ва ўсіх словах, у якіх больш за адзін склад, ставіцца націск (асноўны і пабочны, калі ёсць).
4. Шчылінны (фрыкатыўны) гук [г] абазначаецца літарай **г** (*галава́, гу́ліца*), а выбухны (змычны) – гэтай самай літарай, падкрэсленай прамой рыскай (*гэ́нак, гу́зік, нігэ́глы*).
5. Падоўжаныя зычныя гукі абазначаюцца падвойнымі літарамі: *Парэ́чча, ружжэ́.* Калі падоўжаныя зычныя мяккія, то паміж падвойнымі літарамі ставіцца мяккі знак: *насе́ньне, вясе́льле.*
6. Этымалагічная і асіміляцыйная мяккасць зычных абазначаецца праз **ь**: *со́ль, ба́цько, па́льцы, сьвет, зьвер, дзвэ́ры.*
7. Мяккасць зычных перад галоснымі абазначаецца праз ётавыя галосныя літары: *вясна́, лён, люк, кэ́лба, сіні.*
8. Спалучэнне [й] з [а], [о], [у], [э], [і] абазначаецца ётавымі галоснымі **я, ё, ю, е, і**: *яма, ёлка, баю́ся, паеха́ў, салаўі́, пад'ёў, лью.*
9. Ставяцца знакі прыпынку адпаведна літаратурным правілам пунктуацыі.

Пасля таго як вучні зразумеюць сутнасць танскрыпцыі, можна праводзіць практыкаванні на спрошчанае пісьмо, сярод якіх і чытанне ўзораў гаворкі, аформленых такім пісьмом, напрыклад:

Некалі ў нас у вёсцы былі ні панэ, а гаспадарэ. Яны былі багатыя, а хто быў бяднейшы, той хадзіў да іх на працу. Хадзілі жаць жыта. Пражнёш дзень на яго хлёбі – ён заплаціць табе два злотых. Хадзілі да гаспадароў і лён рваць. Рвалі, тады слалі, падбіралі, вязалі ў снапэ і вязалі дадому. Тады сушылі ў сушні, цёрлі, трапалі на стаяку, часалі, а тады пралі, снавалі ніці на снаўніцы, навівалі аснову на кросны. А тады ткалі. Ткалі кужольнае палатно, дзяругэ, шарак мушчынам на марнатке. Усю зіму ткалі, а тады што сабе пакідалі, а што насілі на базар прадаваці.

*Запісала ў 1992 г. Т.М.Макуца ў в. Ганчары
Дзятлаўскага раёна ад Т.Ф.Конан, 1914 г. н.*

Самае складанае ў працэсе запісання – паспеець зафіксаваць пачутае. Фізічныя магчымасці рукі адстаюць ад тэмпу вуснага маўлення. А перапыняць выканаўцу і прасіць яго гаварыць па-

малей ні ў якім разе нельга. У гэтай сувязі паўстае пытанне аб прымяненні спосабаў, якія дазволілі б паскорыць запіс.

Пашыраным спосабам інтэнсіфікацыі запісвання выступае скарачэнне слоў і словазлучэнняў. Пад скарачэнне падпадаюць пераважна тыя словы, якія ў мове апавядальніка паўтараюцца. У кожнага збіральніка можа выпрацавацца свая сістэма скарачэнняў, якія расшыфроўваюцца ім, разгортваюцца ў поўныя словы пры далейшай апрацоўцы чарнавых запісаў. Скарачаючы словы, трэба клапаціцца, каб з іх не выпалі фанетычныя, акцэнтныя і марфалагічныя дыялектныя асаблівасці, бо ўзнавіць іх пазней можа быць цяжка, а то і немагчыма.

Другі спосаб таксама істотна паскарае ручную фіксацыю звязных тэкстаў і практыкуецца пры калектыўным наведванні інфарманта. Ён рэалізуецца некалькімі (пераважна двума, трыма) збіральнікамі, якія папярэдне дамаўляюцца паміж сабой, хто якую частку вуснага выказвання будзе запісваць. Пры запісе праяўнага тэксту парадак звычайна бывае такі: першы вучань запісвае першую фразу, другі – другую, трэці – трэцюю, чацвёртая фраза дастаецца зноў першаму вучню і г. д. Пры гэтым кожны збіральнік, запісваючы сваю частку, напаяголасу называе апошнія слова фразы, а той, хто павінен запісваць наступную фразу, пачынае свой чарнавы запіс з гэтага слова.

Настаўніку трэба правесці спецыяльныя заняткі, каб вучні патрэніраваліся прыёмам паскоранай фіксацыі тэксту. Напачатку замест жывога інфарманта можна выкарыстаць якасны магнітафонны запіс. Гурткоўцы размяркоўваюцца на групы з трох чалавек. Уключаецца магнітафон, і кожная група выконвае ўсе неабходныя працэдурны запісу. Рабочыя матэрыялы кожнай групы прыкладна выглядаюць так (нумары адпавядаюць удзельнікам запісу і ўказваюць на чарговасць працы):

1. *Ціёр жыць добро.*
2. *добро. У хатах чысто, парадак.*
3. *парадак. А даўней дружныны былі велькія, на 12 душ і больш.*

1. *больш. Натто кэпско жылося.*
2. *жылося. У х-ах падлогі ні было, а б. зямля.*
3. *зямля. З-лю насыпалі жоўт. пяском.*
1. *пяском. Каля сьцяны ў кождуй хаці стаялі сланы і лавы.*
2. *лавы. А сярот х-ы ст-ла велька печ.*
3. *печ. На п. слалі кажухі, гаўчыны і спалі на іх.*

1. *ix. На зіму пат п. зачынялі курэй.*

2. *курэй. У моцн. маразы прыводзілі ў х-у карову з малым цэлям, бо м-зы былі велькія, а адрыны б. халодныя, жывіна мёрзла.*

3. *мерзла. У х-х таксама б. халадно.*

1. *халадно. Стрэхі б. с саломы, окна маленькія, у х-е б. цёмно.*

2. *цёмно. Ціпер зусім 2-ое жыцця.*

3. *жыцця. Х-ы велькія, сьвётлыя, крытыя бляхай ці шыферам.*

1. *шыферам. І людзі начай ж-уць, усяго хватіе.*

Пасля праслухоўвання магнітафона занатаваныя фразы зводзяцца ўдзельнікамі кожнай групы ў адзін чарнавы тэкст. Якасьць запісанага тэксту выяўляецца праз параўнанне яго з магнітафонным варыянтам. Пасля ўдакладненняў і паправак тэкст перапісваецца на чыставік.

Калі вучні атрымаюць адпаведныя навыкі збіральніцкай працы на паседжаннях гуртка, можна пачынаць працу ў натуральных умовах, зрабіць запісы гаворкі ад жыхароў вёскі. Пospех гэтай справы ў многім залежыць ад таго, у якой ступені апавадальнік карыстаецца мясцовай гаворкай, наколькі багата ён умее весці размову.

Дыялектны матэрыял можна запісваць ад розных жыхароў, але трэба арыентавацца на ідэальнага інфарманта. Звычайна гэта пажылы чалавек, які карыстаецца традыцыйнай мясцовай гаворкай, якому ўласціва чуццё мовы, добрая памяць, адсутнасць дэфекту вымаўлення, а таксама гаварлівасць, веданне матэрыяльнай і духоўнай культуры свайго краю. Такім інфармантам часцей бывае жанчына. У мове мужчын нярэдка сустракаюцца элементы іншых моўных сістэм (беларускай літаратурнай, рускай, другога дыялекту), нетыповых для гаворкі. Тлумачыцца гэта тым, што мужчыны ў сваім жыцці, як правіла, на пэўны час вымушаны былі пакідаць родную вёску (служыць у арміі, удзельнічаць у войнах, выязджаць на заробкі, у камандзіроўкі і інш.) і знаходзіцца ў іншым моўным асяроддзі. Да таго ж мужчыны больш схільныя весці гутарку на палітычныя, «філасофскія» тэмы, выкарыстоўваючы лексіку, неўласціваю гаворцы, нярэдка з мэтай падкрэсліць сваю дасведчанасць, неардынарнасць.

Гутарка з людзьмі старэйшага пакалення дае магчымасць выявіць традыцыйныя рысы гаворкі. Каб мець уяўленне пра сучасныя ўплывы на гаворку, варта працаваць і з прадстаўнікамі сярэдняга і нават малодшага пакаленняў.

Наведванне вяскоўцаў «усялякую», без уяўлення, з кім прыйдзеца мець справу, можа даць слабыя вынікі. Таму настаўнік зараней вызначае патэнцыяльных інфармантаў. На папярэдній сустрэчы з імі даведваецца пра ўзрост, прафесію, кола інтарэсаў, пра тое, што яны могуць расказаць вучням, і дамаўляецца аб часе сустрэчы.

Для сустрэч трэба выбіраць час, калі інфармант не заняты працай, калі яго не рупяць справы. Інакш ён будзе імкнуцца хутчэй скончыць размову і развітацца. Вучні могуць прапанаваць сваю дапамогу, напрыклад, пасобіць апалоць грады, паварочаць ці згрэбці сена, управіцца па гаспадарцы. Практыка паказвае: нішто так не збліжае збіральнікаў з вяскоўцамі, як сумесная праца, асабліва калі яна прапанавана ў якасці дапамогі, паслугі (часцей пенсіянерам).

Месцам сустрэчы могуць быць памяшканні дзяржаўных і грамадскіх устаноў (школа, клуб, бібліятэка і інш.) або ўласная кватэра інфарманта. У цёплы, пагодлівы час зручна весці гутарку на вуліцы.

Актыўней гутарка працякае тады, калі ў ёй прымаюць удзел некалькі жыхароў вёскі. Разам інфарманты адчуваюць сябе больш упэўнена, папраўляюць ці ўдакладняюць адказы адзін аднаго, агульнымі сіламі даюць больш аб'ектыўную інфармацыю пра значэнне, ужыванне слоў і іх варыянтаў.

Гутарка можа быць тэматычнай і вольнай. Тэматычная гутарка прысвячаецца выяўленню слоў, аб'яднаных пэўным тэматычным адзінствам (напрыклад, ткацкая лексіка). Вольная гутарка не абмежавана якой-небудзь лінгвістычнай тэматыкай, яна ўяўляе сабой імправізаваны дыялог на любыя тэмы.

Першы выхад «у поле» – гэта ў цэлым паказальныя заняткі, у якіх удзельнічаюць усе члены гуртка (10 – 15 чалавек). У пачатку размовы з інфармантам вучні растлумачваюць, хто яны такія і з якой мэтай завіталі. Важна, каб суразмоўца зразумеў сваю ролю і пазбавіўся беспадстаўнага недаверу і асцярожлівасці.

Поспех сустрэчы з інфармантам у многім залежыць ад умення вядучага весці гутарку, падтрымліваць дыялог. У вучняў сярэдніх класаў не заўсёды гэта можа атрымлівацца з-за недастатковага жыццёвага вопыту, таму на гэты аспект ў методыцы збіральніцкай працы настаўнік пастаянна звяртае ўвагу. Неабходна ўзаемная зацікаўленасць у працэсе размовы, каб не ствараліся няёмкія паўзы, пры якіх узнікае няное пытанне, аб чым гаварыць далей. Каб гэтага не здарылася, трэба кіравацца наступнымі правіламі:

- з павагай адносіцца да суразмоўцы, паказваць усім сваім выглядам, што яго інфармацыя (якой бы яна ні была) вельмі цікавая і каштоўная;

- не перабіваць апавядальніка;

- не ставіць «пустых» пытанняў (абы спытаць), задаваць пытанні, якія накіроўваюць і развіваюць гутарку;

- гаварыць па-беларуску (выкарыстоўваючы ў сваёй мове, калі гэта пад сілу, асабліваці мясцовай гаворкі).

Спачатку настаўнік сам вядзе размову з выканаўцам, адначасова запісваючы інфармацыю ад рукі і на магнітафонную стужку. Вучнёўскія «тройкі» таксама стараюцца занатаваць у сшыткі ўсё пачуае па той методыцы, пра якую гаварылася вышэй. Пасля настаўнік даручае свае функцыі аднаму з вучняў, а сам ў гэты час выконвае яго абавязкі ў складзе вучнёўскай падгрупы. Потым ролю вядучага выконваюць яшчэ некалькі вучняў па чарзе. У гэты ж дзень вучні вяртаюцца ў школу, злучаюць свае запісы-фрагменты ў суцэльны тэкст з дыялогамі і маналогамі. Настаўнік аналізуе працу вучняў, праведзеную на паказальных занятках, ацэньвае якасць запісаў, адзначае станоўчыя моманты і недахопы, дае парады, скіраваныя на паляпшэнне працы.

Пасля паказальных заняткаў можна выводзіць вучняў ужо на сапраўдную збіральніцкую працу, але не ўсім складам гуртка, а толькі асобнымі групамі. Найбольш падрыхтаваным групам даручаецца самастойна, без удзелу настаўніка ажыццявіць дыялекталагічныя запісы. На паседжанні гуртка ўсе запісы падрабязна аналізуюцца і абмяркоўваюцца.

Запісваць вуснае маўленне можна не толькі ад рукі, але і на магнітафонную стужку. Магнітафонны запіс мае перавагу над ручным у тым, што фіксуе інфармацыю дакладна і поўна. Праўда, не ў любых абставінах яго можна выкарыстаць. Часта магнітафон бянтэжыць інфарманта, скоўвае яго актыўнасць. Бачачы перад сабой запісвальную тэхніку, інфармант, здараецца, імкнецца гаварыць «па-гарадскому», а не «па-просту». Магнітафонны запіс будзе ўдалым толькі ў натуральнай абстаноўцы, калі суразмоўцу мала турбуе ўключаны магнітафон.

Ёсць някепскія магчымасці запісваць матэрыял не толькі ў час арганізаванай гутаркі. Пры індывідуальнай збіральніцкай працы карыстаюцца прыёмам назірання. Збіральнік услухоўваецца ў размову людзей, якая адбываецца на вуліцы, на прыпынку, у аўтобусе, у хаце, у іншым месцы, і стараецца запісаць тое, што яго зацікавіла.

2.3. *Ўаіаіа і ааіаі і ааааіаі*

Школьнае лінгвістычнае краянаўства аб'ектам увагі мае часцей за ўсё мясцовую лексіку. На першы план у гэтай справе выходзіць збіранне і сістэматызацыя лексічнага матэрыялу. Перш чым прыступіць да непасрэднага вывучэння лексічнага складу гаворкі, настаўніку і вучням трэба добра ўсвядоміць, што збіраць, як збіраць, як аформіць сабранае, дзе будзе выкарыстаны і якую карысць прынясе дыялекталагічная калекцыя.

Найбольшую каштоўнасць у працэсе назірання за лексічным складам гаворкі маюць пазалітаратурныя словы. Гэта:

1. Рэгіянальныя назвы. Адны з іх адпавядаюць сваім значэннем словам літаратурнай мовы з іншымі каранямі (уласналексічныя дыялектызмы): *дойло* – вымя, *зага* – пякотка, *натурысты* – упарты. Другія такой адпаведнасці не маюць, носяць этнаграфічны характар: *пояскі* – чатыры тонкія жардзіны, звязаныя разам і перакінутыя праз верх стога, *атпаснае* – гасцінец пастуху ў час пасьбы, *клякотка* – драўляны званок, які вешаюць карове на шыю.

2. Словы, якія адрозніваюцца ад літаратурных адпаведнікаў фанетычным афармленнем: асобнымі гукамі, колькасцю, парадкам размяшчэння гукаў, месцам націску (лексічна-фанетычныя дыялектызмы): *слабодны* – свабодны, *нарэйсьці* – нарэшце, *адымкаць* – адмыкаць, *вако* – вока, *вухо* – вуха.

3. Словы з іншымі, чым у літаратурнай мове, прыстаўкамі і суфіксамі (лексічна-словаўтваральныя дыялектызмы): *адмяніцца* – змяніцца, *зучыць* – вывучыць, *пільны* – палявы, *гулёц* – гуляка.

4. Словы, якія не супадаюць з літаратурнымі дублетамі формамі роду (часцей гэта камбінаваныя лексічна-словаўтваральна-марфалагічныя дыялектызмы): *цадзілак* – цадзілка, *ложка* – ложка, *яблыко* – яблык.

5. Словы, што супадаюць з літаратурнымі адзінкамі гучаннем, але адрозніваюцца значэннем (семантычныя дыялектызмы). Параўнаем дыялектныя і літаратурныя значэнні: *балотнік* 'меляратар' – 'расліна сямейства балотнікавых – вадзяная зорачка'; *градка* 'паліца для посуду' – 'палоска зямлі для вырошчвання агародніны, кветак'; *баландá* 'балбатун' – 'посная рэдкая страва'.

У працэсе збірання дыялектных слоў вучні не заўсёды адрозніваюць лексічныя з'явы ад іншых і запісваюць шмат форм, якія ілюструюць фанетычныя і марфалагічныя адметнасці гаворкі, напрыклад: *добра, кепско, мало, нічога; міскé, лашкé, хусткé, гарадэ, буракé*. Такія запісы таксама вартыя ўвагі. Яны групу-

юцца па тыпах, і настаўнік растлумачвае, што гэта не лексічныя факты, а прыклады дыялектных фанетычных і марфалагічных заканамернасцей, якія праяўляюцца ў сотнях і тысячах слоў і супрацьпастаўляюцца заканамернасцям літаратурнай мовы.

Фіксацыю дыялектных слоў можна праводзіць двума спосабамі. Першы прадугледжвае спачатку суцэльнае, без пропуску записванне звязнага маўлення інфармантаў. Пасля, калі будзе назапашана адпаведная колькасць звязных тэкстаў, ажыццяўляецца іх далейшая апрацоўка: у тэкстах адшукваюцца дыялектызмы і выпісваюцца разам з ілюстрацыйнымі сказамі.

Сутнасць другога спосабу заключаецца ў «паляванні» на дыялектныя словы непасрэдна ў працэсе вуснай гутаркі. Збіральнік уважліва слухае апавядальніка і, як толькі пачуе пазалітаратурнае слова, адразу запісвае яго ў сшытак. Вельмі важна паспець занатаваць не толькі слова, а цэлы сказ, у якім яно ўжыта. Гэта не заўсёды ўдаецца, бо вымагае адначасовай актывізацыі ўважлівасці, напружання памяці. Добра, калі вучань здолее паспець ухапіць і занатаваць хаця б бліжэйшае акружэнне дыялектызма – некалькі слоў злева і справа ад яго. Параўн. запіс цэлых сказаў і іх фрагментаў, мініконтэкстаў з дыялектызмамі *заварацянь* 'чалавек з слабай памяццю', *ламатаць* 'грукаць': *Як будзяш атходзіць, та добра падумаі, ці ўсё ўзёў, ба ты такі заварацянь, кáжды рас нешто забыва́яса – Ты такі заварацянь, кáжды рас нешто забыва́яса; Пайдзі палядзі, хто там у дзьвэры ламóча, каму там чаго трэ́ба – Палядзі, хто там у дзьвэры ламóча.*

Часта пры запісванні слова вучань з ходу не можа сарыентавацца, дыялектнае яно ці літаратурнае. У запісах аказваецца ня мала адзінак, вядомых літаратурнай мове. Гэтага не трэба баяцца, пры далейшай апрацоўцы запісанага высветліцца, што пакінуць, а што адсеяць як непатрэбнае.

Збіранне дыялектных слоў часцей праводзіцца ў працэсе арганізаваных сустрэч вучняў з аднавяскоўцамі ці жыхарамі іншай вёскі ў дыялекталагічнай экспедыцыі. Ёсць таксама добрая магчымасць запісваць матэрыял не толькі ў час арганізаванай гутаркі, але і шляхам «падслухоўвання», калі вучань выступае ў ролі старонняга назіральніка. Ён услухоўваецца ў размову людзей (родных, суседзяў, іншых вяскоўцаў) у хаце, на вуліцы, на прыпынку, у аўтобусе, у магазіне і стараецца запісаць тое, што яго зацікавіла. Зробленыя запісы здаюцца настаўніку для азнаямлення і аналізу

на занятках гуртка. Матэрыялы, вызначаныя лепшымі, папоўняць дыялекталагічную картатэку.

Вывучэнне мясцовай лексікі ў пазаўрочны час можа грунтавацца не толькі на прынцыпе супрацьпастаўлення дыялектнага і літаратурнага. Другі важны кірунак лінгвакраязнаўчай працы па лексікалогіі – збіранне слоў, аб'яднаных тэматычным адзінствам. Асноўная задача такой працы – адносна поўнае выяўленне ў гаворцы назваў тэматычных груп лексікі, і чыста рэгіянальнай, і вядомай літаратурнай мове.

Пераважным метадам збіральніцкай дзейнасці тут выступае тэматычная гутарка з носьбітамі гаворкі. Праводзіцца яна па задатцы распрацаваным плане, дзе пералічваюцца прадметы і з'явы, назвы якіх неабходна высветліць. Без папярэдняй падрыхтоўкі гутарка прынясе мала карысці. Так, калі вучні не ведаюць дэталю кроснаў, ткацкіх вырабаў, не знаёмы з працэсамі ткання, то ў ходзе гутаркі пра ткацтва кола пытанняў хутка вычарпаецца і не будзе ясна, пра што пытацца далей, у якім напрамку скіраваць гаворку. Зразумела, і колькасць запісаных назваў будзе невялікая.

Пры папярэдняй падрыхтоўцы да гутаркі вучні знаёмяцца з даведкавай, энцыклапедычнай літаратурай, прысвечанай рэаліям, назвы якіх трэба будзе запісаць. Напрыклад, вельмі каштоўнай і цікавай інфармацыйнай крыніцай можа стаць энцыклапедыя «Этнаграфія Беларусі» (Мінск, 1989). Можна арганізаваць экскурсіі ў гістагычна-краязнаўчы музей для азнаямлення з этнаграфічнымі экспанатамі.

Кола тэмаў, якія дапамогуць весці гутарку, самае разнастайнае. У агульным плане іх сфармулюем так: 1) прырода, 2) жывёльны і раслінны свет, 3) чалавек і сям'я, 4) мясцовыя рамёствы і промыслы, 5) сельская гаспадарка, 6) будынкі, пабудовы і іх часткі, 7) адзенне і абутак, 8) ежа, харчаванне і інш. Больш падрабязную дэталізацыю гэтых і некаторых іншых тэмаў можна знайсці ў спецыяльных дапаможніках, падрыхтаваных Інстытутам мовазнаўства імя Якуба Коласа [23], а таксама ў «Лексічным атласе беларускіх народных гаворак» у 5 тамах (Мінск, 1993–1998). Для прыкладу прапануем пералік пытанняў аб прыродзе на тэму «Атмасфера». Яны скіраваны на высвятленне назваў, выражаных пераважна назоўнікамі, таму фармуляваць іх зручна такім чынам: «Як у вас называецца (пэўная з'ява)?»:

1. Рух паветра ў прыродзе (*вецер...*):
 - а) моцны вецер (*буран, ураган...*);

- б) скразны вецер (*скразняк, сквазняк...*);
 в) вецер, які падымае слупы пылу (*віхор, віхар, віхр, сухавей...*);
 г) цёплы вецер (*цяпляк...*);
 д) халодны вецер (*сівер, сіверка...*).
2. Воблакі, хмары:
 а) воблачнасць не суцэльнага характару (*хмаркі, похмаркі, бухмаркі, воблыкі, барашкі, баранкі, дзяды, болакі, памягі...*);
 б) дажджлівая хмара (*хмара, хмура, туча...*).
3. Ападкі ў выглядзе кропель вады (*дождж...*):
 а) малы, дробны дождж (*рось, марошка, мгла, мжа, мжака...*);
 б) вялікі дождж (*лівень, улева, люха, залівень, заліва, палівень, лея, пралой...*);
 в) працяглы дождж (*абложнік, аблога...*);
 г) дажджлівае надвор'е (*хляба, нянасце, макрата, макрадзь, плюта...*).
4. Электрычны разрад паміж хмарамі (*бліскаўка, бліскавіца, маланка, маладня, малання...*).
5. Гул, якім суправаджаецца маланка (*гром, грывоты, прырун...*).
6. Каляровая дуга на небе пасля дажджу (*вясёлка, радуга, райдуга, тэнча...*).
7. Надвор'е:
 а) добрае, сонечнае надвор'е (*пагода, вёдра...*);
 б) надвор'е, калі ў паветры суха і гарача (*суш, спякота, жара, духата, цеплата...*).
8. Ападкі зімой (*снег, крупы...*):
 а) надвор'е, калі ідзе снег з ветрам (*завіруха, бура, буран, замець, пазёмка, завея, дуйка, бура...*);
 б) цвёрды верхні пласт снегу (*серанок, шарун, шарэн...*);
 в) першы снег (*зазімак...*);
 г) апошні снег (*падскробак, падмецце...*);
 д) белая намаразь, якой пакрываюцца дрэвы (*іней, шэрань...*);
 е) зямля, пакрытая лёдавай скарынкай (*галалёд, галалёдзіца, слізговіца...*).

Пры збіранні лексікі звяртаецца ўвага не толькі на назоўнікі, але і на іншыя часціны мовы. Фармулёўка пытанняў у такіх выпадках крыху змяняецца. У адносінах да прыметніка пытанне часцей пачынаецца словамі «Якім (якой) бывае (што-небудзь)?», «Як скажуць пра (што-небудзь)?»:

1. Вецер (*буйны, моцны, слабы, лёгкі, пранізлівы, халодны, сухі, густы...*).

2. Ноч з навальніцай у канцы лета (*рабінавая, вераб'іная...*).

Пра дзеясловы можна спытаць «Як у вас гаворыцца, калі (што-небудзь робіцца)?»:

1. Ідзе дождж (*ідзе, сыпле, шпарыць, імжыць, плешча, сячэ, барабانیць, шалясціць, пырскае, лье...*).

2. Ідзе снег (*ідзе, падае, сыпле, лепіць, круціць, прэ...*).

3. Бліскае маланка (*бліскае, зіхае, паліць, палыхае...*).

4. Грыміць гром (*грыміць, грукоча, грахоcha, грукаціць, раскатваецца...*).

Сабраны матэрыял адпаведным чынам афармляецца і сістэматызуецца. Яго можна перапісаць у сшытак, але зручней аформіць на карткі. Выкарыстоўваюцца карткі аднаго прынятага памеру (звычайна 9 на 13 см). На кожнае слова адводзіцца асобная картка. Яна запаўняецца такім чынам:

1. Уверсе запісваецца слова ў пачатковай форме.

2. Пасля слова прыводзіцца скарочана граматычная памета. Для назоўніка выкарыстоўваюцца такія паметы: **м.**, **ж.**, **н.** (паказваюць на мужчынскі, жаночы ці ніякі род назоўніка); калі назоўнік ужываецца ў форме толькі адзіночнага ліку ці толькі множнага ліку, ставіцца памета **адз.** або **мн.** Граматычныя паметы дзеяслова – **зак.** або **незак.** (закончанае або незакончанае трыванне). Пры словах іншых лексічна-граматычных разрадаў памета ўказвае на прыналежнасць гэтых слоў да той ці іншай часціны мовы: **прым.** – прыметнік, **займ.** – займеннік, **ліч.** – лічэбнік, **прысл.** – прыслоўе, **злуч.** – злучнік, **часц.** – часціца, **прыназ.** – прыназоўнік, **выкл.** – выклічнік.

3. Многія дыялектныя словы, называючы прадметы, з'явы, дзеянні, прыметы, адначасова выражаюць эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні. Гэтыя адценні абазначаюцца стылістычнымі паметамі, якія на картках ідуць услед за граматычнымі паметамі. Прыкладны індэкс стылістычных памет:

абразл. – абразлівае

асудж. – асуджальнае

груб. – грубае

гумар. – гумарыстычнае

жарт. – жартаўлівае

здзекл. – здзеклівае
зніж. – зніжанае
зневаж. – зневажальнае
іран. – іранічнае
ласк. – ласкальнае
лаянк. – лаянкавае
непахв. – непахвальнае
павел. – павелічальнае
пагард. – пагардлівае
пахв. – пахвальнае
спагад. – спагадлівае
узмац. – узмацняльнае

Вучні на інтуітыўным узроўні добра адчуваюць экспрэсіўнасць, калі яна прысутнічае ў слове, але канкрэтызаваць яе і выбраць адпаведную стылістычную памету часта не могуць (для гэтага трэба мець прафесійнае веданне і чужэ мовы). Калі ўзнікаюць цяжкасці ў вызначэнні стылістычнага адцення, можна карыстацца ўніверсальнай паметай агульнага характару *экспр.*, якая паказвае, што слова не нейтральнае, а стылістычна афарбаванае, экспрэсіўнае.

4. Затым даецца тлумачэнне слова. Прымяняюцца два спосабы тлумачэння. Калі дыялектнае слова мае семантычна тоесны адпаведнік у літаратурнай мове, то яно і тлумачыцца гэтым адпаведнікам: *апаніва* – патэльня. Дыялектызмы, якія не суадносяцца са словамі літаратурнай мовы або значэнні якіх не супадаюць са значэннямі слоў у літаратурнай мове, тлумачацца апісальна: *апар* – ‘паласа вадкі каля берага ракі або возера пры раставанні лёду’. Тлумачэнні слоў-этнаграфізмаў, што абазначаюць мясцовыя прадметы, можна дапаўняць малюнкамі, схемамі, фотаздымкамі, якія даюць нагляднае ўяўленне аб прадметах і значэннях слоў. У многазначных словах тлумачацца ўсе значэнні і кожнае з іх падмацоўваецца прыкладамі-сказамі.

5. Значэнне і ўжыванне слова ілюструецца сказам, запісаным спрошчанай фанетычнай транскрыпцыяй. Ілюстрацыі падаюцца такімі, якімі яны атрыманы ад інфарманта, нельга папраўляць ці дапаўняць сказы сваімі словамі.

6. Кожная картка пашпартызуецца: унізве ўказваецца назва населенага пункта і раёна, дзе зроблены запіс, год запісу, прозвішча збіральніка.

Узор карткі:

Тоўба ж., непахв. – тоўстая жанчына.

Ну й тоўба, мо кілаграм сто мая.

Новая Руда Гродзенскага р-на, 2003 г.

Т. Грынь

Правераныя настаўнікам карткі папаўняюць школьную дыялекталагічную картатэку.

Вучні займаюцца не толькі лексікай, але і фразеалогіяй. Методыка збірання яе ў асноўным такая самая, але ёсць і пэўныя асаблівасці. Фразеалагізмы створаны не столькі для называння, колькі для ацэнкі, характарыстыкі прадметаў. Іх намнога менш, чым слоў, і ў маўленні яны выкарыстоўваюцца адносна рэдка. Гэта стварае пэўныя цяжкасці выяўлення фразеалагізмаў.

Не трэба арыентаваць вучняў запісваць толькі ўласна дыялектныя фразеалагізмы, бо вызначыць такі іх статус без добрага ведання фразеалогіі, без спецыяльных фразеалагічных слоўнікаў няпроста, а часта і немагчыма. Пры недыферэнцыйным падыходзе збіральніка зацікавіць усякі фразеалагізм, незалежна ад таго, ужываецца ён у літаратурнай мове ці не.

Найбольш якасны, аб'ектыўны запіс фразеалагізмаў атрымліваецца тады, калі яны ўзяты з натуральнага маўлення, не «справакаванага» спецыяльнымі пытаннямі. Збіральнік у такім выпадку карыстаецца метадам пасіўнага назірання за гаворкай інфарманта, спадзеючыся на ўдачу, на выпадковую «сустрэчу» з фразеалагізмам.

Пры належнай падрыхтоўцы можна карыстацца метадам апытання. З дапамогай яго становіцца магчымым за адносна кароткі час абследаваць большую колькасць фразеалагізмаў. Гутарка з інфармантам ажыццяўляецца па загадзя складзенай інструкцыі-апытальніку. Апытальнік ствараецца на базе слоўнікаў, а таксама картатэкі, што знаходзіцца ў дыялекталагічным фондзе вучнёўскага гуртка. Ён уяўляе сабой спіс фразеалагізмаў, размеркаваных па тэматычных групах, напрыклад: «Рысы характару і паводзіны чалавека», «Адносіны паміж людзьмі», «Фізічны стан і адчуванні», «Псіхалагічны стан і пачуцці», «Знешні выгляд чалавека», «Мысленне і моўныя зносіны», «Колькасць каго-, чаго-небудзь», «Час», «Перамяшчэнне ў прасторы» і інш.

У Беларусі пакуль што апублікаваны адзін фразеалагічны апытальнік – «Кароткая інструкцыя па збору фразеалогіі ў беларускіх гаворках», складзены У.І.Ковалем [28]. Тыповыя пытанні ў ім – «Як у вас гавораць пра (каго-, што-небудзь)?»:

1. Разумнага, кемлівага чалавека (*светлая галава, галава варыць, глузды добра вараць, галава не на вошы...*).

2. Добрага, ціхага, памяркоўнага чалавека (*хоць да раны прыкладай, пальцам не зачэпіць, вока не запарушыць...*).

3. Легкадумнага, несур'ёзнага чалавека (*матылі ў галаве, вецер у галаве, ветрам падышыты, віхар у галаве круціць, у галаве вецер свішча...*).

Пры выкарыстанні апытальніка інфарманту па чарзе зачытваюцца фразеалагізмы, і ён павінен назваць тыя, што выкарыстоўваюцца ў гаворцы. Агучаныя прыклады фразеалагізмаў часта дапамагаюць інфарманту ўспомніць іншыя выразы і варыянты з такім самым ці іншым значэннем.

Складанасць правядзення гутаркі на фразеалагічную тэму выходзіць таксама з самой спецыфікі фразеалагізмаў. Многія з іх маюць вобразную аснову і супадаюць кампанентным складам з пераменнымі словазлучэннямі. Бывае, што інфармант не можа зразумець семантычную цэласнасць фразеалагізма і ўспрымае яго як звычайнае словазлучэнне. Напрыклад, на пытанне «Ці выкарыстоўваюць у вас выраз *намыліць шыю* 'моцна прабраць каго-небудзь, выгаварыць з дакорам'?» інфармант адказвае сцвярдзальна, а на ўдакладняльнае пытанне «Што абазначае гэты выраз?» дае такое азначэнне: «Ну, гэта калі бярэш мыла і трэш шыю, каб яна стала мыльнай». Збіральніку даводзіцца тлумачыць, што тут словазлучэнне выступае не ў прамым, а ў пераносным значэнні. Але не кожны суразмоўца здольны гэта зразумець. Практыка сведчыць: найлепшыя запісы фразеалагізмаў дае гутарка з інфармантам, маўленне якога вобразнае, жывое, аздобленае параўнаннямі, прыказкамі, трапнымі характарыстыкамі і азначэннямі. Такія інфарманты – залаты фонд для збіральніка.

Часта інфармант не можа адназначна сарыентавацца, ужываецца ў гаворцы фразеалагізм ці не. На пытанне «Ці кажуць у вас так?» можна пачуць адказ: «Хто яго ведае, можа і кажуць. Напэўна, кажуць. Хто хоча, той і кажа». Няўпэўненасць выклікаецца тым, што фразеалагізм у большасці выпадкаў складаецца з агульнаўжывальных, зразумелых слоў. І ствараецца ілюзія, што ён з такім слоўным комплексам магчымы, хоць на самай справе для гаворкі не характэрны.

Адзначанья акалічнасці вымагаюць апытання не аднаго, а некалькіх інфармантаў, каб атрымаць больш аб'ектыўныя звесткі пра ўжыванне канкрэтнага фразеалагізма.

Чарнавыя запісы фразеалагізмаў ў далейшым апрацоўваюцца і сістэматызуюцца. Кожны фразеалагізм заносіцца на асобную картку, якая прыкладна выглядае так:

Ні да тáнца ні да ружáнца – ні на што не здатны, няўмелы.
Нічога ні ўмея рабіць – ні да та́нца ні да ружáнца.
 в. Парэчча Гродзенскага р-на, 2003 г.
 М.Абухоўскі

У вучняў узрастае цікавасць да збіральніцкай справы, калі яны бачаць яе рэальную карысць. Сабраны матэрыял можна выкарыстаць на ўроку і, часцей, у розных пазакласных мерапрыемствах. На паседжаннях гуртка ці ў канферэнцыях гэта невялікія паведамленні пра групы слоў, фразеалагізмаў, аб'яднаных адной тэмай, напрыклад: «Дыялектныя назвы ў гаворцы нашай вёскі», «Народныя назвы грыбоў і ягад», «Народныя назвы птушак», «Назвы посуду», «Фразеалагічнае багацце нашай гаворкі». Падборкі слоў і фразеалагізмаў варта змяшчаць у школьным перыядычным друку (насеннай газеце, рукапісным часопісе, альманаху), абавязкова ўказваючы прозвішчы вучняў-збіральнікаў. Калі збіральніцкая праца праводзілася з году ў год і сабрана багатая картатэка, можна скласці дыялектны слоўнік гаворкі сваёй вёскі ці ўсяго сельсавета. Зразумела, што асноўную рэдактарскую функцыю ў гэтай справе бярэ на сябе настаўнік.

Калектыў энтузіястаў школьнага гуртка можа трымаць сувязь з кафедрай беларускай мовы універсітэта ці навукова-даследчым інстытутам і стаць свайго роду дыялекталагічным карэспандэнцкім пунктам гэтых устаноў.

Як паказвае практыка, збіранне дыялектных слоў і фразеалагізмаў «не толькі пашырае веды вучняў ў галіне роднай мовы, але і развівае ў іх назіральнасць, знаходлівасць, здольнасць аналізаваць навакольныя з'явы, заўважаць, чым адно адрозніваецца ад другога, уменне дакладна фармуляваць думкі» [46, с. 62].

2.4. *Čáidáí íá ðàíàíì ìì*

Праца з тапанімічным матэрыялам аказвае вялікае пазнавальна-выхаваўчае ўздзеянне на вучняў. Тапанімы ўтрымліваюць інфармацыю мінулых часоў, знаёмяць з культурай, бытам, гаспадарчай дзейнасцю нашых продкаў.

Вывучэнне тапанімічнай лексікі з вучнямі могуць арганізаваць выкладчыкі розных прадметаў (беларускай мовы і літаратуры, гісторыі, геаграфіі, астраноміі) як на ўроках, так і на пазакласных занятках. Сістэмна і рознабакова тапанімію можна вывучаць сіламі тапанімічнага гуртка. Тэматыку заняткаў гуртка вызначае настаўнік. З апублікаваных метадычных распрацовак падобнага гуртка заслугоўвае ўвагі артыкул В.М.Емельяновіч «Тапанімічны гурток» у часопісе «Народная асвета» [19, с. 52 – 55], дзе прапануюцца, напрыклад, такія тэмы заняткаў: 1. Тапаніміка і яе раздзелы. 2. Паходжанне геаграфічных назваў. 3. Назвы рэспублік. Назва «Беларусь». 4. Назвы рэк і азёраў нашай рэспублікі. 5. Назвы гарадоў і вёсак Беларусі. 6. Назвы роднага краю (урочышчаў, палёў, лясоў, сенажацей, дарог і інш.). 7. Назвы вуліц роднага горада, вёскі. 8. Гісторыя краю – у назвах. 9. Новыя часы – новыя назвы. 10. Геаграфічныя назвы ў песнях, паданнях, прыказках і прымаўках, у творах мастацкай літаратуры.

Вельмі актуальнай з'яўляецца тэма № 6, паколькі яна арыентуе вучняў на непасрэдна збіральніцкую працу. Важнасць гэтай працы ў наш час тлумачыцца тым, што разбураецца традыцыйная беларуская вёска і разам з ёю знікае багаты пласт мікратапанімічнай лексікі, што назапашваўся цягам стагоддзяў. Пачэсны абавязак настаўніка роднай мовы і літаратуры – занатаваць гэтую лексіку ў сваім рэгіёне, каб яна не страцілася, а захавалася хця б у пісьмовым выглядзе для будучых пакаленняў. Калі ў гэтай справе прымуць удзел і вучні, то карысць ад яе, несумненна, узрасце.

Для таго, каб школьнікі навучыліся запісваць назвы свайго рэгіёна, настаўніку неабходна правесці серыю падрыхтоўчых заняткаў. Яны грунтуюцца на агульнай методыцы збірання дыялектнага матэрыялу і методыцы збірання лексікі, апісанай у папярэдніх раздзелах дапаможніка.

Пры апытанні інфармантаў у гэтым выпадку найлепш падыходзіць тэматычная гутарка. Паспяхова яна можа быць толькі тады, калі вучні засвоіць праграму-мінімум па тапаніміцы. Праграма прадугледжвае па магчымасці ўсебаковае вывучэнне

мясцовых геаграфічных аб'ектаў і арыентуе збіральнікаў на высьвятленне наступных фактаў. Прыкладны змест праграмы:

Населеныя пункты

1. Назва населенага пункта (хутара, вёскі, мястэчка і г.д.), афіцыйная і мясцовая, калі яна ёсць, раён і вобласць з улікам сучаснага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу. Ці была ў мінулым іншая назва і ў сувязі з чым адбылася змена назвы? Мясцовыя легенды пра паходжанне старой і новай назвы, і якія навукова-афіцыйныя звесткі ёсць на гэты конт? Ці ёсць у мясцовых жыхароў якая-небудзь агульная мянушка?

2. Як называюцца часткі населенага пункта, вуліцы, плошчы, сады, базары і іншыя дробныя геаграфічныя аб'екты?

3. Ці ёсць паблізу населенага пункта рэшткі гарадзішчаў, развалінаў, крэпасцяў, валоў, ірвоў, як яны называюцца?

4. Назвы мясцовых калгасаў і саўгасаў.

5. Назвы жыхароў па імені населенага пункта (у мужчынскім, жаночым родзе і зборным).

6. Назвы суседніх населеных пунктаў, у тым ліку і тых, што цяпер не існуюць. Што вядома пра іх паходжанне?

Пачынаючы з гэтага пункта і далей пры апісанні геаграфічнага аб'екта варта ўказаць яго месцазнаходжанне ў адносінах да асноўнага населенага пункта (з улікам напрамку на поўнач, поўдзень і г.д. і прыкладнай адлегласці ў кіламетрах).

Рэльеф

7. Як называюцца горы, пагоркі, іх вяршыні, цясніны, хрыбты, перавалы?

8. Назвы далінаў, нізінаў, раўнінаў.

9. Як называюцца курганы, схілы, яры, іншыя элементы мясцовага рэльефу?

10. Назвы пячораў, падземных ходоў, шахтаў, кар'ераў, акапаў.

Сельскагаспадарчыя ўгоддзі

11. Назвы ніваў, лугоў, палёў і асобных іх частак.

12. Як называюцца выганы, пашы, папары і іншыя ўчасткі неапрацаванай зямлі?

Лясныя ўгоддзі

13. Як называюцца лясы, асобныя лясныя ўчасткі (паляны, бары, гаі, узлескі, лесапаркі, лесапалосы і іншыя геаграфічныя аб'екты, звязаныя з мясцовай флорай)?

14. Назвы запаведнікаў і заказнікаў.

15. Як называюцца масівы кустоў і дробналесся?

Вадаёмы

16. Як называюцца рэкі, рэчкі, ручаі, што працякаюць на абследаванай тэрыторыі. Указаць, адкуль яны бяруць пачатак, куды ўпадаюць (пры неабходнасці і магчымасці: даўжыню, шырыню, глыбіню, хуткасць цячэння, колер вады, характар рэчышча, дна, берагоў (гліністыя, пясчаныя, камяністыя, ілістыя, топкія), асаблівасці поплава – шырокі, вузкі, балоцісты).

17. Якія назвы маюць рэчышчы перасохлых рэчак і ручаёў?

18. Назвы крыніцаў.

19. Назвы канаў, каналаў, пратокаў, рукавоў.

20. Назвы стаячых водаў: балотаў, азёраў, сажалак (ставаў), тарфянішчаў і г. д.

21. Назвы астравоў, паўастравоў, косаў, мысаў.

22. Назвы плёсаў, парогаў, перакатаў, мяляў, вадаспадаў, асобных участкаў берага, прыбярэжных стромаў, заліваў, ліманаў.

23. Як называюцца пераправы, брады, прыстані, рыбалоўныя тоні, месцы для купання?

Сабраныя тапанімічныя назвы афармляюцца на карткі. Карткі павінны быць аднолькавага памеру, звычайна 9 x 13 см. Асобная картка афармляецца наступным чынам. Злева ўверсе запісваецца літаратурным пісьмом назва. У дужках транскрыпцыяй перадаецца яе вымаўленне. Калі ёсць неафіцыйная назва, то побач такім самым чынам падаецца і яна. Прыводзяцца граматычныя паметы: мужчынскі род – *м.*, жаночы род – *ж.*, ніякі род – *н.* Калі тапонім мае толькі множны лік, то выкарыстоўваецца памета *мн.* Пры некаторых назвах паметы не падаюцца, напрыклад: *Пад кудрай, Каля шашы, За дубішчам.*

Затым даецца значэнне тапоніма, г. зн. называецца адпаведны аб'ект намінацыі. Указваецца месцазнаходжанне аб'екта.

Калі ўдалося запісаць ілюстрацыйны прыклад ужывання тапоніма ад інфармантаў, то ён адлюстроўваецца на картцы спрошчанай транскрыпцыяй.

Кожная картка пашпартызуецца: указваецца населены пункт і адміністрацыйна-тэрытарыяльны раён, дзе запісана; прозвішча, імя, імя па бацьку, узрост інфарманта; прозвішча таго, хто запісаў, год запісу.

Гістарычна-этымалагічныя звесткі (афіцыйнае ці неафіцыйнае тлумачэнне паходжання назвы) таксама занатоўваюцца на картцы.

Калі адной старонкі карткі не хапае, то можна працягнуць запіс на адваротным баку. Калі для запісу замала адной карткі,

то можна выкарыстаць дадатковыя карткі, пранумараваўшы іх старонкі і змацаваўшы разам.

Узоры картак:

Прыдб’ўгае н. (Прыдб’ўго). Неафіц. назва Дарашкэвічы *мн.* (Дарашкэвічы). *Вёска за тры кіламетры на поўдзень ад в. Бершты Шчучынскага р-на.* Запісана ад Лебядзевіча Віктара Іванавіча, 1948 г.н. М.П.Абухоўскім у 2008 г. у в. Бершты Шчучынскага р-на. Паходзіць ад назвы возера *Доўгае*, неафіцыйная назва – ад прозвішча Дарашкевіч.

Тамарына дарога ж. (Тамарына дарога). *Лясная дарога каля в. Бабіна Гродзенскага р-на.* На Тамарынуў дарозі натто многа грыбоў расьце. Запісана ад Даніловіч Галіны Кузьмінічны, 1928 г. н. М.П.Абухоўскім у 2008 г. у в. Бабіна Гродзенскага р-на.

Сабраныя і належным чынам аформленыя тапонімы паслужаць каштоўным матэрыялам на ўроках, крыніцай плённай пазакласнай працы. На базе іх можна скласці тапанімічную картатэку, рэгіянальныя мікратапанімічныя карты, слоўнік мікратапонімаў пэўнага рэгіёна. Гісторыя геаграфічных назваў можа быць раскрыта ў творчых працах: сачыненнях і пераказах, прысвечаных роднаму краю.

Тапанімічная праца пад кіраўніцтвам творчага, ініцыятыўнага, захопленнага такой справай настаўніка можа стаць выдатным сродкам навучання, выхавання ў вучняў дапытлівасці і назіральнасці, развіцця патрыятычных пачуццяў.

ЊІ ²Њ АЎЕАВЎЊОАІ АЕ Ё²ОАВАОЎЎЎ

1. Алексейчик, Г.М. Наименования земельных участков в говорах Новогрудчины: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Г.М. Алексейчик; Бел. гос. ун-т им. В.И.Ленина. – Минск, 1986.
2. Анамастычны слоўнік Гродзеншчыны: Мікратапонімы. – Гродна, 2005.
3. Беларуская мова: энцыклапедыя. – Мінск, 1994.
4. Бірыла, М.В. Беларуская антрапанімія. 2. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі / М.В.Бірыла. – Мінск, 1969.
5. Богуш, С. З этымалогіі прозвішчаў / С.Богуш // Роднае слова. – 1995. – № 11. – С. 54 – 59.
6. Богуш, С. Прозвішчы Любчы і яе ваколіц / С.Богуш // Свіцязь. – 1995. – № 1. – С. 117 – 121.
7. Буглак, Ж.М. Найменні стравы і пітва ў гаворках Гродзеншчыны: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Ж.М.Булгак; Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф.Скарыны. – Гомель, 2003.
8. Булыка, А.М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А.М.Булыка, А.І.Жураўскі, І.І.Крамко. – Мінск, 1979.
9. Бурлыко, И.Г. Фонетические особенности говоров Новогрудчины: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / И.Г.Бурлыко; Ин-т языкознания им. Я.Коласа АН БССР. – Минск, 1987.
10. Вольтэр, Э.А. Следы древних пруссов и их языка в Гродненской губернии / Э.А.Вольтер // Изв. Отделения русского языка и словесности. – Т. 16. – Кн. 4. – 1912.
11. Гілевiч, Н. Навуковы і патрыятычны подзвiг настаўніка / Н.Гілевiч // Настаўніцкая газета. – 1996. – 13 лістапада.
12. Даніловіч, М.А. Беларуская дыялектная фразеалогія і яе лексічная аснова / М.А.Даніловіч. – Гродна, 2003.
13. Даніловіч, М.А. Малавядомыя дыялектныя з'явы ў гаворках Гродзеншчыны / М.А.Даніловіч // Са спадчыны акадэміка Я. Карскага. – Гродна, 1991. – С. 45 – 47.
14. Даніловіч, М.А. Моўныя скарбы Гродзеншчыны / М.А.Даніловіч // Літаратура і мастацтва. – 1995. – 12 мая.
15. Даніловіч, М.А. Рэгіянальныя фанетычныя асаблівасці гаворак Гродзеншчыны / М.А.Даніловіч // Веснік ГрДУ імя Янкі Купалы. Серыя 3. Філалогія, педагогіка. – 2007. – № 3 (56). – С.40 – 45.
16. Даніловіч, М.А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны / М.А.Даніловіч. – Гродна, 2000.
17. Даніловіч, М.А. Ствараецца слоўнік Навагрудчыны / М.А.Даніловіч // Новае жыццё. – 1987. – 11 ліпеня.

18. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск, 1963.
19. Емельяновіч, В.М. Тапанімічны гурток / В.М.Емельяновіч // Народная асвета. – 1987. – № 6. – С.52 – 55.
20. Жучкевич, В.А. Происхождение географических названий Белоруссии. – Минск, 1961; Ён жа. Топонимика. Краткий географический очерк. – Минск, 1965; Ён жа. Общая топонимика. Изд. 2-е. – Минск, 1968; Ён жа. Топонимика Белоруссии. – Минск, 1968; Ён жа. Краткий топонимический словарь Белоруссии. – Минск, 1974; і інш.
21. Жыдовіч, М.А. Назоўнік у беларускай мове / М.А.Жыдовіч. – Мінск, 1969.
22. 3 народнага слоўніка. – Мінск, 1975; Народнае слова. – Мінск, 1976; Народная лексіка. – Мінск, 1977; Жывое слова. – Мінск, 1978; Народная словатворчасць. – Мінск, 1979; Жывое народнае слова. – Мінск, 1992; Жывое наша слова. – Мінск, 2001; Скарбы народнай мовы. – Мінск, 2005; Народныя скарбы. – Мінск, 2008.
23. Інструкцыя па збіранню матэрыялаў для складання абласных слоўнікаў беларускай мовы. – Вып. 1. – Мінск, 1959; Вып. 2. – Мінск, 1960; Вып. 3. – Мінск, 1966.
24. Историческое краеведение: учеб. пособие для студентов ист. факультетов пед. ин-тов. – М., 1975.
25. Историческое краеведение Белоруссии / под. ред. Э.М. Загорюльского. – Минск, 1980.
26. Кавальчук, А.І. Апелятыўная лексіка з семантыкай персанальнасці ў гаворках Гродзеншчыны: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / А.І.Кавальчук; Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф.Скарыны. – Гомель, 2002.
27. Карский, Е.Ф. Белорусы. Введение в изучение языка и народной словесности / Е.Ф.Карский. – Вильно, 1904.
28. Коваль, У.І. Кароткая інструкцыя па збору фразеалогіі ў беларускіх гаворках / У.І.Коваль. – Гомель, 1979.
29. Кочубинский, А.А. Территория доисторической Литвы / А.А.Кочубинский // Журнал Министерства народного просвещения. – Кн. 1. – 1897, январь.
30. Крыўко, М. Са скарбніцы роднай мовы / М.Крыўко // Беларуская мова і літаратура ў школе. – 1988. – № 11. – С.73 – 75.
31. Лемцюгова, В.П. Беларуская айканімія. – Мінск, 1970; Яна ж. Восточнославянская ойконимия аппелятивного происхождения. – Минск, 1983.
32. Лепешаў, І.Я. 3 народнай фразеалогіі / І.Я.Лепешаў. – Мінск, 1991.

33. Лепешаў, І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы / І.Я.Лепешаў. – Мінск, 1998.
34. Лыч, Н.М. Назвы зямлі беларускай / Н.М.Лыч. – Мінск, 1994.
35. Марозаў, В.І. Сляды вайны ў тапаніміі Гродзеншчыны / В.І.Марозаў // Беларуская аनाмастыка. – Мінск, 1981. – С.112 – 118.
36. Мацкевіч, Ю.Ф. Аб «Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» / Ю.Ф.Мацкевіч, А.І.Грынавецкене, Я.М.Рамановіч, А.І.Чабярук // Беларуская лінгвістыка. – Мінск, 1981. – Вып. 20. – С. 8 – 14.
37. Мезенко, А.М. Урбаніямія Беларусі. – Мінск, 1991; Яна ж. Беларуская анамастыка. – Мінск, 1997.
38. Мікратапанімія Беларусі / рэд. М.В.Бірыла, Ю.Ф.Мацкевіч. – Мінск, 1974.
39. Міхайлаў, П. Залацінкі роднай мовы / П.Міхайлаў // Польшча. – 2001. – № 2. – С. 304 – 308.
40. Міхайлаў, П.А. З мікратапаніміі Панямоння / П.А.Міхайлаў // Беларуская анамастыка. – Мінск, 1992. – С.157 – 159.
41. Мяцельская, Е.С. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі / Е.С.Мяцельская, Я.М.Камароўскі. – Мінск, 1972.
42. Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Гродзенская вобласць / пад рэд. В.Лемцюговай. – Мінск, 2004.
43. Наш край. – 1930. – № 3.
44. Памецька, Н.К. З лексікі вёскі Косцевічы Астравецкага раёна / Н.К.Памецька // Са спадчыны акадэміка Я.Карскага. – Гродна, 1991. – С. 51 – 57.
45. Памецька, Н. У слоўнік Гродзеншчыны / Н.Памецька // Гарадзенскія запісы. – Гародня, 1997. – Вып. 3. – С. 141 – 152.
46. Попов, И. Диалектная лексика как объект внеклассной работы в сельской школе / И.Попов // Русский язык в школе. – 1978. – № 3. – С. 59 – 62.
47. Рапановіч, Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гродзенскай вобласці / Я.Рапановіч. – Мінск, 1982.
48. Рогалев, А.Ф. Этнотопонімія Беларусі (на фоне этнічнай гісторыі) / А.Ф. Рогалев. – Гомель, 1993.
49. Саламевіч, Я. Міхал Федароўскі / Я.Саламевіч. – Мінск, 1972.
50. Сіплівеня, Ж.С. Мікратапонімы вёскі Верцялішкі і яе ваколіцаў / Ж.С.Сіплівеня // Рэспубліканскія Купалаўскія чытанні. – Гродна, 2007. – С. 247 – 253.
51. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. – Мінск, 1979 – 1986.

52. Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны / рэд. М.А.Даніловіч, П.У.Сцяцко. – Гродна, 1999.
53. Сцяцко, П.У. Дыялектны слоўнік / П.У.Сцяцко. – Мінск, 1970.
54. Сцяцко, П.У. З мікратапаніміі Зэльвеншчыны / П.У.Сцяцко // Беларуская анамастыка. – Мінск, 1981. – С.170 – 177.
55. Сцяцко, П.У. З рэгіянальнай лексікі зэльвенскіх гаворак / П.У.Сцяцко // Гарадзенскія запісы. – Гародня, 1996. – Вып. 2. – С. 157 – 163.
56. Сцяцко, П.У. Мовазнаўчы досвед (выбраныя творы): у 2 ч. Ч.1. Дыялекталогія. Сучасная мова і метадыка. Анамастыка. Міжмоўныя стасункі / П.У.Сцяцко. – Гродна, 2005.
57. Сцяцко, П.У. Народная лексіка / П.У.Сцяцко. – Мінск, 1970.
58. Сцяцко, П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне / П.У.Сцяцко. – Мінск, 1972.
59. Сцяцко, П.У. Прозвішчы жыхароў Зэльвеншчыны / П.У.Сцяцко // Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны. – Гродна, 1999. – С.131 – 151.
60. Сцяцко, П.У. Слоўнік народнай мовы Зэльвеншчыны / П.У.Сцяцко. – Гродна, 2005.
61. Сцяшковіч, Т.Ф. Гаворкі Ваўкавыскага раёна Гродзенскай вобласці Беларускай ССР / Т.Ф.Сцяшковіч. – Гродна, 1959.
62. Сцяшковіч, Т.Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці / Т.Ф.Сцяшковіч. – Мінск, 1972.
63. Сцяшковіч, Т.Ф. Прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы, выслоўі народных гаворак Гродзенскай вобласці / Т.Ф.Сцяшковіч. – Гродна, 1968.
64. Сцяшковіч, Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці / Т.Ф.Сцяшковіч. – Мінск, 1983.
65. Сячэйка, С.Г. Намінацыі адзеньня ў гаворках Гродзеншчыны: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / С.Г.Сячэйка; Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф.Скарыны. – Гомель, 2000.
66. Тураўскі слоўнік: у 5 т. – Мінск, 1982–1987.
67. Усціновіч, А.К. Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны / А.К.Усціновіч. – Мінск, 1975.
68. Ушаков, Н. Внеурочная работа по русскому языку / Н.Ушаков, Г.Суворова. – М., 1985.
69. Хромчанка, А.Р. Паўночнамастоўскія гаворкі: арэальная, генетычная і тыпалагічная характарыстыка / А.Р.Хромчанка. – Мінск, 2004.
70. Цыхун, А.П. Скарбы народнай мовы / А.П.Цыхун. – Гродна, 1993.

71. Цыхун, А. Тапанімія і гідранімія басейна ракі Свіслач / А.Цыхун // Гарадзенскія запісы: Старонкі гісторыі і культуры. Вып. 1. – Гародня, 1993. – С.41 – 44.
72. Шур, В. 3 гісторыі ўласных імёнаў. – Мінск, 1993; Ён жа. Беларускія ўласныя імёны. – Мінск, 1998.
73. Янкоўскі, Ф. Беларуская мова / Ф.Янкоўскі. – Мінск, 1978.
74. Янкоўскі, Ф. Беларуская фразеалогія: Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне / Ф.Янкоўскі. – Мінск, 1968.
75. Янушкевіч, С.А. Уласныя назвы паселішчаў Гродзенскай вобласці: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / С.А.Янушкевіч; Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф.Скарыны. – Мінск, 1998.
76. Яшкін, І.Я. Беларускія геаграфічныя назвы. Тапаграфія. Гідралогія / І.Я.Яшкін. – Мінск, 1977.
77. Яшкін, І. Дыялекталогія – школьны прадмет!? / І.Яшкін // Роднае слова. – 1992. – №2. – С. 11 – 12.
78. Яшкін, І. Мова дыялектная – мова родная! / І.Яшкін // Роднае слова. – 1992. – №3. – С. 3 – 6.
79. Barszczewska, N. Indeks nazw gwarowych do Słownika nazw terenowych północno-wschodniej Polski / N. Barszczewska, J. Głuszkowska, T. Jasińska, E. Smułkowa. – Warszawa, 1995.
80. Barszczewska, N. Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski / N. Barszczewska, J. Głuszkowska, T. Jasińska, E. Smułkowa. – Warszawa, 1992.
81. Federowski, M. lud białoruski na Rusi Litewskiej / M. Federowski. – Warszawa, 1935. – Т. 4.

СІ АЊО

Умоўныя скарачэнні.....	3
Уступ.....	4
Раздзел 1. Дзяржаўнае лінгвістычнае краязнаўства	8
1.1. Збіранне і слоўнікавае апісанне лексікі.....	8
1.2. Тэарэтычнае вывучэнне лексікі.....	17
1.3. Вывучэнне тапаніміі.....	25
1.4. Вывучэнне антрапаніміі.....	35
1.5. Збіранне і слоўнікавае апісанне фразеалогіі.....	38
1.6. Тэарэтычнае вывучэнне фразеалогіі	49
1.7. Структурна-тыпалагічнае вывучэнне гаворак Гродзеншчыны	86
1.7.1. Асаблівасці паўднёва-заходняга дыялекту на тэрыторыі Гродзеншчыны	87
1.7.2. Асаблівасці гродзенска-баранавіцкай групы гаворак	103
1.7.3. Асаблівасці сярэднебеларускіх гаворак на тэрыторыі Гродзеншчыны	108
1.7.4. Занальныя асаблівасці гаворак Гродзеншчыны.....	111
1.7.4.1. Заходняя дыялектная зона.....	111
1.7.4.2. Паўночна-заходняя дыялектная зона.....	115
1.7.4.3. Цэнтральная дыялектная зона.....	119
1.7.5. Рэгіянальныя асаблівасці гаворак Гродзеншчыны.....	120
1.7.5.1. Фанетыка	120
1.7.5.2. Назоўнік.....	141
1.7.5.3. Прыметнік	149
1.7.5.4. Лічэбнік	150
1.7.5.5. Займеннік.....	153
1.7.5.6. Дзеяслоў	158
1.7.5.7. Прыслоўе.....	161
1.7.5.8. Службовыя часціны мовы і выклічнік.....	166
1.8. Вывучэнне біяграфіі і навуковай спадчыны лінгвістаў Гродзеншчыны.....	173
<i>Рысінскі Саламон</i>	174
<i>Карскі Яўхім Фёдаравіч</i>	175

<i>Федароўскі Міхал</i>	176
<i>Сцяшковіч Таццяна Філіпаўна</i>	178
<i>Цыхун Апанас Пятровіч</i>	180
<i>Лепешаў Іван Якаўлевіч</i>	183
<i>Сцяцко Павел Уладзіміравіч</i>	187
<i>Цыхун Генадзь Апанасавіч</i>	191
Раздзел 2. Школьнае лінгвістычнае краязнаўства	195
2.1. Перспектывы дыялекталагічнай працы ў школе	196
2.2. Методыка збірання дыялектнага матэрыялу ў пазакласнай працы па мове	201
2.3. Збіранне лексікі і фразеалогіі	208
2.4. Збіранне тапаніміі.....	217
Спіс выкарыстанай літаратуры	221

Вучэбнае выданне

ДАНІЛОВІЧ Мікалай Аляксандравіч

ЛІНГВІСТЫЧНАЕ КРАЯЗНАЎСТВА ГРОДЗЕНШЧЫНЫ

Дапаможнік

Рэдактар *М.У.Вахмяніна*

Камп'ютарная вёрстка: *Р.М.Баранчык*

Мастацкае рэдагаванне і дызайн вокладкі: *В.В.Канчуга*

Падпісана ў друк 12.11.2008. Фармат 60×84/16 .

Папера афсетная. Друк RISO. Гарнітура Таймс.

Ум. др. арк. 13,25. Ул.-выд. арк. 13,54. Тыраж 130 экз. Заказ 0000 .

Выдавец і паліграфічнае выкананне:

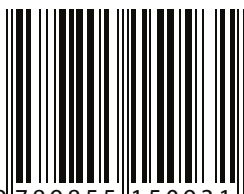
Установа адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны
універсітэт імя Янкі Купаль»

ЛВ № 02330/0133257 ад 30.04.2004 г.

ЛП № 02330/0056882 ад 30.04.2004 г.

Зав. Тэлеграфны, 15а, 230023, Гродна.

ISBN 978-985-515-093-1

9 789855 150931 >